

Звіт

Між лінією фронту і цивільним життям

стратегії реінтеграції,
стійкості та участі для
ветеранів України

Д-р Ерін Макфі
Джонатан Рьодерс
Рімджім Аґравал
Емма ван ден Аакстер
Дарина Судачек
Ірина Доброгорська

Листопад 2024 року

CORIOLI INSTITUTE
Research. Reintegrate. Rebuild.

Про нас

Інститут Коріолі - це аналітичний центр, який займається розбудовою соціальної згуртованості та сталого майбутнього для людей і громад, які постраждали від насильства. Ми визнаємо, що посилення соціальної, психологічної, економічної та кліматичної безпеки, серед багатьох інших факторів, є фундаментальним для сталого відновлення та розбудови миру. Наша організація співпрацює з колишніми озброєними учасниками конфліктів – особами, які раніше застосовували насильство, та громадами, які їх приймають, з метою покращення спільного використання ресурсів, сприяння створенню середовища, в якому можна культивувати довіру та соціальну згуртованість. Із усіма партнерами проекту ми застосовуємо підхід, що ґрунтується на аналізі та повній участі, - "нічого про нас без нас" - як частину нашої філософії ефективного фінансування, за якої кожен витрачений долар спрямовується на реальні потреби громади.

Відмова від відповідальності

Інститут Коріолі не несе відповідальність за точність чи повноту будь-яких тверджень або результатів досліджень із зовнішніх джерел. Думки третіх осіб, представлені у звіті, не обов'язково відображають погляди або позицію Інституту Коріолі.

Межі та назви на картах у цьому документі не є офіційним схваленням чи визнанням Інститутом Коріолі.

Авторське право на зображення

Всі зображення ліцензовані відповідно до [Creative Commons CC0 1.0 Universal Public Domain Dedication](#), [Attribution 4.0 International](#) та [Open Government Licence версії 1.0](#).

Ілюстрація на обкладинці та роздільник розділів глави 2: © 2021 Президент України. ([переглянути](#))

Зображення на звороті обкладинки: © 2023 Президент України. ([вид](#))

Розділ 1 Перегородка: © 2023 Міністерство оборони Великої Британії. ([вид](#))

Розділ 3 Перегородка: © 2016 Президент України. ([вид](#))

Розділ 4 Перегородка: © 2023 Президент України. ([вид](#))

Розділ 5 Перегородка: © 2016 Президент України. ([вид](#))

Інформація про публікацію

Друге видання (листопад 2024); DOI: 10.59498.49814

Авторства для цитування цього звіту

Макфі, Ерін; Рьодерс, Джонатан; Агравал, Рімджім; Ван Ден Аакстер, Емма та Судачек, Дарина; Доброгорська, Ірина. 2024. "Між лінією фронту і тилом: Стратегії реінтеграції, життєстійкості та участі для українських ветеранів". Інститут Коріолі.

Ця робота була підтримана стипендією UKRI Future Leaders Fellowship
[Посилання на проект: MR/T043431/1]

© 2024. Інститут Коріолі. Всі права захищені. Ми є зареєстрованою благодійною організацією відповідно до Розділу 57, Глави 5 Кодексу штату Вірджинія. Застосовується статус 501(c)(3). Ми є неприбутковою організацією, заснованою жінками та очолюваною ветеранами. Для отримання додаткової інформації та зв'язку з нами відвідайте corioli.org.

Досліджувати. Реінтегрувати. Відновити.

Подяки

Інститут Коріолі дякує Лондонській школі економіки та політичних наук за організацію конференції "Поза війною", яка стала основою для цього звіту. Ми вдячні поважним науковцям і практикам, які були нашими гостями і збагатили дискусії під час вихідних днів своїми різноманітними поглядами та ідеями з різних галузей і регіонів (окремі особи, чиї відгуки були враховані в остаточному звіті, вказані серед співавторів). Крім того, ми вдячні мідвідомчому органу щодо досвіджень та інновацій Великої Британії (UK Research and Innovation) за фінансування, яке зробило можливим процес збору даних та проведення цієї конференції.

Ми також вдячні нашим українським партнерам з Українського ветеранського фонду (УКФ) Міністерства у справах ветеранів Українців (Мінветеранів), Жіночого ветеранського руху (ЖВР) та організації "Після служби" за підтримку нашої діяльності в Україні і за те, що вони приєдналися до нас у Лондоні і зробили неоціненний внесок у підготовку конференції. Таким чином, її провели під українським та ветеранським керівництвом. Ми також хочемо висловити нашу глибоку вдячність Костянтину Татаркіну за його цінні настанови та поради щодо реалізації цього проекту.

Люк Мадяр і Коннор Крістенсен із з Офісу військових спільнот Чиказького університету (ОМАС) сміливо проводили польові дослідження у непростих умовах, аби підтримати місію цього дослідження і допомогти своїм колегам-ветеранам в Україні. Ми також хочемо подякувати Келсі Роббінс за її детальну і витончену редакторську роботу і Деніз Бандейра де Кастро за її підтримку в проведенні конференції "Поза війною".

Насамкінець, ми дякуємо всім учасникам інтерв'ю, які відбулись влітку 2023 року, за їхні цінні думки та значний внесок в оборону країни і підтримку ветеранів та їхніх родин. Ми щиро сподіваємося, що ця робота є вдячністю за вашу довіру, час і готовність поділитися з нами своїми історіями.

Ми також щиро дякуємо Ірині Доброгорській за її уважний і вдумливий переклад цього звіту українською мовою.

Автори

Д-р Ерін Макфі, президентка та голова Інституту Коріолі¹

Д-р Ерін Макфі, засновниця Інституту Коріолі, практикуюча професорка в Центрі оборонних гемісферичних досліджень ім. Вільяма Перрі при Національному університеті оборони. Спеціалізується на питаннях кліматичної безпеки, міграції та реінтеграції колишніх збройних формувант, зокрема ветеранів та колишніх повстанців. Політична антропологиня, має численні публікації у рецензованих, популярних та практичних виданнях. Її дослідження зосереджені на взаємозв'язку між зміною клімату, конфліктами та міграцією, з акцентом на реінтеграції колишніх збройних формувант та розбудові безпеки. З 2010 року Ерін проводила польові дослідження з колишніми збройними формуваннями по всьому світу, в тому числі жила з колишніми партизанами в Колумбії, консультувала з питань реінтеграції Аль-Шабааб в Сомалі, працювала з колишніми членами картелю в Мексиці, підтримувала колишніх членів озброєних угруповань у Сальвадорі та допомагала американським військовим ветеранам у відновлювальному правосудді.

Джонатан Рьодерс, директор проектів та програм Інституту Коріолі

Джонатан Рьодерс приєднався до організації-попередника Коріолі, зокрема, проекту "Довіра після зради", у вересні 2022 року. Відтоді він проводив етнографічні польові дослідження в Колумбії та Мексиці, співпрацюючи та координуючи проекти з місцевими партнерами. Таким чином він робив внесок у академічні та політичні дослідження Інституту. Він також відігравав ключову роль в організації конференцій, семінарів та інших заходів. Крім того, Джонатан працює над розробкою айдентики Інституту, відповідає за його соціальні мережі, інформаційний бюлетень та веб-сайт, а також є головним редактором серії "Короткий огляд досліджень Коріолі" (Corioli's Research Brief Series).

Римджім Агравал, директорка зі сталого розвитку Інституту Коріолі

Римджім Агравал має ступінь магістра державної політики Чиказького університету і наразі працює директоркою зі сталого розвитку Інституту Коріолі. Вона реалізовувала проекти з питань зміни клімату, стихійних лих, конфліктів та міграції в Кенії та арабських країнах. Вона провела літо в Ербілі, Ірак, де розробляла проект сталого розвитку закупівель для Офісу прем'єр-міністра та розробляла ініціативи з економічної диверсифікації. Римджім також співпрацювала зі Світовим банком та освітньою некомерційною організацією Genesys Works, що базується у Вашингтоні, а раніше працювала аналітикинею з питань клімату та ризиків стихійних лих у міжнародному контексті.

Емма ван ден Аакстер, наукова консультантка, Інститут Коріолі

В Інституті Коріолі Емма ван ден Аакстер займається питаннями кліматичної безпеки та реінтеграції колишніх збройних формувань на Близькому Сході та в Північній Африці. Вона отримала ступінь бакалавра політики, психології, права та економіки в Амстердамському університеті та ступінь магістра міжнародних відносин в Чиказькому університеті, де вона спеціалізувалася на безпековій політиці. Її дослідження охоплюють політичне насильство, антитерористичну політику, гендерний екстремізм та миротворчість. Емма має досвід роботи у сфері зв'язків з громадськістю у Burson Cohn & Wolfe в Гаазі та стажувалася у Департаменті миротворчих операцій ООН, де займалася питаннями сексуальної експлуатації та насильства у миротворчих місіях. Вона також має досвід у сфері стратегічних комунікацій та управління соціальними мережами.

¹ Погляди, висловлені в цьому звіті, відображають виключно

і не відображають офіційну позицію уряду США.

Дарина Судачек, польовий консультант, Інститут Коріолі

Дарина Судачек має ступінь бакалавра з етики, політики та економіки Українського католицького університету (випуск 2021 року) та ступінь магістра з конфліктології Лондонської школи економіки та політичних наук (випуск 2023 року). Її наукові інтереси включають міжнародну безпеку, локальний авторитаризм, окупаційні стратегії та соціальний порядок воєнного часу.

Учасники конференції "Поза війною" в LSE (жовтень 2023)

Дописувачі

Борха Паладіні Аделль

Доктор Чарльз Е. Девідсон

Коннор Т. Крістенсен

Доктор Колін Альона О'Брайен

Доктор Хуана Гарсія Дукє

Доктор Хуліо Сесар Зулуага

Люк Мадяр

Нік Вуд

Список скорочень та аббревіатур

ЗСУ	Збройні сили України
ОТГ	Об'єднана територіальна громада
АТО	Антитерористична операція
БЗП	Браття з Прикарпаття (українська громадська організація)
КПТ	Когнітивно-поведінкова терапія
ІК	Інститут Коріолі
ОГС	Організація громадянського суспільства
ДНР	Донецька Народна Республіка
ДРК	Демократична Республіка Конго
ЄБРР	Європейський банк реконструкції та розвитку
ЕМВР	Десенсибілізація та репроцесуалізація рухів очей
ЄС	Європейський Союз
РЗСК	Револьюційні збройні сили Колумбії
НР	Людські ресурси
ВПО	Внутрішньо переміщені особи
МОМ	Міжнародна організація з міграції
МФВ	Міжнародний фонд «Відродження»
IREX	Рада міжнародних досліджень та обмінів
ІТ	Інформаційні технології
ООС	Операція Об'єднаних сил
КДБ	Комітет державної безпеки (Радянський Союз)
ЛГБТКІА+	Лесбійки, геї, бі, транссексуали, квір, інтерсексуали, асексуали (а також ті, чия сексуальна/гендерна ідентичність не відображається цим терміном)
ЛНР	Луганська Народна Республіка
ПМГ	Програма медичних гарантій
МНПСС	Психічне здоров'я та психосоціальна підтримка
Міноборони	Міністерство оборони України
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я
Мінветеранів	Міністерство у справах ветеранів
НАТО	Організація Північноатлантичного договору
НБУ	Національний банк України
НУО	Неурядова організація

ОМАС	Офіс військових спільнот (Чиказький університет)
ПС	Благодійний фонд "Після служби"
ПТСР	Посттравматичний стресовий розлад
СРСР	Радянська Соціалістична Республіка
ТРО	Сили територіальної оборони
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПРООН	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
США	Сполучені Штати Америки
ЄДРВВ	Єдиний державний реєстр ветеранів війни
УСВА	Українська Спілка ветеранів Афганістану
УВФ	Український ветеранський фонд
ЖВР	Жіночий ветеранський рух

Глосарій термінів

Антитерористична операція (АТО)	Військова та безпекова операція, що проводилася українськими силами з квітня 2014 року по квітень 2018 року у відповідь на збройний конфлікт на сході України, зокрема в Донецькій та Луганській областях (разом відомі як Донбас).
Організація громадянського суспільства (ОГС)	"Недержавні, неприбуткові, добровільні організації, утворені людьми у певній соціальній сфері... широкий спектр організацій, мереж, асоціацій, груп і рухів, які є незалежними від уряду і які іноді об'єднуються для просування своїх спільних інтересів шляхом колективних дій" (ESCWA, 2022).
Перехід із військової кар'єри до цивільного життя	Термін охоплює зміну статусу з військового на цивільний. Це перехід від військової служби до статусу ветерана або до життя у відставці. Для багатьох цей перехід може бути складним досвідом, і саме тому чимало збройних сил дотримуються спеціальних політик і програм для підтримки цього процесу (UNDP, 2023, с. 5).
Когнітивна Поведінкова терапія (КПТ)	Поширений вид розмовної терапії (психотерапії), в якому людина працює з консультантом з питань психічного здоров'я (психотерапевтом або терапевтом) у структурований спосіб. Цей вид терапії спрямований на підвищення обізнаності щодо неточного або негативного мислення, аби чіткіше бачити складні ситуації та ефективніше на них реагувати.
Реінтеграція на рівні громади	"...підхід, який розширює можливості людей у громадах та уможливорює їх визначати, планувати та впроваджувати програми за для колишніх військовослужбовців за підтримки уряду.... Реалізація цього підходу відбувається на рівні громади і належить громаді, передбачає повну участь громади в процесах прийняття рішень і зосереджується на громаді в цілому, а не лише на заздалегідь визначених групах, і дозволяє застосовувати конфлікто-чутливий та інклюзивний підхід до визначення проєктів... Колишні військовослужбовці та особи, які раніше були пов'язані зі збройними силами та угрупованнями, не отримують адресну індивідуальну підтримку, але користуються тією самою підтримкою, що надається іншим членам спільноти" (IDDRS, 2023a).
Рада ветеранів	Рада ветеранів України є представницьким органом, що відстоює права та потреби ветеранів Збройних Сил та інших пільгових груп. Завдяки співпраці із Міністерством у справах ветеранів (Мінветеранів) та іншими установами, Рада працює над забезпеченням доступу ветеранів до послуг із охорони здоров'я, працевлаштування, освіти та житла. Також опікується проблематикою реінтеграції та сприяє визнанню внеску ветеранів у національну безпеку і прагне впливати на політику, яка покращує їхній добробут та можливості. Попри те, що Рада

була створена як дорадчий орган, до складу якого входять представники від кожного регіону і який має консультувати Міністерство оборони, її вплив зменшився після зміни міністрів і російського вторгнення в Україну, що обмежило її ефективність у відстоюванні інтересів ветеранів на національному рівні. Аналогічним чином діє національна Рада родин загиблих. (Міністерство у справах ветеранів України, 2024)

Демобілізація

"Демобілізація - це офіційне і контрольоване звільнення активних комбатантів зі складу збройних сил або інших збройних формувань. Перший етап демобілізації може тривати від роботи із окремими комбатантами у тимчасових центрах до зосередження військ у призначених для цього локаціях (місцях розквартирування, таборах, збірних пунктах або казармах). Другий етап демобілізації охоплює спектр підтримки, що надається демобілізованим, і який називається називається реінтеграцією" (Генеральний секретар, записка до Генеральної Асамблеї, A/C.5/59/31, травень 2005 р.).

Роззброєння

"Роззброєння - це збір, документування, контроль і утилізація стрілецької зброї, боєприпасів, вибухових речовин, легкого і важкого озброєння комбатантів, а часто і цивільного населення. Роззброєння також включає розробку програм відповідального поводження зі зброєю" (Генеральний секретар, записка до Генеральної Асамблеї, A/C.5/59/31, травень 2005 року).

Звільнення зі служби

У військовому контексті "звільнення зі служби" означає формальний процес, за допомогою якого військовослужбовець звільняється від обов'язку служити. Це може бути пов'язано із завершенням узгодженого терміну служби або з іншими обставинами, такими як стан здоров'я, особисті проблеми або дисциплінарні провадження. Звільнення може відбуватися за різними класифікаціями, такими як "з відзнакою", "загальне звільнення" або "не з відзнакою", кожна з яких відображає характер виконання військовослужбовцем своїх обов'язків та його поведінку під час служби в збройних силах. Для багатьох звільнення означає повернення до цивільного життя, в той час як для інших воно може призвести до подальшої служби в резерві. (The Military Wallet, 2024)

Десенсибілізація та репроцесуалізація рухів очей (EMDR)

Структурована психотерапія, яка в першу чергу зосереджена на лікуванні людей, які пережили тривожні та травматичні події. Ідея EMDR полягає в тому, якщо не опрацювати травматичні спогади, то вони можуть "застрягти" в мозку, що призводить до широкого спектру емоційних і психологічних труднощів. EMDR допомагає пацієнтам з ПТСР та опирається на природну здатність мозку зцілювати і переробляти травматичний досвід (Rogers & Silver, 2001).

Внутрішньо переміщена особа (ВПО)	"Особи або групи осіб, які були змушені тікати або залишити свої будинки чи місця постійного проживання, зокрема, внаслідок або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуацій повсюдного насильства, порушень прав людини або стихійних лих чи антропогенних катастроф, і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон" (OHCHR, 1998).
Операція Об'єднаних сил (ООС)	Операція Об'єднаних сил прийшла на зміну Антитерористичній операції (АТО) 30 квітня 2018 року. Це стало значним зрушенням у підході України до конфлікту, оскільки "основна практична відмінність між двома операціями полягала в тому, що контроль над реалізацією української політики в зоні бойових дій перейшов від Служби безпеки (СБУ) до Збройних сил України" (Sasse, 2018).
Моральна шкода	"Важкі психологічні, поведінкові, соціальні, а іноді й духовні наслідки впливу подій, які порушують глибоко вкорінені моральні переконання та очікування" (Litz et al., 2009).
Підхід на основі участі	Метод залучення, за якого кожен, хто має внесок у інтервенції, проєкти чи дослідницькому процесі, має право голосу та бере активну участь у прийнятті рішень та їх реалізації. Цей підхід опирається на точки зору, знання та досвід усіх учасників, особливо тих, кого найбільше торкається проблематика.
Посттравматичний стрес (ПТС)	ПТС - це звичайна тимчасова реакція на травму з легкими симптомами, які зазвичай минають самостійно і не порушують повсякденне життя. Хоча ПТС зазвичай не має довгострокових наслідків, ПТСР може мати тривалий вплив на психічне здоров'я та благополуччя.
Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)	Переживання, засвідчення або ознайомлення із важкою травматичною подією, такою як смерть, серйозне поранення або насильство, і яке може призвести до тривалих психологічних наслідків. Такі досвіди можуть включати болісні спогади, флешбеки, інтенсивні емоційні або фізичні реакції на нагадування, уникнення пов'язаних з ними думок і місць, а також стійкі негативні переконання і почуття. Це може призвести до підвищеної тривожності, дратівливості, порушення сну та погіршення соціального чи професійного функціонування. ПТСР - це клінічно діагностований розлад психічного здоров'я, що характеризується стійкими, важкими симптомами, які тривають понад місяць, часто погіршують повсякденне функціонування і потребують професійного лікування (Friedman et al., 2021).
Громадські ради	Громадська рада в Україні - це консультативно-дорадчий орган, утворений при органах державної влади з метою сприяння участі громадськості в урядуванні та прийнятті рішень. Ці ради, як правило, складаються з представників організацій

громадянського суспільства, активістів та зацікавлених представників громади. Їхні основні функції включають моніторинг діяльності уряду, надання рекомендацій щодо політики, а також забезпечення прозорості та підзвітності в державному управлінні. Громадські ради слугують мостом між урядом та громадськістю і забезпечують діалог та співпрацю з нагальних суспільних питань. (USAID, 2023)

Реінтеграція

"Реінтеграція - це процес, за допомогою якого колишні військовослужбовці набувають цивільного статусу і отримують стабільну роботу та дохід" (Генеральний секретар, записка до Генеральної Асамблеї, A/C.5/59/31, травень 2005 року). Це "...довготривалий процес, який відбувається на індивідуальному, сімейному та громадському рівнях і має соціальний, психосоціальний, економічний, політичний та безпековий виміри" (IDDRS, 2023b).

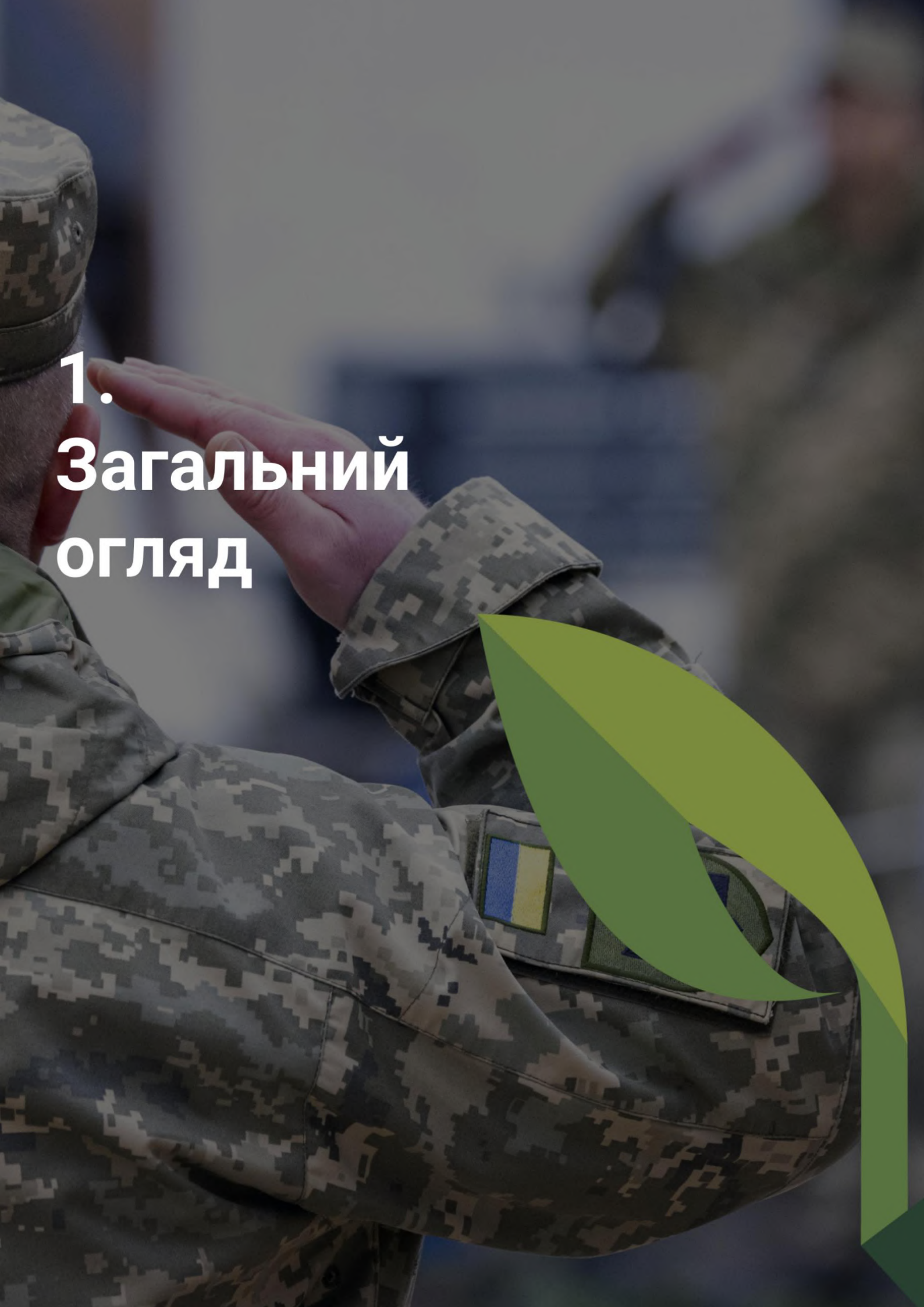
Сили територіальної оборони (ТРО)

Окремий вид Збройних сил України, який об'єднує військовослужбовців і цивільних добровольців для захисту місцевих територій, населення та інфраструктури. Створені відповідно до закону "Про основи національного спротиву" 2021 року, діють через центральне командування з регіональними штабами та батальйонами, організованими за областями та районами (Офіс Президента України, 2021).

Зміст

Подяки	2
Автори	3
Дописувачі	4
Список скорочень та аббревіатур	5
Глосарій термінів	7
1. Загальний огляд	13
1.1 Резюме	14
1.2 Короткий виклад основних висновків	15
1.3 Резюме рекомендацій	21
2. Вступ	26
2.1 Обґрунтування	27
2.2 Новітня історія реінтеграції ветеранів в Україні	28
2.3 Як Інститут Коріолі підтримує українських ветеранів та їхніх родин	31
2.4 Цілі та методологія дослідження	32
3. Стан справ у цій сфері: Реінтеграція ветеранів в Україні	35
3.1 Демографічні характеристики	36
3.1.1 Вік, цивільний стан та розмір домогосподарства	36
3.1.2 Стать	38
3.1.3 Географічний розподіл	39
3.1.4 Працевлаштування	41
3.1.5 Освіта	43
3.1.6 Всеохопні питання щодо здоров'я	44
3.2 Профілі послуг	46
3.2.1 Вплив бойових дій	46
3.2.2 Активна служба, неактивна служба, а також служба в Резерві	47
3.2.3 Ветерани Донбасу, нові солдати, іноземні бійці та цивільні волонтери	48
3.3 Нормативно-правова база	49
3.4 Цілісна реінтеграція: Задіяні сторони	52
3.4.1 Стан	52
3.4.2 Громадянське суспільство	53
3.4.3 Бізнес	56
3.4.4 Сім'ї ветеранів, військовополонених та загиблих	57
3.5 Існуючі виклики	59
3.5.1 Невизначеність статусу ветерана	59

3.5.2 Економічна реінтеграція	60
3.5.3 Реінтеграція у воєнний час	64
3.5.4 Стигма.....	66
3.5.5 Прогалини в послугах для ветеранів та їхніх сімей.....	69
3.5.6 Готовність сім'ї та приймаючої громади.....	75
3.5.7 Нестача спроможностей	78
3.5.8 Недовіра	84
3.6 Існуючі політичні та програмні рекомендації	87
3.6.1 Статус ветерана та ідентичність	87
3.6.2 Базова підтримка засобів до існування	91
3.6.3 Диференційовані потреби та індивідуальне надання послуг	96
3.6.4 Посилення спроможностей	106
4. Висновки	113
4.1 Виклики, пов'язані з ідентичністю та соціокультурними проблемами	114
4.2 Відмінності між поколіннями.....	115
4.3 Роль жінок у війні.....	116
4.4 Психічне здоров'я та психологічна допомога	118
4.5 Фізичні травми та медичні потреби.....	120
4.6 Родинні зв'язки та сімейні потреби	121
4.7 Економічна реінтеграція	122
4.8 Реінтеграція на рівні громади.....	125
4.9 Брак довіри та інституційні проблеми	129
4.10 Співпраця із зацікавленими сторонами та партисипативні програми	131
5. Рекомендації та висновок	135
5.1 Рекомендації	136
5.2 Висновок	152
Посилання	154
Додаток А: Список інтерв'ю	162
Додаток В: Методологія проведення конференцій та польових досліджень	165
Додаток С: Статистика конференцій	170

1. Загальний огляд

1.1 Резюме

Реінтеграція ветеранів в Україні є нагальним національним та міжнародним пріоритетом, зумовленим очікуваним збільшенням кількості ветеранів з 800 000 до близько 2 мільйонів осіб. Таке різке зростання викликає значне занепокоєння щодо можливих кризових явищ у системі надання послуг підтримки. Без негайних і комплексних заходів країна ризикує не забезпечити необхідну турботу і можливості інтеграції для тих, хто проходив службу. Громади, особливо в сільських районах, недостатньо оснащені інклюзивною інфраструктурою, що ускладнює повноцінну участь ветеранів з інвалідністю в суспільному житті. Спостерігаються значні прогалини в економічній, психосоціальній та громадській підтримці, існує нагальна потреба в удосконаленні державних послуг та громадських об'єктів, щоб задовольнити різноманітні потреби ветеранів, які повертаються із військової служби. Вирішення цих проблем є питанням із соціальної справедливості, і має критичне значення для підтримки суспільної згуртованості та стабільності в країні, яка переживає збройний конфлікт.

Активна спільнота громадських, неурядових та міжсекторальних ініціатив вже зараз лідирує у забезпеченні необхідної для українських ветеранів підтримки. Цей проект має на меті вивчити, продемонструвати та розширити зусилля, спрямовані на зміцнення структури українського суспільства та вшанування жертвності захисників України. Цей звіт пропонує детальний аналіз численних викликів, з якими зіткнулися ці захисники та захисниці, а також їхні родини та громади, що їх приймають. У ньому висвітлюються різноманітні ідентичності, відмінності між поколіннями та унікальні потреби ветеранів, а також виявлені значні прогалини у царині психічного здоров'я, медичної допомоги та економічних можливостей. Завдяку комплексності цих даних звіт має на меті проінформувати політиків, практиків та дослідників про ефективні стратегії та рекомендації для підтримки реінтеграції ветеранів та покращення їхнього добробуту.

Процес збору даних для цього дослідження був багатограним, абдуктивним і партисипативним, і включав як широку польову роботу, так і всеохопний огляд наявних досліджень. Дослідники Інституту Коріолі провели 41 глибинне інтерв'ю з різними зацікавленими сторонами, включаючи ветеранів, директорів реінтеграційних програм, соціальних працівників, представників громадянського суспільства, волонтерів та політиків. Ці інтерв'ю були проведені в ключових локаціях, таких як Київ, Калуш та Костянтинівка у серпні-вересні 2023 року. Ці дані лягли в основу дизайну конференції "Із війни", що відбулася в Лондонській школі економіки в жовтні 2023 року, де міжнародні учасники та представники різних секторів поділилися своїм досвідом та порівняльним аналізом з українськими колегами, таким чином поглибивши розуміння ключових проблемних питань. Такий змішаний, ітеративний та активний підхід сприяв глибокому та всебічному розумінню поточного стану та викликів у сфері реінтеграції ветеранів в Україні.

Аналітичний огляд, включений до цього звіту, надає всебічний огляд поточного стану відомостей про реінтеграцію ветеранів в Україні, і також висвітлює ключові демографічні характеристики, профілі послуг, нормативно-правову базу та коло суб'єктів, які беруть участь у процесі реінтеграції. У звіті детально описані існуючі правові гарантії та пільги, роль держави та громадянського суспільства у підтримці ветеранів, а також значні прогалини та перешкоди у теперішніх процесах з реінтеграції ветеранів. Завдяки висвітленню цих елементів звіт підкреслює комплексність процесу реінтеграції

ветеранів та підкреслює потребу у таргетованих та багатогранних підходах для адресування потреб саме українських ветеранів.

1.2 Короткий виклад основних висновків

На основі дослідницької та партисипативної взаємодії з українськими ветеранами, організаціями, установами та окремими особами, які працюють над підтримкою їхнього переходу із війська до цивільного життя, були виявлені такі ключові проблемні сфери, а також кілька ключових висновків у кожній з них.

Розколи на основі ідентичності та соціокультурні розриви

- 1. Українські ветерани ведуть багатовимірне життя, сформоване як їхньою військовою службою, так і цивільним досвідом.** Інтерв'ю з ветеранами та зацікавленими сторонами свідчать про те, що українські ветерани приймають низку ролей у військовій царині, зокрема як добровольці, релігійні лідери, державні службовці та бюрократи. Ці ролі, що співіснують із цивільними ідентичностями, такими як члени родини та громади, порушують важливі питання щодо самоусвідомлення ветеранів, їхніх очікувань, політичних орієнтацій і того, як досвід війни та реінтеграції формує їхні життєві шляхи.
- 2. Соціальна та класова напруга впливає на досвід служби та перехідний період до цивільного життя.** Різне походження і досвід призводять до напруги в межах збройних сил. Обов'язкова мобілізація викриває соціальні та класові нерівності, оскільки забезпечені громадяни мають більше можливостей ухилитися від служби, виїхавши з країни, тоді як менш забезпечені громадяни не мають таких можливостей. Ця нерівність поглиблює соціально-економічні розбіжності і впливає на бажання ветеранів повернутися на фронт у зв'язку із виснаженням і стресом.
- 3. Потреби у підготовці та наборі військовослужбовців випереджають наявні можливості.** Недостатньо підготовлений медичний персонал і викривлене уявлення про військовий досвід викликають значне занепокоєння. Нагальна потреба в кадрах може сприяти пом'якшенню стандартів рекрутингу у військо. Це може призвести до того, що ветерани занепокоюватимуться неналежною військовою підготовкою новобранців, що може підривати відчуття солідарності і довіру.

Відмінності між поколіннями

- 1. Між ветеранами, їхніми сім'ями та сім'ями загиблих існують міжпоколінні відмінності, і це вказує на суттєві наслідки для обслуговування та підтримки різних профілів.** Дані показують, що ветерани більш зрілого віку, які пішли на військову службу після того, як побудували кар'єру і створили сім'ї, прагнуть повернутися до довоєнної стабільності, цінують знайомі місця і звичний розпорядок життя. На відміну від них, молоді ветерани, призвані до армії до здобуття вищої освіти або створення сім'ї, повинні будувати своє життя з нуля.
- 2. Молоді ветерани стикаються з особливими викликами, пов'язаними з призовом на військову службу, зокрема з відчуттям втрати автономії та зради.** Вони особливо вразливі до розчарування, недовіри до уряду. Можуть бути схильні до зловживання психоактивними речовинами, особливо якщо вони мають проблеми з освітою та економічною стабільністю. Багато молодих ветеранів прагнуть розпочати власний бізнес, але мало кому це вдається.

Еволюція ролі жінок на війні

- 1. Жінки відіграють важливу роль у воєнних діях, починаючи з боїв на лінії фронту і закінчуючи організаційним і політичним лідерством.** Жінки відіграють вирішальну роль у військових операціях. Таким прикладом є жінка, яка служила в штурмовій групі, завагітніла, повернулася в стрій після пологів і отримала призначення у Силах спеціальних операцій. Однак жінки стикаються з практичними проблемами, такими як отримання належної форми та бронежилетів, а також стикаються із викликами щодо кар'єрного зростання та офіційного визнання їх внеску.
- 2. Шкідливі стереотипи та виклики все ще існують.** Жінки часто стикаються зі негативними стереотипами, зокрема, щодо вступу в армію, аби знайти чоловіка, або щодо того, що жінки надають перевагу паперовій роботі. Ці стереотипи підважують їхній внесок. Це зумовлює необхідність створення системи, яка б визнавала і просуvalа їхні навички. Серед проблем, пов'язаних із захистом прав жінок у збройних силах, - нестача спеціалізованих медичних працівників і психологів, підготовлених для роботи з такими проблемами, як гендерні стереотипи і сексуальне насильство.
- 3. Відсутність ґендерно-чутливих політик і програм посилює тиск і шкоду.** Жінки-військовополонені, як правило, не отримують достатньої підтримки від родин та медичних працівників після повернення, і це ускладнює їхнє відновлення та реінтеграцію. Враховуючи роль подружжя у формуванні готовності до отримання психіатричної допомоги, у політиці та програмах реінтеграції необхідно враховувати інтереси як дружин, так і чоловіків.
- 4. Порядок денний ООН з питань жінок, миру та безпеки (WPS) потребує більш активного розвитку та інтеграції в інституційну та організаційну політику і практику.** Необхідний ширший погляд на роль жінок у розбудові миру та безпеки. Комплексні та інклюзивні підходи до реінтеграції ветеранів повинні підтримувати жінок як у збройних силах, так і поза ними. Цивільні жінки роблять свій внесок у війну різними способами, зокрема, управлінням бізнесу, доглядом за дітьми. Вони також відстоюють інтереси та лідирують у громадах і виконують організаційні та низові ролі.

Психічне здоров'я та психологічна допомога

- 1. Ветерани стикаються зі значними психосоціальними проблемами, включно із ПТСР та моральною шкодою.** Дослідження висвітлює значні проблеми психічного здоров'я серед ветеранів, включаючи ПТСР і моральною шкодою, які загострюються тривалими періодами служби із нечастими відпустками. Ветерани, які повертаються до цивільного життя, можуть стикатися з підвищеною пильністю, параноєю, самотністю та безробіттям. Серед ветеранів поширені моральні травми, спричинені як бойовими діями, так і почуттям безсилля або провини, пов'язаними з пораненнями побратимів та військовими невдачами.
- 2. Інфраструктура послуг психічного здоров'я в Україні не відповідає сучасним та очікуваним потребам ветеранів та їхніх родин.** Спостерігається критична нестача психологів та фахівців з психічного здоров'я, особливо у лікарнях. Послуги з психічного здоров'я не включені до ветеранських пільг. Через відсутність доступної підтримки деякі ветерани самостійно оплачують свою терапію, звертаються до

релігії або шукають альтернативних методів лікування, таких як психоделічна терапія, хоча все ще присутні правові проблеми, пов'язані з такими методами.

3. **Спостерігається невелика готовність до отримання допомоги з психічного здоров'я.** Соціальна стигма, особисті застереження та консервативне військове керівництво сприяють небажанню ветеранів звертатися по допомогу з питань психічного здоров'я. Стратегії "рівний-рівному" та історії успіху можуть допомогти дестигматизувати таку допомогу та сприяти її використанню.
4. **Існують ризики радикалізації та поведінкових проблем, втім, потрібно більше даних.** Серед ветеранів та їхніх родин поширені зловживання психоактивними речовинами, також присутня злочинність, домашнє насильство та самогубства. Однак збір даних з цих питань є складним завданням через обмеженість і неточність інформації. Тим не менш, комплексні програми реінтеграції та охорони психічного здоров'я необхідні для зменшення ризику радикалізації.
5. **Цивільне населення стикається з наслідками війни для психічного здоров'я.** Війна також серйозно вплинула на психічне здоров'я цивільного населення. Серед наслідків – більша кількість травм і самогубств. Це загострює проблеми психічного здоров'я ветеранів і підкреслює необхідність комплексної терапії за участю ветеранів, родин, громад і громадських інституцій, чутливих до різних профілів ветеранів та розумінням місцевого контексту.

Фізичні травми та медичні потреби

1. **Залишаються складні виклики у наданні медичної допомоги пораненим військовослужбовцям.** Дослідження свідчить про значні проблеми у наданні медичної допомоги пораненим солдатам. Вони характеризуються поширеною недовірою до української системи охорони здоров'я, особливо до військових госпіталів. Нестача цивільних лікарів, серед яких чимало мобілізованих або виїхали, загострює проблему. Така ситуація призводить до пошуку лікування для військовослужбовців за кордоном.
2. **Медична допомога на фронті є невідповідною та ризикованою.** Спостерігається недостатня кількість медичних аптечок для бойових медиків і недостатня підготовка парамедиків. Знеболювальні препарати створюють серйозні ризики звикання. Відповідно, є заклики до Міністерства оборони переглянути перелік дозволених ліків.
3. **Бюрократичні перепони блокують доступ до пільг з приводу інвалідності.** Ветерани стикаються з бюрократичними перешкодами в отриманні статусу інвалідності та передбачених пільг. Процес загруз у корупції, неефективності та дегуманізуючих практиках.
4. **Солдати, які не є громадянами України, стикаються з додатковими викликами.** Вони не мають права на компенсацію за поранення, пов'язані з війною. Це призводить до того, що багато з них залишають Іноземний легіон і шукають допомогу в інших місцях.

Родинні зв'язки та сімейні потреби

1. **Під час служби ветерани та їхні сім'ї стикаються із руйнуванням родинних зв'язків.** Бойова служба викликає напруження у сім'ях. Під час виконання бойових завдань військові мають обмежені можливості підтримувати зв'язок зі своїми

близькими. Відсутність контакту позбавляє військовослужбовців емоційної підтримки і віддаляє їх від сімейних ролей, тоді як сім'ї вдома страждають від тривоги і невпевненості у своєму благополуччі.

2. **Возз'єднання та відновлення цих зв'язків може бути непростим процесом.** Після возз'єднання ветерани та їхні сім'ї стикаються з додатковими проблемами. Тривалий вплив конфлікту часто призводить до значних змін у ставленні, поведінці та настроях ветеранів, до яких їхні сім'ї можуть бути не готові. Тим не менш, стабільні сімейні стосунки мають вирішальне значення, особливо в контексті постійних циклів мобілізації, що є властивими для оборони України.
3. **Спеціальні місця, віддалені від повсякденних обов'язків, можуть допомогти ветеранам та їхнім родинам відновити зв'язок.** Такі заходи допомагають відновити родинні зв'язки, покращити комунікацію та пристосувати ветеранів до сімейного життя.

Економічна реінтеграція

1. **Приватний сектор потребує більшої підготовки та підзвітності за дотримання стандартів доступності.** Відсутність адаптацій для ветеранів із інвалідністю на робочому місці, а також обмежені можливості для працевлаштування – серед основних бар'єрів до ветеранського працевлаштування.
2. **Мережі підтримки "рівний-рівному" можуть бути корисними для деяких ветеранів, але потребують достатньої психосоціальної підтримки з боку тих, хто їх підтримує, аби уникнути ретравматизації.** Як і кейс-менеджери, ветерани можуть спиратися на спільний досвід і взаємну підтримку, що може бути корисним ресурсом, особливо на етапах найму та переходу на іншу роботу. Однак проблеми комунікації та існуючі зусилля свідчать про необхідність подолання травми ветеранів до того, як вони зможуть долучитися до такої роботи.
3. **Ветерани володіють цінними навичками, отриманими під час військової служби, але їхнє застосування в цивільному житті – це виклик.** Необхідно розширювати навчальні програми, які сприяють передачі навичок і надають можливості додаткового навчання, наприклад, мовні та бізнес-тренінги.
4. **Структуровані програми бізнес-освіти та наставництва можуть допомогти ветеранам започаткувати власний бізнес та керувати ним.** Незважаючи на обмеженість ресурсів, організації вже досягли значних успіхів у навчанні ветеранів підприємництву, пропонуючи комплексний професійний розвиток та психологічну підтримку.
5. **Сільське господарство визначено ключовим сектором для ветеранських інвестицій та підприємництва.** Конкурси та фінансування сільськогосподарських проектів під керівництвом ветеранів відзначені як ефективні способи підтримки ветеранів, надання терапевтичних послуг та сприяння розвитку громади.

Реінтеграція на рівні громади

1. **Ветерани висловлюють різні бажання щодо шляхів реінтеграції з різними підходами на рівні громад.** Одні прагнуть нормального життя і повернення до довоєнного, а інші намагаються використати своє військове лідерство у справах громади. Громади повинні підготуватися до очікуваного напливу ветеранів, щоб уникнути потенційних проблем і непорозумінь.

2. **Розрив між цивільними і військовими створює проблеми для успішної, стійкої реінтеграції.** Серед основних викликів на шляху подолання цього розриву - подолання нерозуміння цивільним населенням досвіду ветеранів і підготовка до "ветеранського цунамі". Ветерани також повинні бути готові адаптуватися до змін у своїх громадах, які відбулися за час їхньої відсутності.
3. **Підходи мають бути контекстуально обґрунтованими та адаптованими до конкретних потреб населення.** Серед прикладів – врахування різниці між сільськими та міськими умовами, поєднання соціальних та економічних потреб, створення спеціальних просторів, покращення комунікаційних можливостей між ветеранами та цивільним населенням, зокрема роботодавцями та колегами, забезпечення рекреаційних та терапевтичних заходів, підвищення видимості внеску ветеранів через меморіали та проекти пам'яті, а також надання комплексної правової та соціальної підтримки.

Брак довіри та інституційні проблеми

1. **Бюрократичні перепони створюють бар'єри для доступу до пільг та послуг.** Бюрократична спадщина радянських часів, зокрема, складні адміністративні процедури, відсутність обміну даними та непередбачувані законодавчі зміни, призводять до неефективності послуг та розчарування серед ветеранів.
2. **Деякі ветерани висловлюють занепокоєння та скептицизм щодо уряду,** часто посилаючись на сприйняття корупції, труднощі у військовому управлінні та обмежене представництво у парламенті. Випадки ймовірної корупції та підозри щодо співпраці з російськими військами сприяли загальному зниженню довіри до військових та державних інституцій.
3. **Неефективність інституцій породжує скептицизм щодо їхньої здатності ефективно підтримувати ветеранів.** Через недостатні ресурси деякі установи сприймаються як такі, що не мають достатньо впливу. Разом із бюрократичними перепонами, зокрема, надмірною кількістю документації та затримками, це ще більше ускладнює доступ ветеранів до підтримки.
4. **Політизація ветеранської проблематики посилює недовіру.** Випадки, коли місцева влада використовує ветеранів у політичних цілях, а не залучає їх до повноцінної участі, підживлюють недовіру. Короткострокові політичні інтереси та конфлікти на ґрунті політичних розбіжностей погіршують ситуацію.
5. **Корупція та проблеми з прозорістю даних перешкоджають спробам отримати доступ до пільг та координувати процеси.** Корупція впливає на доступ ветеранів до пільг та медичних послуг, особливо в містах. Відсутність прозорості даних і розрізненість перешкоджають адресній підтримці та ефективному розподілу ресурсів.
6. **Міжсекторальна координація потребує підсилення.** Погана комунікація між НУО, громадськими радами та державними установами у поєднанні з відсутністю планування переходу від військового до цивільного життя в цілому ще більше ускладнює зусилля з реінтеграції.
7. **Недовіра до ветеранських організацій обмежує фандрейзингову підтримку.** Стереотипи про ветеранські організації як мілітаризовані або радикально налаштовані впливають на їхню здатність отримувати фінансову підтримку та

ефективно впроваджувати програми реінтеграції. Незважаючи на нещодавні покращення, посилення значущості цих організацій та подолання таких стереотипів за допомогою інших представників громадянського суспільства все ще залишається викликом.

Співпраця із зацікавленими сторонами та партисипативні програми

- 1. Обмеження у фінансуванні та впровадженні програм ставлять під сумнів їх сталість.** Ініціативи з надання послуг часто страждають від обмеженого фінансування, заплутаних юридичних процесів та бюрократичних перепон, що впливає на їхню ефективність та охоплення. Незважаючи на ці обмеження, спостерігається помітне зростання обсягів індивідуалізованих соціальних послуг завдяки посиленню міжсекторальної співпраці, а також завдяки законодавчим змінам, що дозволяють державі закуповувати послуги у неурядових організацій (НУО).
- 2. Успішні ініціативи на сьогоднішній день побудували мости між різними сферами потреб ветеранів.** Наприклад, Всеукраїнське об'єднання жінок-ветеранок Veteranka та громадська організація "Захист" стають більш впізнаваними завдяки об'єднанню зусиль та міжсекторальній співпраці. Такі ініціативи, як спортивні турніри, психосоціальна реабілітація та підтримка у працевлаштуванні, демонструють інноваційні підходи до вирішення фізичних та психологічних проблем ветеранів.
- 3. Партисипативні підходи призводять до створення індивідуальних програм, розроблених на місцевому рівні та з урахуванням контексту.** Принцип "нічого про нас без нас" підкреслює важливість прямої взаємодії з ветеранами та сприяє формуванню адаптивної та чутливої політики.

1.3 Резюме рекомендацій

Нижче наведені рекомендації, що впливають з цього дослідження:

1. Інтеграція різноманітних ветеранських ідентичностей, особистих досвідів та поглядів у структури підтримки та інформаційні кампанії є необхідною для ефективної адаптації та залучення ветеранів.

Визнання різноманітних ідентичностей та досвіду ветеранів має вирішальне значення для розуміння того, як бойові дії впливають на шляхи реінтеграції ветеранів. Інституції та громади повинні розвивати обізнаність та інклюзивність, щоб допомогти всім ветеранам відчувати себе прийнятими та розвинути почуття приналежності. Інформаційні кампанії та висвітлення у ЗМІ мають поєднувати різні наративи та висвітлювати ідентичності, які часто залишаються поза увагою, аби сприяти формуванню більш інклюзивного та згуртованого українського суспільства.

2. Рекомендується адаптувати пропозиції з підтримки реінтеграції з урахуванням життєвого циклу ветеранів.

Варто скоригувати політику реінтеграції з урахуванням різних потреб літніх і молодших ветеранів в Україні. Молоді ветерани, які часто призиваються на військову службу і не мають попередньої освіти або кар'єри, стикаються зі своїми особливими викликами після закінчення служби. Вони потребують спеціальної освіти, можливостей для навчання та проактивної роботи з ними. Ветерани літнього віку потребують підтримки, спрямованої на зміцнення сімейних стосунків і гнучких умов працевлаштування. Сім'ї також мають різні потреби та перспективи залежно від того, до якого воєнного покоління вони належать - наприклад, сім'ї ветеранів війни на Донбасі та тих, хто нещодавно зіткнувся з проблемами різних аспектів реінтеграції через нинішню фазу війни. Усе це підкреслює потребу в оновлених і дезагРЕГОВАНИХ дослідженнях для розуміння еволюції потреб ветеранів та їхніх родин у різних вікових групах.

3. Варто посилювати цілісні системи підтримки сімей ветеранів та родин загиблих.

Сім'ї ветеранів і загиблих стикаються із викликами, що включають емоційне напруження, фінансову нестабільність і недостатню інституційну підтримку. Час ветеранів під час служби часто руйнує родинні зв'язки, а реінтеграція в сімейне життя характеризується емоційною дистанцією та поведінковими змінами, і це загострює ці проблеми. Сім'ї часто не мають доступу до спеціальних послуг підтримки, таких як психологічне консультування, правова допомога, бізнес-плани підтримки та допомога у працевлаштуванні. Вирішення цих проблем потребує цілеспрямованої роботи поряд з ініціативами, орієнтованими на ветеранів, з рекомендаціями щодо створення централізованих центрів підтримки сім'ї, програм емоційної підтримки та прямої фінансової допомоги. Ці заходи мають бути реалізовані в рамках бюрократично впорядкованої міжсекторальної співпраці, аби забезпечити сім'ям комплексну, доступну підтримку, необхідну для орієнтації в післявоєнному житті.

4. Рекомендовано створювати ґендерно-чутливу політику реінтеграції на всіх етапах і рівнях.

Забезпечення достатньої кількості спеціалізованих медичних послуг, пристосованих до потреб жінок, зокрема із психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (MHPSS), має вирішальне значення. Майбутні розширення послуг повинні охопити ветеранок через

спеціалізовані послуги з охорони фізичного здоров'я, включно з репродуктивним здоров'ям та охороною материнства, а інформаційні кампанії мають розвіювати стереотипи щодо жінок-військовослужбовиць. Гендерно-чутлива охорона здоров'я повинна також вирішувати специфічні проблеми чоловіків, зокрема певні аспекти репродуктивного здоров'я. По-справжньому інклюзивна політика повинна також включати ґендерно-чутливі заходи з реінтеграції, підтримку ролі жінок поза межами обов'язків на фронті та співпрацю з жіночими ветеранськими організаціями для вирішення ґендерних проблем, сприяння жіночому лідерству та розвитку життєстійкості. Усі ці аспекти відповідають цілям Національного плану дій (НПД) України з питань жінок, миру та безпеки.

5. Варто створювати добре підготовлені та надійні служби психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (MHPSS).

Підвищена готовність ветеранів щодо звернень по допомогу має вирішальне значення для вирішення складних проблем психічного здоров'я, з якими вони стикаються. Організації за принципом "рівний-рівному" та комплексна професійна підготовка ветеранів, які готові долучитися до такої роботи, можуть нормалізувати такі послуги і відкрити цінні шляхи для економічної реінтеграції, зменшити навантаження на систему охорони психічного здоров'я та підвищити рівень довіри ветеранів. Крім того, надання послуг із підтримки психосоціальної підтримки та психічного здоров'я має бути адаптована до різних профілів ветеранів і локального контексту. Такі послуги повинні включати різні методи лікування, наприклад, арт-підходи. Необхідні додаткові дослідження та адвокація щодо цінності інноваційних методів лікування, зокрема щодо психоделічної терапії та медичного канабісу, для задоволення комплексних потреб ветеранів у сфері психічного здоров'я.

6. Варто забезпечувати комплексну реформу медичної допомоги ветеранам.

Комплексна реформа системи медичних послуг та підтримки ветеранів в Україні має важливе значення для вирішення комплексних проблем, з якими стикаються поранені військовослужбовці. Зокрема, йдеться про модернізацію військових госпіталів, вдосконалення навчальних програм та покращення медичної допомоги на передовій, а також спрощення бюрократичних процесів для отримання статусу інвалідності та пільг. Крім того, важливими кроками є розширення можливостей цивільної системи охорони здоров'я та надання адресної підтримки як українським, так і іноземним ветеранам, які потребують міжсекторальної співпраці та постійного моніторингу для забезпечення ефективного впровадження таких програм.

7. Слід впроваджувати підхід до соціальної та економічної реінтеграції, що базується на сильних сторонах.

Для оптимізації соціально-економічної реінтеграції ветеранів слід застосовувати підхід, заснований на сильних сторонах, який використовує їхні внутрішні можливості та потенціал, а не розглядає їх як проблеми чи ризики, які потрібно вирішувати самотужки. Ця стратегія має визнавати різноманітні навички ветеранів і заохочувати їхню участь в економічному та громадському житті, а також надавати індивідуальні можливості для перекваліфікації та інтегрувати їх у процеси прийняття рішень на рівні громади, на місцевому та національному рівнях. Завдяки заохоченню лідерства та громадській активності ветеранів, політика може трансформувати суспільне сприйняття, зміцнити довіру в громаді та забезпечити суттєвий внесок ветеранів у політичний та соціальний ландшафт України.

8. Варто пропонувати конкретні, актуальні у часі та раціональні можливості для навчання та освіти, що відповідають попиту на ринку праці в Україні.

Для ефективної підтримки переходу ветеранів до виконання цивільних ролей необхідно запропонувати спрощені, актуальні в часі можливості навчання та освіти, тісно пов'язані з поточними потребами ринку праці, зокрема (хоча й не виключно) комплексні курси з підприємницької діяльності. Програми за прикладом Національного університету "Києво-Могилянська академія", що включають короткі сертифікатні курси та магістерські програми, розроблені спеціально для ветеранів, є яскравим прикладом використання їхніх військових навичок у таких критично важливих сферах, як розвиток інфраструктури та кібербезпека. Крім того, фінансована державою модель, коли ветерани беруть на себе зобов'язання працювати на державній службі в обмін на витрати на навчання, може вирішити проблему дефіциту робочої сили і сприяти їхньому сталому переходу до працевлаштування у приватний сектор.

9. Координація підходів "від війни до торгівлі", які безперешкодно інтегрують відбудову, реабілітацію, реінтеграцію та генерування доходів як частину ширшого суспільного відновлення є необхідними для залучення ветеранів.

Ця багатосекторальна стратегія має включати технічну освіту, навчання навичкам на робочому місці, корисні для громади ініціативи, психосоціальну підтримку та підтримку людей з інвалідністю, а також розвиток актуальних навичок. Ключові компоненти включають залучення довіколавоєнних секторів, зокрема, щодо відбудови країни, розмінування, розробка зброї та оборонних систем. Водночас слід одночасно забезпечувати відповідний перехід до реабілітації та психосоціальної підтримки, довгострокової реінтеграції та генерування доходів, а також забезпечення доступу для людей з інвалідністю. Координація з приватним сектором забезпечить відповідність навчальних програм місцевим ринкам праці та покращить матеріально-технічне забезпечення і доступ до ринку для розроблених продуктів і послуг. Реалізація такого підходу вимагає комплексної оцінки потреб, стратегічного планування, багатостороннього партнерства та забезпечення різноманітних джерел фінансування. Поетапна імплементація починається з нагальних потреб і включає довгострокові ініціативи з постійним моніторингом та оцінкою для забезпечення сталості. Очікувані результати включають посилення безпеки та інфраструктури, покращення здоров'я та добробуту, розширення економічних можливостей, соціальну згуртованість, інклюзивний розвиток та затребуваність на ринку, що, зрештою, створить цілісний та сталий шлях для економічної реінтеграції ветеранів та сприятиме ширшій відбудові суспільства та довгостроковій стабільності.

10. Розробка та впровадження політик та програм реінтеграції повинна відбуватись із прямою участю ветеранів на рівні громад.

Варто поєднувати підходи із державного рівня на локальний із політикою реінтеграції, розробленою та впровадженою за участі ветеранів, їхніх родин та громад. Такий підхід може допомогти забезпечити локалізацію програм та їхню адаптацію до конкретних умов і сприятиме кращим результатам реінтеграції та взаєморозумінню в громадах. Постійна взаємодія та зворотний зв'язок підвищують ефективність та адаптивність політики, і при цьому забезпечать прозорість та підзвітність у використанні зовнішнього фінансування.

11. Важливо розробляти та впроваджувати комплексні ініціативи з розбудови довіри.

Українському уряду разом із партнерами з різних сфер варто розглянути можливість створення спільних ініціатив, які допоможуть налагодити довіру між ветеранами та цивільними. Зокрема, можна створювати ветерансько-цивільні ради на місцевому та регіональному рівнях для відкритого діалогу та спільного вирішення важливих питань.

Щоб подолати недовіру до установ, організацій, медичних закладів і держави, варто впровадити прозорі та підзвітні ініціативи. Зокрема, організовувати регулярні громадські форуми для ветеранів, де вони зможуть відкрито висловлювати свої проблеми. Незважаючи на вже зроблені кроки для підтримки ветеранів, доцільно розглянути створення незалежних органів нагляду за ветеранськими службами, покращення комунікації та забезпечення належної роботи новоствореного офісу військового омбудсмена щодо розгляду скарг. Посилення спроможності уряду та його партнерів відповідати очікуванням і виконувати зобов'язання може сприяти відновленню довіри та запобігти довгостроковій вразливості й нестабільності. Навчання низових чиновників щодо професійної поведінки, підходів, що враховують травми, які будуть чутливими до конфліктів, та боротимуться із корупцією покращить надання послуг та підвищить довіру до державних інституцій. Крім того, ці ініціативи мають супроводжуватися дослідженнями, які допоможуть встановити базові оцінки та виміряти покращення у сфері довіри, безпеки та соціальної згуртованості.

12. Слід розробити рамку для того, щоб система правосуддя була краще підготовлена для задоволення потреб ветеранів, а також забезпечувала їхню ефективну реінтеграцію в суспільство та захист їхніх прав.

Варто розробити комплексну систему, що включає спеціалізовану підготовку юридичних кадрів, збільшити ресурси та юридичні послуги, орієнтовані на ветеранів. Це передбачає обов'язкові навчальні програми, що охоплюють військову культуру, правові питання, з якими стикаються ветерани, обізнаність про психічне здоров'я та підходи, що враховують травми, за підтримки ветеранських організацій та фахівців у сфері психічного здоров'я. Слід посилити спеціалізовані юридичні клініки та інформаційно-просвітницькі програми, мережі адвокатів pro bono та системи кейс-менеджменту, які координують юридичні, психологічні та соціальні послуги. Варто спростити юридичні процеси, зменшити тягар документації та запровадити дружні до ветеранів судові процедури для покращення доступу до правосуддя. Постійний збір даних, дослідження, інформаційно-просвітницькі кампанії та адвокація змін у політиці є критично необхідними для розуміння правових проблем ветеранів та забезпечення ефективної та інклюзивної політики.

13. Вдосконалення та розширення існуючої емпіричної бази для розробки програм та політик є необхідною для забезпечення релевантних, економічно ефективних та скоординованих дій.

Варто займатися комплексним збором даних, постійними дослідженнями та систематичною оцінкою для прийняття політичних рішень, покращення міжвідомчого обміну даними та формування культури обміну інформацією між зацікавленими сторонами. Слід створити централізоване, регулярно оновлюване сховище даних з урядових, неурядових та академічних джерел, забезпечивши їхню точність і доступність. Необхідно проводити регулярні опитування та дослідження щодо питань здоров'я, зайнятості, освіти та правових питань ветеранів через використання якісних методів для

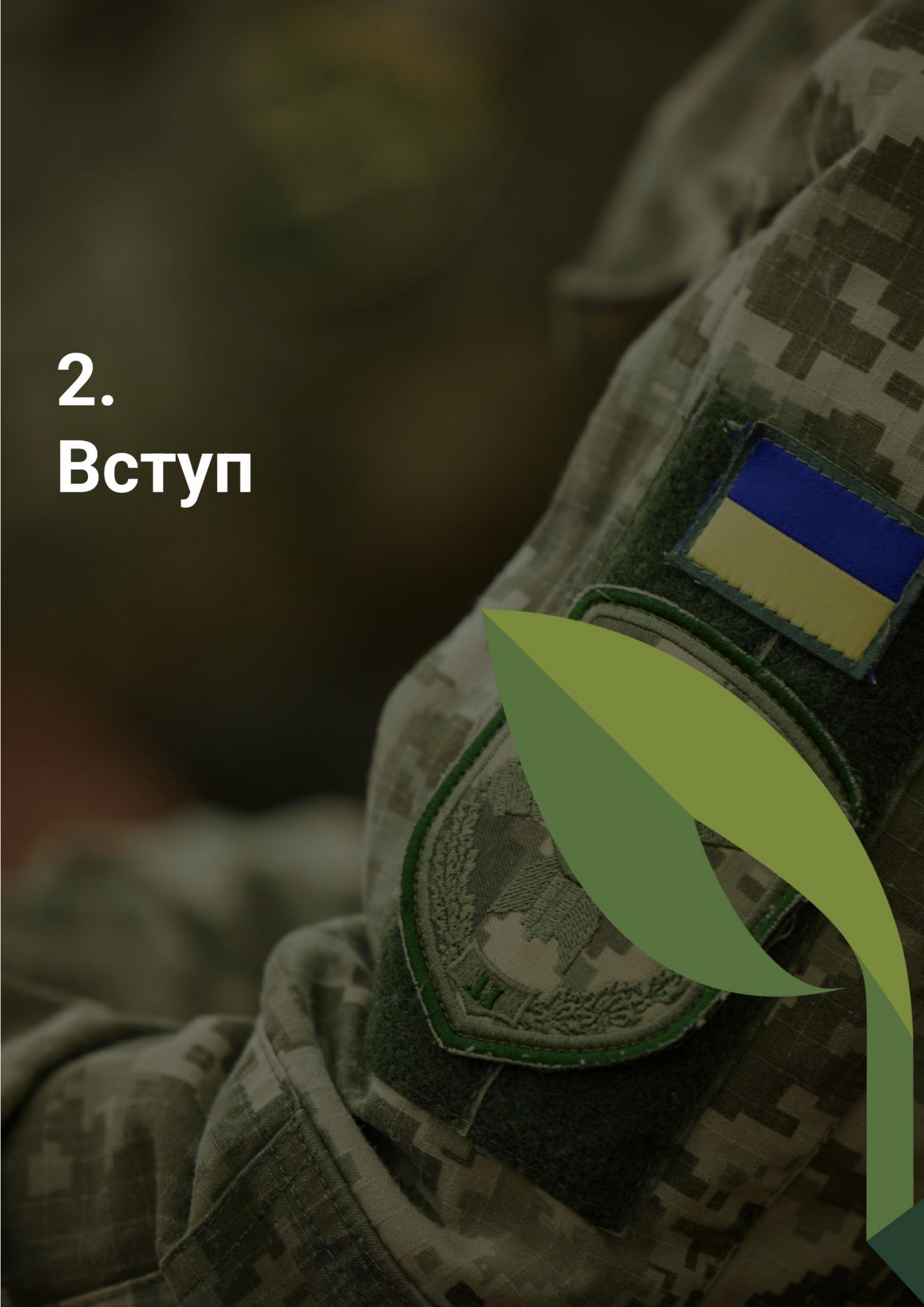

глибшого розуміння. Варто забезпечити ефективність, скоординованість та уникнення дублювання досліджень за участі українських ветеранів, щоб зменшити втому від досліджень, і зосередитись на справжньому залученні та управлінні очікуваннями для розбудови довіри. Слід працювати над різницею у послугах у сільській місцевості, де потреби ветеранів часто недостатньо сформульовані, зокрема через проведення цільових досліджень на місцевому рівні. Варто також інвестувати в сучасні аналітичні інструменти та навчати дослідників і політиків їх ефективному використанню. Слід розробити надійну систему моніторингу та оцінки з чіткими показниками, термінами та механізмами зворотного зв'язку. Слід сприяти співпраці між державними органами, науковими установами та ветеранськими організаціями для проведення міждисциплінарних досліджень і використовувати міжнародні партнерства для обміну знаннями. Важливо забезпечити прозорість та публічне поширення результатів досліджень для підтримки прийняття обґрунтованих рішень та відстеження прогресу.

Окресливши гостру потребу в ефективних стратегіях реінтеграції ветеранів в Україні та різновимірні виклики, з якими стикаються ветерани, цей звіт тепер заглиблюється в конкретику. У наступних розділах представлено детальний аналіз поточного стану реінтеграції ветеранів, що охоплює демографічні характеристики, профілі послуг та ролі різних залучених суб'єктів. Завдяки комплексній польовій роботі та широкому огляду літератури ми досліджуємо різноманітні ідентичності, відмінності між поколіннями та унікальні потреби ветеранів. Вивчаючи існуючі правові рамки, механізми підтримки та значні прогалини у сфері психічного здоров'я, медичної допомоги та економічних можливостей, цей звіт має на меті представити цілісне розуміння проблеми. Представлені висновки та рекомендації покликані інформувати та надихати на ефективні, багатогранні підходи до реінтеграції ветеранів, що в кінцевому підсумку сприятиме добробуту ветеранів та стабільності українського суспільства.

2. Вступ

2.1 Обґрунтування

З а час написання цього звіту минуло понад два роки з моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну, яке почалось 24 лютого 2022 року. Дані вказують, що наразі в Збройних силах України задіяно 1,5-2 мільйони військовослужбовців, при чому загальна кількість мобілізованих зростає, оскільки призовний вік знижується в умовах триваючої російської агресії. До повномасштабного вторгнення кількість ветеранів в Україні налічувала 670 458 осіб, з яких приблизно 440 000 були ветеранами війни на Донбасі, яка тривала з 2014 року. Ця кількість зросла до щонайменше 1,2 мільйона в період з лютого 2022 року по листопад 2023 року.² Очікується, що до 2024 року близько 200 000 військовослужбовців будуть звільнені зі служби та повернуться до цивільного життя.³ За прогнозами Міністерства у справах ветеранів (Мінветеранів), до кінця війни кількість громадян, на яких поширюється законодавство про підтримку ветеранів, переважно учасників бойових дій, членів їхніх сімей та сімей загиблих воїнів, може перевищити п'ять мільйонів, або не менш ніж 10% населення країни.⁴

Тим часом, відповідно до результатів опитування, проведеного у березні 2024 року серед 1000 українських громадян, 63% вважають, що уряд не виконує своїх зобов'язань перед ветеранами. Це занепокоєння посилюється загрозою скорочення фінансування. Попри західну допомогу, Києву все ж необхідно скорочувати соціальні витрати у 2025 році через торговельний дефіцит і фінансову напругу, пов'язану з діючими оборонними заходами.⁵

Ця аналітична записка - результат нашого усвідомлення того, що надання належної допомоги ветеранам та їхнім сім'ям є нагальним та екзистенційним пріоритетом національної політики України. Зустрічі між Інститутом Коріолі (KI) та його українськими партнерськими організаціями підкреслили глибокий моральний обов'язок держави та суспільства підтримувати та забезпечувати гідні засоби до існування для тих, хто пожертвував життям, захищаючи свою батьківщину, а також для їхніх сімей. Нинішня система перевантажена і недостатньо підготовлена для виконання цього обов'язку. Крім того, невідповідні політичні заходи можуть призвести до ігнорування, маргіналізації та відчуження швидко зростаючої ветеранської спільноти. Це може призвести до значних соціальних демографічних, економічних та політичних проблем, а також до проблем громадської безпеки. Доступ до синтетичних наркотиків та до зброї в Україні у часі війни разом із попитом на військові навички, які можуть застосовуватись у незаконній діяльності - навіть якщо це стосується лише дуже малої частини ветеранів - може посилити наслідки провалу цієї політики в майбутньому.⁶

Крім того, обороноздатність країни залежить від ефективності фізичної та психологічної реабілітації, а також від загальної задоволеності та благополуччя ветеранів. Цього можна досягти завдяки комплексній та збалансованій політиці щодо реінтеграції, яка підтримує ветеранів між циклами ремобілізації. Перш ніж заглибитися в дослідження,

² Академія Фольке Бернадотта, "Критичний шлях України: Ефективна реінтеграція ветеранів".

³ Сегура, "Нова битва для українських солдатів: Реінтеграція в цивільне життя".

⁴ Кудімов, ""Це категорія сильних людей". Міністр у справах ветеранів розповіла про допомогу ветеранам та їхнім сім'ям".

⁵ Український ветеранський фонд (УВФ) та Соціологічна група "Рейтинг", "27-е загальнонаціональне опитування: образ ветеранів в українському суспільстві. 2-5 березня 2024 року"; Європейський парламент, "Два роки війни: стан української економіки в 10 діаграмах".

⁶ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні".

аналіз і рекомендації, що складають цей аналітичний документ, у наступному розділі наведено коротку довідку про реінтеграцію в Україні з 2014 року.

2.2 Новітня історія реінтеграції ветеранів в Україні

Історія реінтеграції ветеранів в Україні з початку 20-го століття до сьогодення відображає складні та еволюціонуючі відносини між державою та її ветеранами.

У 1922-1991 роках Україна, одна з республік Радянського Союзу, дотримувалась радянської політики щодо своїх ветеранів. Після Другої світової війни солдати, які повернулися з фронту, отримали особливий соціальний статус "Ветеранів бойових дій". Радянський режим встановив для них особливі привілеї, включаючи право на збереження та використання військової форми, працевлаштування відповідно до звання та отримання нагород. Однак ці пільги надавалися лише з 1945 до 1948 року, коли завершилася демобілізація. Згодом лише ветерани з інвалідністю отримували пенсійні виплати. Для ветеранів, які проживали в міських центрах, вони були вищими, ніж для ветеранів із сільської місцевості. До 1950-х років більшість ветеранів в Україні зіткнулися з фінансовими труднощами, які ускладнювалися сталінською соціальною чисткою жебраків, серед яких було чимало ветеранів із інвалідністю без підтримки сім'ї.⁷

З кінця Другої світової війни до 1978 року Радянський Союз юридично визнавав і підтримував лише тих ветеранів, які отримали інвалідність під час бойових дій. За часів Хрущова пенсійні виплати для таких ветеранів зросли, а до 1975 року їхні пільги включали безкоштовний проїзд у громадському транспорті, медичне обслуговування, житлову допомогу, оплату комунальних послуг і можливість придбання спеціально обладнаних транспортних засобів. У цей період багато ветеранів - як визнаних Радянським Союзом, так і невизнаних - створили громадські об'єднання. Більшість з цих об'єднань переслідувалися і були заборонені радянським режимом за їхню незгоду з обмеженим визначенням ветеранів серед громадян та іншою політикою, що впливала на ветеранів. Радянський Союз схвалював лише Союз ветеранів, прорадянську організацію, яка не мала місцевих осередків.⁸

Напередодні вторгнення до Афганістану (1979-1989) радянський режим на чолі з Брежнєвим розширив коло військовослужбовців, юридично визнаних ветеранами. Таким чином, уряд збільшив фінансову та соціальну підтримку для ветеранів, але для заохочення лояльності він представив ці пільги як подарунки, а не як обов'язок держави. Доступ до цих нових пільг був нелегким; ветерани були змушені довго чекати, аби отримати необхідні посвідчення та документи. Водночас державні інформаційні кампанії наголошували на сімейній підтримці, а не на державній допомозі. Вони просували ідею про те, що ветерани, які повертаються, легко реінтегруються в суспільство з підтримкою сім'ї, ігноруючи тих, хто залишився без родинного піклування. Слід зазначити, що ветерани, яких вважали нелояльними до режиму, продовжували зазнавати тиску, зокрема через надмірні бюрократичні перепони в отриманні державних гарантій.⁹

Після здобуття незалежності від Радянського Союзу в 1991 році перед Україною постало завдання сформулювати власну державну політику щодо ветеранів, насамперед тих,

⁷ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

⁸ Veteran Hub.

⁹ Veteran Hub.

хто брав участь у Другій світовій війні та війні в Афганістані. Спільнота близько 150 000 українських ветеранів війни в Афганістані, яку на той час представляла Українська Спілка ветеранів Афганістану (УСВА), стала ядром ветеранського руху і відіграла ключову роль у розробці політики після здобуття незалежності. 22 жовтня 1993 року, після консультацій з першим урядовим комітетом у справах ветеранів, призначеним президентом, Верховна Рада України прийняла закон "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", що став основою інституційної та юридичної політики щодо ветеранів у незалежній Україні. Закон встановив низку базових соціальних пільг, а наступні поправки розширили коло осіб, які вважаються ветеранами, і включили додаткові пільги. Однак структура закону досі залишилася незмінною з моменту його прийняття в 1993 році.

За два десятиліття до першого російського посягання на територіальну цілісність України в Україні існував постійний представницький комітет у справах ветеранів. Спочатку він діяв у складі Кабінету Міністрів, а згодом - у складі Міністерства праці та соціальної політики. Разом з тим, УСВА відігравала значну роль у цей період, і розбудовувала розгалужену мережу у 27 регіонах. Організація забезпечувала ветеранів роботою та житлом, відстоювала їхні інтереси на місцевому рівні та проводила дослідження з психологічної реабілітації ветеранів. УСВА була своєрідною ветеранською структурою підтримки громадянського суспільства, яка стала важливим інструментом після 2014 року.¹⁰

За останнє десятиліття участь українських Сил безпеки та оборони у захисті країни від Росії докорінно сприяла переосмисленню як суб'єктів, так і фокусу ветеранської політики. Зокрема, також змінились суспільні конотації, пов'язані з терміном "ветеран". Російсько-українська війна розпочалася із незаконного захоплення Кримського півострова Збройними силами Росії у лютому 2014 році у відповідь на прозахідні протести Євромайдану або ж "Революція Гідності". Цей крок був також відповіддю на повалення проросійського президента Віктора Януковича. Після анексії Криму в.о. президента України Олександр Турчинов оголосив про початок "Антитерористичної операції" (АТО) проти проросійських сепаратистських збройних формувань, яких підтримували російські війська на сході країни. Однак у травні сепаратисти ініціювали фальсифіковані референдуми про незалежність у кількох українських містах, що призвело до створення самопроголошених Донецької Народної Республіки (ДНР) та Луганської Народної Республіки (ЛНР) на Донбасі. До кінця 2014 року Росія де-факто контролювала 7,2% території України

У наступні роки Україна продовжувала давати відсіч російській гібридній війні, хоча і з меншою інтенсивністю. У Мінську було укладено дві угоди про припинення вогню, але обидві не змогли зупинити бойові дії на сході України.¹¹ Тим часом Україна поглибила свої альянси з ЄС і НАТО, тоді як Росія почала стягувати війська вздовж українського кордону на початку 2021 року.¹² Вранці 24 лютого 2022 року Путін оголосив про початок "спеціальної воєнної операції" для захисту людей, які "пов'язували свої надії з Росією", з метою "демілітаризації та денацифікації України".¹³ Ця промова стала початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

¹⁰ Брус і Пашкіна, "Політика щодо ветеранів в Україні: історичний розвиток та сучасні виклики".

¹¹ Reuters, "Хронологія подій: Події, що призвели до вторгнення Росії в Україну"; Кузьо, "Революція Євромайдану, Крим і російсько-українська війна".

¹² Reuters, "Хронологія подій: Події, що призвели до вторгнення Росії в Україну".

¹³ Президент Росії, "Послання Президента Російської Федерації".

У період з 2014 по 2021 рік у російсько-українській війні загинуло близько 14 000 осіб, 1,5 мільйона стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО), а 440 000 повернулися додому у статусі ветеранів.¹⁴ За цей період українським парламентом було внесено зміни до закону 1993 року, що регулює статус ветеранів війни, і поширено статус ветерана на всіх учасників АТО, перейменованої у 2018 році на "Операцію об'єднаних сил" (ООС).¹⁵ Головним державним органом з 2014 по 2018 рік була Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, яка підпорядковувалася Міністерству соціальної політики України.¹⁶ Державна служба складалася з двох департаментів: Департаменту соціального захисту та грошового забезпечення та Департаменту по роботі з ветеранами війни та учасниками АТО, а також із семи міжрегіональних територіальних органів (секторів) та п'яти центрів соціально-психологічної реабілітації. Державна служба відповідала за соціальний захист ветеранів, включаючи підтримку звільнених військовослужбовців, військовослужбовців, які переходили до цивільного життя, та тих, хто брав участь в антитерористичній операції. Хоча штат органу збільшився з 67 осіб у 2014 році до 115 осіб у 2018 році, у нього була обмежена спроможність виконувати свої обов'язки, можливо, через обмежене бюджетне фінансування та низьку політичну пріоритетність ветеранських справ на той час.¹⁷ У поєднанні з недостатньою спроможністю міністерств і недостатньою міжурядовою співпрацею (ризик політичної ізоляції та радикалізації), а також зростаючими суспільними розколами, які сприяли відчуженню ветеранів як окремої соціальної групи, це створило значні виклики для успішної реінтеграції ветеранів в Україні.¹⁸ Основні зміни у сфері розпочалися у 2018 році з перетворенням Державної служби на Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), яке стало головним органом, що опікується питаннями ветеранів війни та їхніх сімей.¹⁹ Через централізацію повноважень Державної служби у межах одного органу, Мінветеранів мало на меті більш ефективно реалізовувати ветеранську політику. Крім того, створення Мінветеранів створило єдину платформу, де, подібно до існуючих міжнародних аналогів, ветерани та члени їхніх сімей могли б отримати доступ до інформації про наявні пільги та отримати підтримку. Ірина Фріз стала першою Міністеркою у справах ветеранів і під час перебування на посаді започаткувала обмін досвідом між США та Україною щодо розвитку ветеранської політики.

У 2019 році Міністерство у справах ветеранів на короткий час об'єдналося з Міністерством з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб. Однак, зважаючи на широкі повноваження реорганізованого міністерства, керівництво виступило за скасування злиття інституцій, що врешті-решт було досягнуто в березні 2020 року. Створення Єдиного державного реєстру ветеранів війни у 2019 році за ініціативи Мінветеранів стало особливо позитивно сприйнятою реформою. Ця ініціатива призначена для збору, реєстрації, накопичення, зберігання, захисту та знеособлення інформації про «учасників бойових дій», «осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною», постраждалих учасників Революції Гідності та членів сімей

¹⁴ Глобальний інститут публічної політики (GPPI), "Довга тінь Донбасу".

¹⁵ Верховна Рада України, "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту".

¹⁶ Верховна Рада України, "Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції [Про створення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції]".

¹⁷ Брус і Пашкіна, "Політика щодо ветеранів в Україні: історичний розвиток та сучасні виклики".

¹⁸ Глобальний інститут публічної політики (GPPI), "Довга тінь Донбасу".

¹⁹ Міністерство у справах ветеранів України, "Положення про Міністерство у справах ветеранів України [Положення про Міністерство у справах ветеранів України]".

вищезазначених категорій, а також загиблих.²⁰ До початку повномасштабного вторгнення у 2022 році в Єдиному державному реєстрі ветеранів війни було зареєстровано понад 800 000 осіб, але з того часу його роботу було призупинено з міркувань безпеки.²¹

Зростання кількості мобілізованих у російсько-українській війні з 2022 року значно підвищило увагу громадськості до ветеранських справ в Україні. У обороні країни, в тому числі в гібридному форматі, беруть участь численні групи, включаючи традиційних діючих та відставних військовослужбовців, іноземних бійців, резервістів з різним рівнем досвіду та підготовки, а також інші добровольчі підрозділи та формування.²² Хоча більшість майбутніх ветеранів наразі служать на передовій, демобілізаційні та реінтеграційні процеси розгортаються в умовах бойових дій, що тривають.²³

Дотепер мають бути вжиті відповідні інституційні заходи, аби відповідно задовольнити потреби різних категорій ветеранів у цьому напруженому контексті. Як буде показано в розділах 3.5.7 та 3.6.4, існує критична потреба в ефективній координації ветеранської політики в межах Мінветеранів та інших відомств; зборів та використанні даних про ветеранів, щоб усі заходи, пов'язані з ними, були релевантними та ефективними, а також у перегляді процедури щодо набуття статусу ветерана, серед іншого.²⁴ Тим не менш, Україна продемонструвала значний прогрес у своїй політиці щодо ветеранів за десятиліття, що минули з часу здобуття незалежності від Радянського Союзу. Створення нової національної структури у справах ветеранів і пристосування до нового покоління ветеранів демонструє її здатність до реформування та адаптації до мінливих обставин. Сьогодні ті, хто захищають Україну, широко визнані за свої заслуги як урядом, так і громадськістю. Цей широкий політичний і суспільний консенсус сприятиме вдосконаленню державного підходу до підтримки ветеранів – мети широкої коаліції національних і міжнародних суб'єктів

2.3 Як Інститут Коріолі підтримує українських ветеранів та їхніх родин

Минулого року підтримка гідного та відповідного повернення військовослужбовців та їх родин із передової стала одним із основних напрямків діяльності Інституту Коріолі (ІК). Базуючись на відповідних інтелектуальних стандартах, Інститут проводить комплексні етнографічні польові роботи та дослідження у тісній співпраці з місцевими партнерами. Такий підхід гарантує, що такі ініціативи, як розробка цього аналітичного документу, ґрунтуються на інформації, яка є одночасно актуальною для груп населення, яким вони покликані служити, та ефективною для аудиторій, які вони прагнуть залучити до співпраці.

Наразі чотири дослідники Інституту відвідали Україну, аби розвинути інституційну експертизу та ґрунтовно зрозуміти зв'язок з питаннями, що впливають на ветеранів, їхніх близьких і тих, хто їх підтримує, а також з метою вивчення проблем ветеранів. Дослідники провели інтерв'ю із зацікавленими сторонами та інтерв'ю з представниками влади, громадянського суспільства та, в тому числі тими, хто перебуває на передовій, а

²⁰ Закон України "Про Єдиний державний реєстр ветеранів війни".

²¹ Міністерство у справах ветеранів України, "Юлія Лапутіна розповіла, як держава допомагає ветеранам та їхнім рідним [Yulia Laputina told how the state helps veterans and their relatives]".

²² Іоанес, "Опір в Україні будується на спинах волонтерів".

²³ Сусіди ЄС на Сході, "EU4DigitalUA"; Міжнародна організація з міграції (МОМ), "МОМ та Німеччина підтримують реінтеграцію ветеранів в Україні"; Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), "Пошук рішень для підтримки реінтеграції ветеранів в Україні".

²⁴ Галан, "Три найкритичніші проблеми ветеранського руху".

також ініціювали діалоги з партнерськими організаціями в центральній та західній Україні, аби розширити емпіричне охоплення та покращити розуміння різних місцевих контекстів в країні.

Таким чином Інститут Коріолі з перших уст зібрав інформацію щодо індивідуального досвіду та досвіду зацікавлених сторін, які є частиною сучасного ландшафту реінтеграції ветеранів, і так підійти до цієї царини. Завдяки міцним та тривалим партнерським стосункам із українським громадянським суспільством ІК визначає додаткові можливості для реалізації дослідницьких та практичних проектів з ветеранами за різними напрямками реінтеграції. ІК буде використовувати цей колективний досвід і ресурси для планування програмних заходів, які залучають ветеранів та їхні сім'ї в етичний спосіб та за участі всіх зацікавлених сторін.

У своїй роботі в Україні та про Україну ІК спирається на великий досвід глобальних досліджень і дій з реінтеграції колишніх озброєних осіб та постраждалих від конфлікту громад. Опираючись на досвід роботи в більш ніж десяти країнах на чотирьох континентах, ІК застосовує цілісний, партисипативний та інклюзивний підхід до своїх проектів і залучає різноманітні зацікавлені сторони до розробки, впровадження та оцінки ініціатив, що сприяють зміцненню довіри та соціальної згуртованості. Інститут прагне розробляти ефективні, та відповідні до контексту заходи через залучення цільових груп населення до процесу прийняття рішень від самого початку. Інститут узгоджує свої практики з місцевими потребами і сприяє міжнародній донорській підтримці для забезпечення зв'язку між фінансуванням та впливом, а також посилює професіоналізацію та сталість низових ініціатив. Глобальний погляд на побудову миру та реінтеграцію лежить в основі адвокації ІК щодо перегляду ветеранської політики в Україні та щодо підтримки місцевих рішень, які допомагають ветеранам та їхнім сім'ям жити повноцінним життям після завершення служби в армії.

2.4 Цілі та методологія дослідження

У цьому звіті представлено та узагальнено найважливіші висновки щодо проблем реінтеграції, з якими стикаються українські ветерани, що повернулися з фронту, а також запропоновано шляхи їх вирішення. Звіт має на меті надавати довідку щодо проблематики для науковців, практиків та політиків, які займаються дослідженнями чи діяльністю, пов'язаною з українськими ветеранами та їхніми сім'ями. Таким чином, він має сприяти більш комплексному, міжсекторальному та орієнтованому на потреби підходу щодо вирішення проблем та просуванню роботи у цій царині в майбутньому.

Відтак, звіт сприяє досягненню цілей з двох сторін. По-перше, він має на меті надати цілісний огляд стану реінтеграції ветеранів та пов'язаних емпіричних тенденцій в Україні та продемонструвати демографічні характеристики (Розділ 3.1), профілі послуг (3.2), існуючу нормативно-правову базу (3.3) та сукупність суб'єктів, залучених до реінтеграції (3.4), а також представляти найбільш значущі виклики (3.5) та рекомендації (3.6), із існуючих досліджень у цій царині. По-друге, звіт містить аналітичні дані польових досліджень, зібрані дослідниками ІК в Україні, а також дані, що були отримані від учасників конференції, організованої ІК (Розділ 4). Спираючись на цей аналіз, звіт надає рекомендації, які доповнюють існуючу заходи із підтримки реінтеграції.

Дані польового дослідження складаються з 41 інтерв'ю із іветеранами. Також серед проінтерв'ююваних зацікавлених сторін - директори програм реінтеграції, кейс-менеджери, фахівці громадянського суспільства, волонтери та політики. Інтерв'ю

проводилися у Києві, Калуші та Костянтинівці із 7 серпня по 20 вересня 2023 року (список див. у **Додатку А**). Загальний досвід та перспективи, виявлені після систематичного кодування даних від респондентів, безпосередньо впливають на структуру та зміст аналізу в Розділі 5. Ці фактори також слугували концептуальною основою для обговорень у тематичних кімнатах під час першої конференції "Поза війною" "Глобальні ідеї для підтримки стратегій реінтеграції українських ветеранів з лінії фронту", що відбулася в Лондонській школі економіки та політичних наук 13-го та 14-го жовтня 2023 року (докладніше в **Додатках В та С**). Нотатки з цих тематичних досліджень, у яких брала участь міжнародна аудиторія та представники різних царин, включно з українськими ветеранами та фахівцями, які працюють у сфері реінтеграції в Україні, були тематично закодзовані та включені в аналіз цієї аналітичної записки. Під час цих сесій учасники ділилися своїм досвідом та генерували порівняльні ідеї для українського контексту.

Процес розробки конференції "Поза війною" та багатоетапний процес рецензування цього дослідження відбувалися у тісній співпраці з ветеранами та представниками українських партнерських організацій, які скеровували фахівців ІК щодо теми, починаючи з етапу польових досліджень. Зокрема, така робота велась із Українським ветеранським фондом (УВФ), Міністерством у справах ветеранів (Мінветеранів), Українським жіночим ветеранським рухом (УЖВР), ГО "Після служби" та Радою міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX). Підхід ІК "Дослідження та дії" дотримується парадигми, згідно з якою дослідження не повинні проводитися лише за даними окремих осіб. Натомість ІК взаємодіє з місцевими зацікавленими сторонами у межах спільної групи для визначення питань, що підлягають дослідженню, планування та виконання подальших процесів, а також для погодження результатів зацікавленими сторонами.²⁵ Це означає, що українські ветерани та ті, хто працює з ними стали у центрі уваги цієї публікації. Це дослідження описує виклики, з якими стикаються ветерани, а також надає рекомендації щодо положень, які безпосередньо їх стосуються, дотримуючись принципу "нічого про нас без нас".²⁶

Наступний розділ дослідження присвячений поглибленому аналізу стану справ у цій царині: узагальненню статистичних даних, виявленим проблемам та існуючим рекомендаціям, що містяться в нещодавній літературі, опублікованій національними та міжнародними державними та громадськими організаціями, які працюють в Україні. Ключові документи, на які спирається огляд літератури, включають наступне:

- "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей" (2023) від Veteran Hub, Правозахисного центру військових "Принцип", "Простору можливостей" та "Юридичної сотні".
- Серія аналітичних звітів за 2021 рік за результатами Опитування щодо реінтеграції ветеранів (**далі в цьому звіті - "VRS"**) та інші матеріали, опубліковані Радою міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX).
- Публікації Міжнародної організації з міграції (МОМ) "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне опитування" (2022), проведене спільно з ЄС та Мінветеранів, та "Заключний аналітичний звіт: Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні з особливим акцентом на інклюзивність особливо вразливих ветеранів

²⁵ Шафт і Грінвуд, "Обіцянки та дилеми участі".

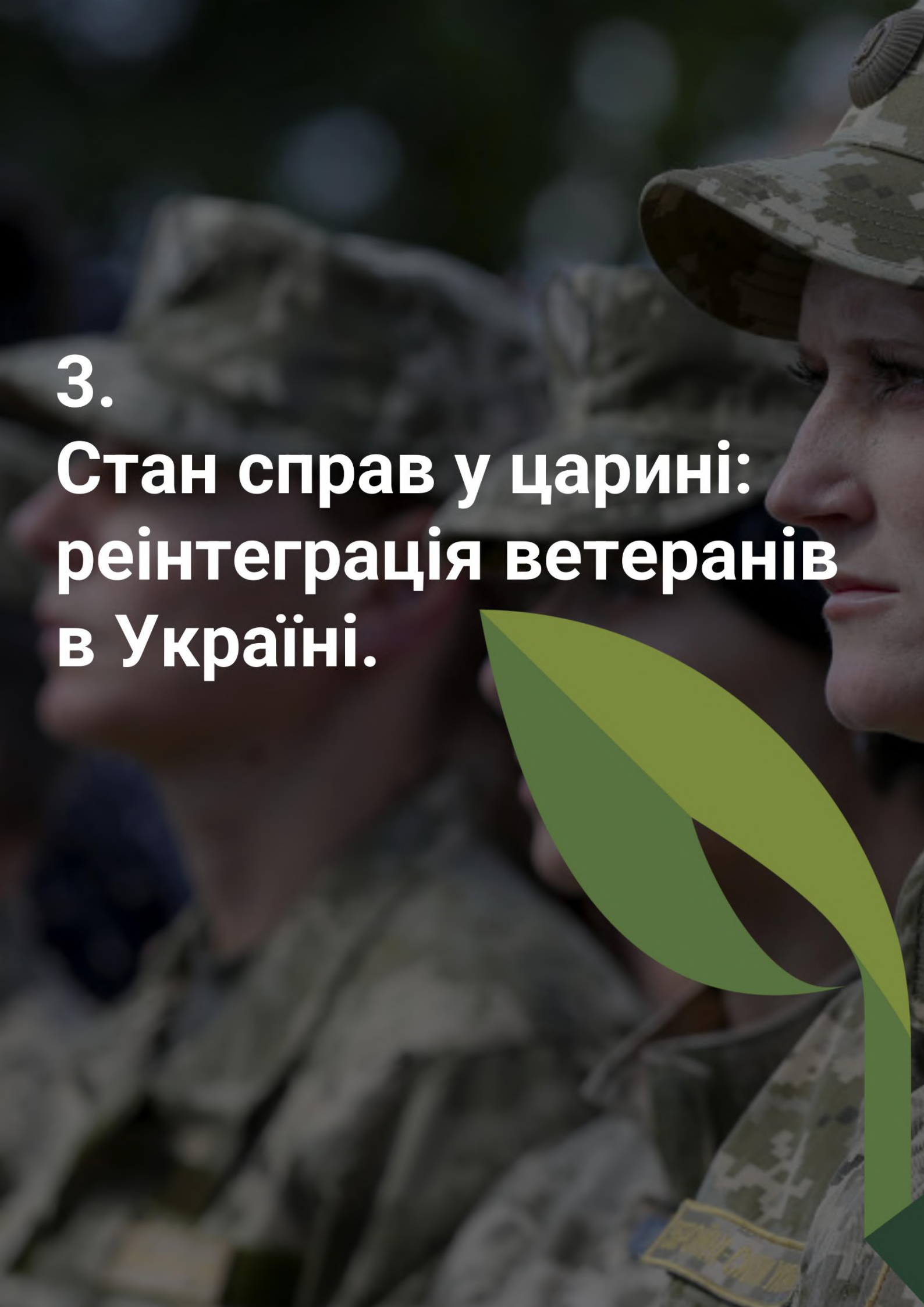
²⁶ Кілрой, *Реінтеграція колишніх комбатантів після конфлікту*.

та роль, яку можуть відігравати ветеранські організації у розбудові інклюзивності" (2023) (далі в цьому звіті - "дослідження MOM 2022 та 2023 років").

- "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Релевантні аспекти для України у воєнному та післявоєнному контексті" (2023) Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН).
- "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері" (2023) від USAID та інших зацікавлених сторін.
- Кілька опитувань, проведених Українським ветеранським фондом з 2014 року, зокрема "Портрет ветерана російсько-української війни" (2022) та "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні" (2023).
- "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні" (2024) Глобальної ініціативи проти транснаціональної організованої злочинності.

3.

**Стан справ у царині:
реінтеграція ветеранів
в Україні.**

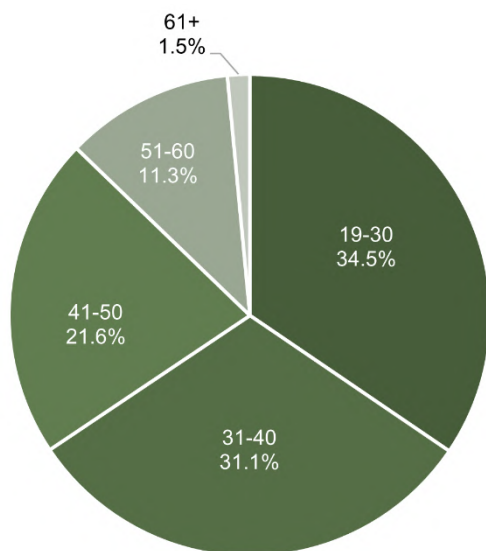
3.1 Демографічні характеристики

Станом на 1 січня 2022 року Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів) України зареєструвало 851 068 осіб у статусі ветеранів відповідно до Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту". Ця цифра включає 493 550 "учасників бойових дій", серед яких 438 834 учасники бойових дій в АТО/ООС у складі ЗСУ, добровольчих батальйонів, Національної гвардії, Національної поліції, Служби безпеки та інших силових і правоохоронних органів. Крім того, Мінветеранів ідентифікували 176 908 "учасників війни" з усіх часових періодів (**юридичне визначення див. у розділі 3.3**), 111 530 членів сімей загиблих ветеранів війни та 68 290 осіб з інвалідністю, пов'язаною з війною, до яких належать як цивільні особи, так і військовослужбовці або працівники сил безпеки.

З огляду на чутливість даних, Мінветеранів не оновлювало офіційну статистику щодо ветеранів та їхніх демографічних характеристик з початку повномасштабного вторгнення Росії, за винятком кількох спорадичних даних.²⁷

3.1.1 Вік, цивільний стан та розмір домогосподарства

Статистика, опублікована Мінветеранів, свідчить, що до лютого 2022 року²⁸ більшість ветеранів АТО/ООС були у віці від 30 до 40 років (**Діаграма 1**). Найбільша частка ветеранів АТО/ООС була у віці 31-40 років (34,5%), за нею слідувала вікова група 41-50 років (31,1%). Найменше представників було серед тих, кому 61 рік і більше - лише 1,5%. Приблизно 22% цих ветеранів були віком від 19 до 30 років. Більшість осіб, які брали участь в активних бойових діях, були у віці 25-44 років (понад 73%), і менше 5% - у віці 18-25 років.²⁹

Найбільша частка ветеранів АТО/ООС припадає на вікові групи 31-40 та 41-50

Рисунок 1: Розподіл ветеранів АТО/ООС за віком.
Джерело: Український ветеранський фонд (2022)

Як правило, збройні сили інших країн мають бійців більш молодого віку. У Великій Британії військовослужбовці віком до 25 років становили 25,7% військовослужбовців строкової служби (станом на квітень 2022 року); у США ця ж вікова група становила

²⁷ Міністерство у справах ветеранів України, "Аналітична інформація за даними Міністерства у справах ветеранів України"; Український фонд ветеранів (УФВ), "Портрет ветерана російсько-української війни".

²⁸ Демографічна статистика після повномасштабного вторгнення не надається з міркувань безпеки.

²⁹ Міністерство у справах ветеранів України, "Аналітична інформація за даними Міністерства у справах ветеранів України".

51,6% військовослужбовців строкової служби (у 2020 році). Порівняно невелику кількість молодих бійців у Збройних силах України можна пояснити небажанням України відправляти молодих людей на передову. Однак російське вторгнення у 2022 році змінило стратегію розгортання Збройних сил України, і це, ймовірно, вплинуло на віковий склад ветеранського населення.³⁰ Деякі організації, зокрема Veteran Hub, відзначають зниження середнього віку українських ветеранів³¹

Водночас повідомляється, що з лютого 2022 року середній вік українських солдатів збільшився з 30-35 до 43 років.³² Це зростання пояснюється старінням чоловічого населення країни та непропорційною мобілізацією чоловіків старшого віку з військовим досвідом. Визнаючи цю тенденцію, Збройні сили України (ЗСУ) все частіше намагаються залучати молодих добровольців, тоді як уряд знизив призовний вік з 27 до 25 років.³³

Попри прогнозовані демографічні тенденції, наявні дані свідчать про те, що більшість українських ветеранів перебувають у працездатному віці, мають можливість здобувати освіту, проходити перекваліфікацію, створювати або утримувати сім'ї та займатися підприємницькою діяльністю.³⁴

Дані щодо цивільного стану ветеранів свідчать про те, що більшість з них перебувають у шлюбі. В опитуванні MOM 2022 року 60% повідомили, що вони одружені, 17% ніколи не були одружені, а 12% розлучені.³⁵ У 2023 році MOM засвідчила схожі статистичні дані щодо шлюбу: 52% респондентів перебували в офіційному шлюбі, тоді як 19,2% - у цивільному шлюбі без офіційної реєстрації.³⁶ Водночас, згідно з аналізом IREX результатів Опитування щодо реінтеграції ветеранів (VRS), 47% жінок і 58% чоловіків-ветеранів перебувають у шлюбі, а 21% і 13% відповідно розлучені або проживають окремо (Діаграма 2).³⁷

Рисунок 2: Сімейний стан ветеранів.
Джерело: MOM (2023)

Опитування показують, що близько 60% ветеранів одружені.

³⁰ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

³¹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³² Сараджян, "Середній вік українських солдатів перевищує 40 років, і це може бути проблемою".

³³ Оларчик, "Людські ресурси стають останнім викликом для України, яка готується до тривалої війни"; Холл, "Призов до армії стає токсичним питанням для українських лідерів".

³⁴ Український фонд ветеранів (УФВ), "Портрет ветерана російсько-української війни".

³⁵ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

³⁶ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

³⁷ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні".

Цей же набір опитувань також показав, що більшість ветеранів живуть з членами сім'ї. Опитування MOM 2022 року засвідчив, що середній розмір домогосподарства ветерана становить 2,72 особи, що трохи вище за середній показник для населення в цілому (2,58).³⁸ В опитуванні MOM 2023 року 25,4% ветеранів повідомили, що живуть лише з однією особою, 30,3% - з двома, 18,4% - з трьома, 6,9% - з чотирма і 1,4% - з п'ятьма особами. Лише 17,4% ветеранів повідомили, що живуть самі (Діаграма 3).³⁹

**Лише 17,4%
ветеранів живуть
самі.**

Рисунок 3: Розмір домогосподарств ветеранів.
Джерело: MOM (2023)

Дані щодо власності житла серед ветеранів свідчать про незначну гендерну нерівність: 43% жінок-ветеранок мають власний будинок або квартиру порівняно з 53% чоловіків-ветеранів. Крім того, вищий відсоток ветеранок (32%) орендують своє житло, порівняно з 20% чоловіків.⁴⁰

3.1.2 Стать

Хоча точна кількість або частка жінок серед осіб зі статусом УБД невідома, поточні дані про їхню службу в ЗСУ та кілька фрагментарних статистичних даних про попередні надання статусу ветерана дозволяють зробити приблизну оцінку.

За даними урядових джерел, у липні 2024 року жінки-військовослужбовиці становили приблизно 8% особового складу ЗСУ, або 67 000 осіб. Серед них близько 19 000 працівників ЗСУ та 48 000 військовослужбовиць, понад 7 000 жінок-офіцеров, майже 12 000 сержанток та 5 000 жінок на посадах вищого офіцерського складу. Частка жінок на військових посадах у ЗСУ потроїлася з 2014 року, коли лише 16 000 з 50 000 жінок-військовослужбовців займали такі посади.

Крім того, понад 10 000 жінок служать безпосередньо на передовій - удвічі більше, ніж у перший рік повномасштабного вторгнення.⁴¹ З усіх діючих військовослужбовців станом

³⁸ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

³⁹ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

⁴⁰ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції жінок-ветеранок в Україні".

⁴¹ Басмат, "В Україні спостерігається зростання кількості жінок-військовослужбовців: понад 10 000 жінок служать на передовій, - віце-прем'єр"; Грисюк, "Скільки жінок захищають Україну від російського вторгнення?"; Укрінформ,

на січень 2024 року 13 487 жінок отримали правовий статус "учасника бойових дій", тобто стали ветеранками офіційно.⁴²

Жінки легально можуть служити на бойових посадах лише з 2018 року, хоча неофіційно вони робили це раніше. З 2014 по 2019 рік частка жінок, які виконують бойові завдання у складі сил безпеки або добровольчих батальйонів, зросла з 6% до понад 10%.⁴³ До квітня 2020 року понад 13 000 жінок отримали статус "учасниці бойових дій" на сході України, а до кінця 2021 року - близько 16 700, що становило приблизно 4% від загальної кількості ветеранів на той час - ймовірно, занижений показник, оскільки ця цифра не включає жінок зі статусом УБД, пов'язаних з інвалідністю.⁴⁴

Варто зазначити, що всі жінки-військовослужбовиці та резервістки добровільно вступили до лав Збройних Сил України, оскільки обов'язкового призову для жінок в Україні наразі немає.⁴⁵ Кількість жінок у Збройних силах України, Силах територіальної оборони та інших силових структурах значно зросла після повномасштабного вторгнення і, як очікується, продовжуватиме зростати із ходом воєнних дій.⁴⁶ Речник ЗСУ заявив, що з лютого 2022 року щонайменше 11 000 жінок приєдналися до регулярної армії України.⁴⁷

3.1.3 Географічний розподіл

За офіційними даними Мінветеранів, до початку повномасштабного вторгнення близько 440 000 ветеранів АТО/ООС були найбільше зосереджені в областях північного, східного та західного макрорегіонів України (**Рис. 5**).

26% ветеранів проживають у східному макрорегіоні, який включає Дніпропетровську, Харківську, Донецьку, Луганську та Запорізьку області, причому в Запорізькій області їхня концентрація є найвищою серед усіх областей країни. У західному макрорегіоні, що включає Львівську, Закарпатську, Волинську, Рівненську, Хмельницьку, Тернопільську, Івано-Франківську та Чернівецьку області, проживало 24,3% ветеранів, з найбільшою концентрацією у Львові.

У північному макрорегіоні, що включає Житомирську, Сумську, Чернігівську, Київську області та місто Київ, проживало 23,7% ветеранів, причому найбільша частка припадала на Київ та Київську область. Менша концентрація була зафіксована в центральному макрорегіоні (Вінницька, Черкаська, Кіровоградська та Полтавська області) - 15,6%, а також у південному макрорегіоні (Миколаївська, Херсонська та Одеська області; за винятком окупованого Криму) - 10%.⁴⁸

Хоча точних даних про нинішню географічну концентрацію ветеранів немає, є підстави вважати, що повномасштабне вторгнення призведе до переміщення українських військовослужбовців і ветеранів на захід, до центрального і західного макрорегіонів.

"Міноборони України ініціює створення військового омбудсмена - нової інституції для захисту прав військовослужбовців".

⁴² Барсукова, "У Міноборони розповіли, скільки жінок служитимуть у ЗСУ станом на 2024 рік".

⁴³ Палікот, "Жінки на війні: українські жінки-солдати мріють про свободу, борються за виживання"; Шлегель, "Пом'якшення гендерних наслідків кризи біженців в Україні".

⁴⁴ АрміяInform, "Скільки жінок-військовослужбовців служить у Збройних силах України - нові дані кадрового центру"; АрміяInform, "У нашій армії служать понад 31 000 жінок".

⁴⁵ Шульженко, "Їй потрібна броня. Українські жінки-солдати закликають до рівності".

⁴⁶ Український ветеранський фонд (УВФ), "Портрет ветерана російсько-української війни".

⁴⁷ Келлі, "Українські жінки, що воюють".

⁴⁸ Міністерство у справах ветеранів України, "Аналітична інформація за даними Міністерства у справах ветеранів України".

Російська окупація українських територій призвела до переміщення приблизно 5,3 мільйона українців, 70% з яких походять зі східного макрорегіону⁴⁹

Рисунок 4: Політична карта України. Надано з люб'язності Європейського союзу- Європейський суд справедливості - JRC

Рисунок 5: Концентрація ветеранів за областями. Джерело: Міністерство у справах ветеранів (2022).

Відсоток ветеранів, які нині проживають у міській та сільській місцевості, також залишається невизначеним. Однак дані дослідження за січень 2022 року показують, що

⁴⁹ Міжнародна організація з міграції (МОМ), "Звіт про внутрішнє переміщення в Україні: Загальне опитування населення".

близько 70% ветеранів тоді проживали в адміністративних центрах своїх областей, тобто в містах, що відображає розподіл населення України між містом і селом.⁵⁰ Інше опитування, проведене в січні 2022 року - Національне опитування "Реінтеграція ветеранів в Україні" - показало, що 85% ветеранів тоді проживали в місті, 6% - у селищі міського типу і лише 9% - у селі; слід зазначити, однак, що у вибірці дослідження були перепредставлені респонденти з Києва.⁵¹

Варто зазначити, що згідно з опитуванням MOM 2023 року, лише меншість ветеранів повідомили, що зазнали переміщення. Більшість ветеранів (62,9%) на момент проведення опитування проживали у своєму звичайному місці проживання. Невеликий відсоток (8,9%) були змушені покинути свої звичні домівки, і лише 2,4% офіційно зареєструвалися в соціальних службах як внутрішньо переміщені особи (ВПО). Тим часом, за даними значно масштабнішого опитування, проведеного УВФ у квітні 2024 року, 9,2% респондентів мали статус ВПО.⁵²

Той факт, що 36% респондентів на момент опитування MOM у 2023 році проживали не в місцях свого постійного проживання, вказує на те, що значна кількість ветеранів могла переїхати добровільно. Наприклад, багато ветеранів переїхали до Києва у пошуках кращих можливостей для працевлаштування, зважаючи на ширші економічні негаразди по всій Україні.⁵³

3.1.4 Працевлаштування

В опитуванні MOM 2023 року 76% респондентів-ветеранів вважають "регулярний дохід" і 69% "працевлаштування" важливими для своєї інтеграції в суспільство, що робить ці два пріоритети першочерговими.⁵⁴ За оцінками більшості опитувань, рівень безробіття серед ветеранів не перевищує 30%. Серед респондентів VRS 72% ветеранів були працевлаштовані⁵⁵, причому більшість працювали повний робочий день. З них 42% мали роботу, відмінну від тієї, яку вони мали до служби, тоді як 23% залишилися на тій самій роботі або втратили свою роботу до служби, а ще 7% знайшли роботу після того, як були безробітними до служби.⁵⁶

Як і очікувалося, безробітні ветерани частіше висловлювали незадоволення своїм економічним становищем, ніж їхні працевлаштовані колеги. Втім, прикметно, що як працевлаштовані, так і безробітні ветерани висловлювали незадоволення своїм поточним економічним становищем. Визначеність і регулярність зайнятості, а також стабільність доходу є ключовими факторами, пов'язаними з економічним задоволенням. Серед опитаних 24% повідомили, що вони "дуже незадоволені", а 32% - "скоріше незадоволені" своїм економічним становищем.⁵⁷

⁵⁰ Балюк, Клаунінг та Четвертухіна, "Роль ветеранської спільноти у розвитку демократичного суспільства".

⁵¹ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

⁵² Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні"; Величко-Трифонюк та ін., "Поточні потреби та бачення можливостей кар'єрного та професійного зростання для ветеранів".

⁵³ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

⁵⁴ Кінселла та Арас.

⁵⁵ Високий відсоток працевлаштованих ветеранів у цьому та інших опитуваннях можна пояснити використанням дослідниками методу "снігової кулі", який, можливо, змістив дані в бік ветеранів, пов'язаних з громадськими організаціями.

⁵⁶ IREX, "Результати опитування щодо поточних умов працевлаштування ветеранів"; Середя та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

⁵⁷ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

Понад третина ветеранів, які зберегли роботу, яку вони мали до служби, повідомили, що їхнє економічне становище не змінилося, а 32%, які знайшли роботу після перебування у зоні бойових дій, відчули певне покращення. Однак багато хто зіткнувся з важким перехідним періодом: понад 20% респондентів втратили роботу після завершення військової служби, що більш ніж удвічі перевищує загальнонаціональний рівень безробіття в 9,5%.⁵⁸ Відсоток ветеранів, які стикалися з періодами безробіття після повернення до цивільного життя, був вищим серед мешканців сіл (49%) та серед молоді віком 18-24 роки (61%).⁵⁹ Серед тих, хто втратив роботу після служби, 21% були тимчасово безробітними, а 39% залишилися безробітними. Більше половини тих, хто втратив роботу, і 43% тих, хто залишився безробітним, відчули, що їхні умови погіршилися після служби. Серед ветеранів, які були безробітними як до, так і після служби, 37% залишилися безробітними, а 23% вийшли на пенсію.

Важливим для роздумів про економічну та соціальну реінтеграцію є те, що 10% ветеранів припинили працювати через постійну втрату працездатності, а 81% ветеранів, які втратили роботу після закінчення служби, зазнали фізичних травм або захворювань, пов'язаних з захистом країни.⁶⁰

Тенденції щодо працевлаштування в Україні різняться між ветеранами та не ветеранами. Для ветеранів найбільшу частку роботодавців (31%) становлять військові, за ними йдуть безпекові та правоохоронні органи (близько 15%), за цим йде сфера будівництва, переробна промисловість і транспортна галузь. На противагу цьому, серед загального населення провідними секторами є переробна промисловість, добувна промисловість, будівництво та ремонт, оптова та роздрібна торгівля, а також сільське господарство. Для ветеранів типовими шляхами пошуку роботи є звернення по допомогу до друзів і товаришів по службі в армії (41%), а також до невійськових друзів або професійних знайомих (31%). Лише 8% знайшли можливості через державні служби.⁶¹

У дослідженні щодо працевлаштування ветеранів Українського ветеранського фонду значна частина респондентів зазначила, що ключовими навичками, яких вони набули під час військової служби, є надання першої медичної допомоги (48,7%) та управління персоналом (42,7%). Крім того, 31,5% респондентів повідомили про розвиток навичок роботи з документами. Серед інших часто згадуваних навичок - водіння та експлуатація техніки (25,6%), керування квадрокоптером/безпілотником (21,2%), комп'ютерні системи та програмне забезпечення (16,9%), логістика (16,8%). Ще 13,7% повідомили, що опанували управління системами зв'язку, а 11,8% зазначили, що набули інженерно-будівельних навичок.⁶²

Згідно з опитуванням УВФ, проведеним влітку 2022 року, більшість ветеранів, які брали участь у бойових діях з початку повномасштабного вторгнення, мали намір повернутися на свої довоєнні робочі місця після завершення служби. Сектори, які найбільше приваблювали цих ветеранів, включали інформаційні технології, самозайнятість, військову службу та сфери, орієнтовані на надання послуг. Більшість ветеранів, які

⁵⁸ IREX.

⁵⁹ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінвeterанів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

⁶⁰ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

⁶¹ IREX.

⁶² Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

раніше працювали в ІТ-секторі, планували повернутися до нього (74%), лише 5% не розглядали можливість повернення і 21% не визначилися відповіддю

Також 74% ветеранів-власників бізнесу та самозайнятих мали намір відновити свою кар'єру; 10% не планували цього робити, а 16% не визначилися з відповіддю. Трохи менший відсоток ветеранів планував повернутися до кар'єри у сфері послуг (66%), лише 5% мали намір шукати роботу деінде, а 28% не визначилися з відповіддю. Серед тих, хто має військову кар'єру, 69% планували продовжити службу в ЗСУ, а 50% висловили зацікавленість у приєднанні до інших силових структур.⁶³

Як зазначалося вище, невелика кількість працевлаштованих ветеранів повідомили, що є самозайнятими (7%) або зареєстрованими приватними підприємцями (3%).⁶⁴ У 2022 році Мінсоцполітики зареєструвало 12 789 фізичних осіб-підприємців або самозайнятих осіб серед ветеранів та членів їхніх сімей. З них 50,4% займалися роздрібною торгівлею, 30,2% - оптовою торгівлею та 20,9% - операціями з нерухомістю. Багато самозайнятих ветеранів працювали у сфері інформаційних технологій: 18,9% надавали інформаційні послуги, а 16,9% займалися комп'ютерним програмуванням, консультуванням і пов'язаною з ним діяльністю⁶⁵

В опитуванні УВФ, проведеному у квітні 2024 року, 62,9% ветеранів на службі висловили бажання розпочати власну справу, а 11% вже мають власний бізнес. Серед ветеранів, які не брали участі в бойових діях, 50,14% висловили бажання розпочати власну справу, а 12% вже мають власний бізнес.⁶⁶

3.1.5 Освіта

За даними національного опитування "Реінтеграція ветеранів в Україні", проведеного МОМ, ЄС та Мінветеранів у січні 2022 року, 38% ветеранів мали вищу освіту. 7% ветеранів повідомили, що мають повну загальну середню освіту, 37% - технічну/професійно-технічну освіту, а 17% - незакінчену освіту. Слід зазначити, що більше жінок-ветеранок (5% з 4286 респондентів) мають вищу освіту, ніж чоловіків: 44% жінок мають вищу освіту, тоді як серед чоловіків цей показник становить лише 38%, а професійно-технічна освіта більш властива для ветеранів-чоловіків, ніж для жінок-ветеранок (37% і 26%, відповідно).⁶⁷

Однак, варто зазначити, що опитування ґрунтувалося на невипадковій вибірці за методом "снігової кулі" і було зміщене в бік міських районів, що впливає на його репрезентативність. У меншому репрезентативному опитуванні 1000 ветеранів 45,1% респондентів повідомили, що мають вищу освіту (диплом спеціаліста, бакалавра, магістра), 9,2% - незакінчену вищу освіту, 37% - технічну/професійно-технічну освіту, 7,3% - загальну середню освіту і 0,5% - неповну середню освіту (9-ий клас і нижче).⁶⁸

Крім того, серед 407 членів родин ветеранів, опитаних МОМ у 2023 році, 41% закінчили вищу освіту, отримавши ступінь бакалавра, магістра або ж науковий ступінь. Близько 29,5% повідомили про незакінчену вищу освіту, до прикладу, в технікумах, і отримали

⁶³ Український фонд ветеранів (УФВ), "Портрет ветерана російсько-української війни".

⁶⁴ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

⁶⁵ Український фонд ветеранів (УФВ), "Портрет ветерана російсько-української війни".

⁶⁶ Величко-Трифонюк та ін., "Поточні потреби та бачення можливостей кар'єрного та професійного зростання для ветеранів".

⁶⁷ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

⁶⁸ Балюк, Клаунінг та Четвертухіна, "Роль ветеранської спільноти у розвитку демократичного суспільства".

кваліфікацію молодшого спеціаліста або молодшого бакалавра. Професійно-технічну освіту здобули 24% респондентів, із отриманням кваліфікації в професійно-технічних училищах. Крім того, 5% мали повну загальну середню освіту (10-11 років навчання), і невелика частина, 0,5%, мали неповну загальну середню освіту або ще нижчий рівень освіти, що еквівалентно 9 рокам навчання в школі.⁶⁹

Відносно загальної кількості ветеранів рівень використання державної підтримки для здобуття професійно-технічної та вищої освіти у 2021/2022 навчальному році був низьким - 10 470 осіб, з них 10 219 використали підтримку для навчання на бакалавра. Водночас 3463 дітей ветеранів отримали підтримку на навчання за освітнім ступенем "фаховий молодший бакалавр", 7 257 осіб - на звичайний бакалаврат і 305 - на магістратуру. Більше того, у 2021 році лише 3 328 осіб скористалися державною програмою професійного курсового навчання, більшість з яких взяли уроки водіння (2 820), далі йшло вивчення іноземних мов (198) та ІТ-тренінги (86). Втім, попит на освітні послуги значно нижчий порівняно з попитом на можливості працевлаштування. Ветеранам та їхнім сім'ям бракує інформації про освітні пропозиції (**докладніше про це йдеться в розділі 3.5.7.2**).⁷⁰ Крім того, жінки-ветерани висловили більшу зацікавленість (70%) у послугах з професійного розвитку у порівнянні із чоловіками-ветеранами (59%).⁷¹

Варто підкреслити, що серед безробітних ветеранів, які шукають роботу, основною зазначеною проблемою була "невідповідність або недостатність навичок/освіти" (34%), а не "відсутність вакансій" (31%).⁷² Крім того, оскільки з початку повномасштабного вторгнення на фронті воює дедалі більше молодих і менш професійно підготовлених людей, особливої уваги потребуватимуть ті, хто пішов на фронт до або під час навчання та професійної кар'єри, і очікується, що в майбутньому попит на освітні можливості для ветеранів на всіх рівнях стане більш вираженим.

3.1.6 Всеохопні питання щодо здоров'я

Після повернення з війни ветерани зазвичай стикаються з низкою проблем зі здоров'ям, які поділяються на різні категорії. По-перше, це фізичні травми, отримані під час служби або бойових дій, такі як ампутації, черепно-мозкові травми та захворювання опорно-рухового апарату. Такі травми також можуть призвести до інших ризиків для здоров'я, включаючи підвищений ризик розвитку хвороби Альцгеймера та деменції, погіршення зору та слуху.

По-друге, наслідки для психічного здоров'я, зокрема, депресія, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), генералізований тривожний розлад і підвищений ризик суїциду також присутні серед ветеранів після повернення зі служби. Ці психологічні наслідки можуть також ускладнюватися фізичною травмою або ампутацією. Крім того, існує ризик зловживання психоактивними речовинами, зокрема алкоголем, тютюном і наркотичними знеболювальними препаратами, що використовуються для лікування важких травм.

По-третє, ветерани можуть також стикатися з інфекційними захворюваннями, такими як гепатит, туберкульоз та інфекції сечостатевої системи, а також із проблемами

⁶⁹ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

⁷⁰ Український фонд ветеранів (УФВ), "Портрет ветерана російсько-української війни".

⁷¹ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

⁷² Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

репродуктивного здоров'я, такими як зниження фертильності або безпліддя. Хронічні захворювання, включно із ендокринними, онкологічними та кардіологічними розладами, можуть загострюватися внаслідок бойових травм або виникати частіше у ветеранів порівняно з цивільними особами.

Насамкінець, вплив шкідливих факторів навколишнього середовища, таких як шум, радіація та токсичні речовини, може мати довготривалі наслідки для здоров'я ветеранів⁷³

За оцінками США, лише у 2023 році близько 120 000 українських військовослужбовців отримали ті чи інші поранення, пов'язані з виконанням службових обов'язків, тоді як Міністр охорони здоров'я України Віктор Ляшко раніше заявляв, що близько 230 000 осіб отримали реабілітаційні послуги у тому ж році.⁷⁴ Урядові джерела підтвердили, що станом на лютий 2024 року кількість українців з принаймні однією ампутованою кінцівкою становить близько 40 000, більшість з яких - ветерани.⁷⁵

До лютого 2022 року 14% ветеранів повідомляли, що хтось із членів їхніх родин має інвалідність, пов'язану з війною, порівняно з 7% серед населення загалом. Очікується, що війна, яка триває, значно збільшить рівень інвалідності як серед ветеранів, так і серед цивільного населення. Тим часом, опитування 1043 ветеранів, проведене УВФ у 2024 році, показало, що 15,9% респондентів мають статус особи з інвалідністю внаслідок війни. Слід зазначити, що багато ветеранів можуть жити з інвалідністю, не маючи офіційно визнаного статусу.⁷⁶ В опитуванні МОМ 2023 року 73% респондентів повідомили про поранення або хвороби, безпосередньо пов'язані з виконанням ними військових обов'язків, а 31% з них отримали інвалідність.

В ітерації опитування 2022 року лише 10% респондентів отримали довідки про інвалідність, тоді як у 2020 році цей показник становив 6%. Хоча порівнювати ці цифри слід з обережністю, вони свідчать про значне зростання рівня інвалідності серед ветеранів. Серед тих, хто повідомив про інвалідність у 2023 році, 6,6% мали I групу інвалідності, тобто повністю втратили працездатність і потребують постійного догляду, 45,6% - II групу інвалідності, тобто здатні до самообслуговування, але не можуть працювати у звичайних умовах, і 47,8% - III групу інвалідності, яка складається з осіб, здатних працювати у полегшених умовах, незважаючи на інвалідність.⁷⁷

В контексті питань психічного здоров'я ветерани в першу чергу звертаються по підтримку через проблеми у сімейних стосунках, наслідки ПТСР та вживання психоактивних речовин, але багато постачальників послуг відзначають, що ветерани є закритою групою з низьким рівнем довіри до служб охорони психічного здоров'я та обмеженою мотивацією до звернення по допомогу.⁷⁸ Про це свідчить той факт, що, за даними Опитування реінтеграції ветеранів (Опитування з реінтеграції ветеранів), лише 32% ветеранів зверталися по психіатричну допомогу, тоді як 72% - по медичну допомогу у сфері фізичного здоров'я. Цей розрив більш виражений серед чоловіків (30% проти

⁷³ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

⁷⁴ Новий Голос України, "Українські ветерани виступають за створення на національному рівні служби реабілітації та патронажу на кшталт ФСБ".

⁷⁵ Оурдам, "Superhumans, центр, який відновлює найтяжчих поранених на війні".

⁷⁶ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті"; Величко-Трифонюк та ін., "Поточні потреби та бачення можливостей кар'єрного та професійного зростання для ветеранів".

⁷⁷ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

⁷⁸ IREX, "Опитування надавачів послуг з охорони психічного здоров'я".

72%), ніж серед жінок (47% проти 70%).⁷⁹ Серед ветеранок випадки сексуального та гендерно зумовленого насильства значною мірою сприяють розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії та інших проблем з психічним здоров'ям.⁸⁰

Фахівці з психічного здоров'я зазначають, що робота з ветеранами вимагає посилення особистісних якостей і навичок, зокрема чесності, емоційності, щирості та справжньої участі у вирішенні проблем, оскільки ветерани дуже чутливі до неправди і мають сильне почуття справедливості. У цьому контексті особливо складно встановити контакт і побудувати довірливі стосунки з ветеранами. Крім того, медичні працівники визнали, що задоволення потреб ветеранів у сфері психічного здоров'я пов'язане з більш широкими факторами, включаючи працевлаштування, пільги та самореалізацію. Як показало дослідження, п'ять основних факторів, що сприяють успішній терапевтичній роботі з ветеранами, - це адаптація та ресоціалізація до цивільного життя, покращення самопочуття та емоційного стану, покращення стосунків з родиною, друзями та колегами, сприяння розумінню та самодостатності у вирішенні проблем, а також вирішення конкретних питань, що розглядаються в терапії.⁸¹

Звіт IREX "Використання послуг охорони здоров'я серед ветеранів", - статистичний аналіз результатів Опитування щодо реінтеграції ветеранів, висвітлює деякі значні відмінності у зверненні ветеранів по медичну допомогу як фізичного, так і психічного здоров'я. Ветерани, які брали участь у бойових діях, на 58% частіше звертаються по фізичну медичну допомогу, тоді як серед ветеранів з вищим рівнем освіти цей показник збільшується на 12%. Крім того, кожне збільшення віку на один рік асоціюється зі збільшенням частоти звернень по медичну допомогу приблизно на 2%. Що стосується допомоги у розрізі психічного здоров'я, то призначення на бойові позиції асоціюється з підвищенням ймовірності звернення на 69%, а участь у бойових діях - на 64%. Ймовірність звернення по психологічну допомогу для жінок-ветеранок на 166% вища, ніж для ветеранів-чоловіків. Крім того, ветерани, які проживають у містах, на 37% частіше звертаються по допомогу із психічного здоров'я, ніж ветерани, які проживають у сільській місцевості.⁸²

3.2 Профілі послуг

3.2.1 Вплив бойових дій

Серед професійних військовослужбовців, добровольців та інших осіб, які входять до складу ЗСУ, вплив військової служби на майбутній добробут варіюється залежно від участі в бойових діях. Відповідно до Закону України "Про оборону України", бойовий досвід включає безпосередню участь у бойових діях, а саме: застосування військових з'єднань і частин Збройних Сил України, інших складових сил оборони та/або підрозділів поліції особливого призначення для ведення бойових дій, відсічі і стримування збройної агресії проти України чи нейтралізації збройного конфлікту.⁸³ Вплив бойових дій суттєво впливає на психічне та фізичне здоров'я, що вимагає індивідуальної підтримки для

⁷⁹ IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичної допомоги серед ветеранів", липень 2021 року.

⁸⁰ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні".

⁸¹ IREX, "Опитування надавачів послуг з охорони психічного здоров'я".

⁸² IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичної допомоги серед ветеранів", липень 2021 року.

⁸³ Верховна Рада України, "Про оборону України".

реінтеграції в цивільне життя. Ветерани з безпосереднім бойовим досвідом на 58% частіше звертаються по допомогу із фізичного здоров'я та на 64% частіше – по допомогу із психічного здоров'я порівняно з тими, хто не має досвіду участі в бойових діях⁸⁴

Серед українських військовослужбовців існують гендерні відмінності щодо тривалості військової служби та ступеня участі в бойових діях. Ветеранки в середньому прослужили 787 днів на військовій службі порівняно з 753 днями для їхніх колег-чоловіків. Більшість ветеранів-чоловіків (81%) служили на бойових посадах, тоді як значно менша частка жінок-ветеранок мала такий досвід (37%). Відносна частка ветеранів з бойовим досвідом була схожою: 79% ветеранів-чоловіків мали бойовий досвід проти 40% жінок-ветеранок.⁸⁵ Участь у бойових діях має значний вплив на психічне та фізичне здоров'я ветеранів. Дослідження показують, що ветерани, які безпосередньо брали участь у бойових діях, на 58% частіше звертаються по медичну допомогу порівняно з ветеранами без бойового досвіду. Аналогічно, ветерани з досвідом участі в бойових діях на 64% частіше звертаються по психологічну допомогу у порівнянні із ветеранами, які безпосередньо не брали участі в бойових діях.⁸⁶

3.2.2 Активна служба, неактивна служба, а також служба в Резерві

На відміну від загальноприйнятого розуміння, термін "ветеран" не означає остаточне звільнення з військової служби або участь у бойових діях, а означає правовий статус. Багато українських солдатів зі статусом ветерана з початку повномасштабного вторгнення залишаються на чинній військовій службі і взаємодіють із цивільним життям лише під час відпусток або тимчасових відпусток. Інші, після звільнення, наприклад, за менш серйозними медичними показаннями або після завершення терміну служби, переходять до оперативного резерву Сил оборони. Лише невелика кількість осіб назавжди і повністю реінтегрується в цивільне життя, як правило, через вік, сімейні обставини (наприклад, робота у сфері невідкладної допомоги) або серйозні проблеми зі здоров'ям (це питання буде розглянуто далі в Розділі 3.5.3).

Українське законодавство розрізняє загальний мобілізаційний резерв, який охоплює всіх громадян, придатних або частково придатних до військової служби, та оперативний резерв, що складається з осіб з військовим досвідом, які добровільно погоджуються на службу в резерві 1 чи 2 черги, залежно від їхньої готовності до негайного виклику на службу.

Під час повномасштабного вторгнення українська армія отримала безпрецедентний приплив військовослужбовців за мобілізацією. Очікується, що багато з цих ветеранів продовжать військову службу під час і після воєнного стану. Дослідження досвіду ветеранів Донбасу показує, що до 30% з них продовжили військову службу. Якщо ця тенденція збережеться після указу про демобілізацію, значна частина ветеранів, ймовірно, залишиться на військовій службі.

До повномасштабного вторгнення у 2022 році ветерани Донбасу були ядром оперативного резерву, швидко прибували до військових частин та формували основу збройного опору України. Сьогодні значно більша кількість учасників Сил територіальної

⁸⁴ IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичної допомоги серед ветеранів", липень 2021 року.

⁸⁵ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні", Аналітичний звіт, Програма реінтеграції ветеранів, липень 2021 року.

⁸⁶ IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичної допомоги серед ветеранів", липень 2021 року.

оборони мають бойовий досвід, що потенційно збільшує оперативний резерв до понад мільйона осіб у майбутньому, які залишатимуться у цьому статусі і після завершення поточних бойових дій та мобілізації.⁸⁷

3.2.3 Ветерани Донбасу, нові солдати, іноземні бійці та цивільні волонтери

Війна на Донбасі як перший збройний конфлікт на українських землях із середини 20-го століття, мобілізувала близько 350 000 українців, що складає приблизно 1% населення. Серед них були професійні солдати, призовники та добровольці, деякі з яких пізніше були інтегровані до складу ЗСУ та Національної гвардії після приєднання до добровольчих батальйонів. За оцінками, понад 7 000 жінок-військовослужбовиць ЗСУ служили на Донбасі, а 30-45% з 40 000 добровольців були жінками.⁸⁸ На початку війни українські військові зіткнулися зі значними труднощами, пов'язаними з дезертирством на бік проросійських сепаратистів і застарілим обладнанням. У відповідь на це багато пересічних громадян, більшості з яких бракувало військового досвіду та спорядження, залишили свою цивільну роботу і пішли на фронт добровольцями.⁸⁹

Український парламент дав дозвіл на формування добровольчих збройних формувань для захисту країни, багато з яких фінансувалися церквами, громадськими організаціями та лідерами громад. До жовтня 2014 року було створено понад сорок чотири батальйони територіальної оборони, тридцять два батальйони міліції особливого призначення, три добровольчі батальйони національної гвардії та щонайменше три проукраїнські нерегульовані батальйони. Спочатку українська громадськість сприймала бійців-добровольців як героїв. Однак, попри їхню жертвність, популярність бійців-добровольців знижується через російську дезінформацію, критику спонсорства з боку олігархів і напружені відносини з урядом та офіційними військовими і поліцейськими структурами.⁹⁰

Ветерани війни на Донбасі приєднуються до груп українських ветеранів, які охоплюють кілька поколінь, і включають ветеранів часів вторгнення Радянського Союзу в Афганістан, радянських маріонеткових воєн та Другої світової війни. Кожна група ветеранів має унікальні інтереси та потреби, які підтримуються групами-сателітами та афілійованими організаціями. Наприклад, кілька груп громадянського суспільства вшановують невелику кількість ветеранів Другої світової війни, що залишилися в живих, через церемонії та громадські ініціативи. Ветерани війни в Афганістані та на Донбасі підтримують зв'язки зі співвітчизниками в країнах колишнього Радянського Союзу. Ветерани Донбасу мають різні потреби: нерегулярні добровольці прагнуть підтримувати зв'язки з підрозділами, в той час як ветерани офіційної армії зосереджені на питаннях переходу після служби, таких як працевлаштування та освіта. Перед Мінветеранів стоїть завдання задовольнити ці різні потреби в умовах обмеженого фінансування та відсутності стратегічного керівництва для встановлення чітких пріоритетів.⁹¹

Після повномасштабного російського вторгнення в лютому 2022 року відбулася масова мобілізація людей з усього світу, які приєдналися до армії, щоб захистити Україну. Хоча

⁸⁷ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

⁸⁸ International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій", аналітична записка, березень 2019 року.

⁸⁹ Берджес, "Втрачені ветерани Донбасу".

⁹⁰ Берджес.

⁹¹ Лорен Ван Метр та Джон Бурстлер, "Подорож з Донбасу: Нагальна потреба України захистити своїх ветеранів" (Атлантична рада, 21 вересня 2020 року), <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/ukraines-veterans/>.

точної статистики щодо кількості людей, які беруть участь у бойових діях або виконують допоміжні ролі, немає, за оцінками, від 1,5 до 2 мільйонів українців були задіяні у військових операціях під час цього вторгнення.⁹²⁹³ Крім того, близько 20 000 іноземних бійців з 55 країн зараз служать у Інтернаціональному легіоні Збройних сил України, що значно більше, ніж приблизно 3 000, які приєдналися до добровольчих батальйонів, щоб воювати на боці України в конфлікті на Донбасі з 2014 року.⁹⁴

Окрім збройних сил та добровольчих батальйонів, багато громадян України підтримують військових у непрямий спосіб. Коли навесні 2014 року почалася війна на Донбасі, цивільне населення жертвувало ресурси, енергію та час, щоб допомогти учасникам бойових дій і тим, хто цього потребував. Швидко сформувалися волонтерські мережі для підтримки солдатів, ветеранів та внутрішньо переміщених осіб. Ці мережі, які часто складалися з членів сімей учасників бойових дій, надавали допомогу, сприяли відновленню після травм і відстоювали їхні права. Зусилля "волонтерського руху" зміцнили українську армію та пом'якшили гуманітарні наслідки війни.⁹⁵ Мобілізація після повномасштабного вторгнення 2022 року спиралася на цей волонтерський рух.

За оцінками ООН 2014 року, близько 750 волонтерських груп в Україні налічували 75 000 волонтерів, які допомагали як військовим, так і внутрішньо переміщеним особам. Дані опитування показують, що 2,5% українців брали участь у підтримці військових, а 0,7% допомагали внутрішньо переміщеним особам (ВПО), що становить приблизно 105 000 і 60 000 осіб відповідно. Багато інших зробили фінансові внески. Київ та західні області мали найвищий рівень залучення волонтерів, хоча на півдні та сході України також спостерігалось швидке зростання волонтерської мережі.⁹⁶

Дані свідчать про значну присутність підприємців та власників бізнесу в цих мережах. Жінки особливо активні у волонтерстві, і часто очолюють такі ініціативи, як кулінарні батальйони, групи з в'язання маскувальних сіток, групи візитів у шпиталі та групи з догляду за ВПО; чоловіки долучаються до волонтерства рідше, і їхній внесок найчастіше є фінансовим. Волонтерські групи, які безпосередньо допомагають військовим і батальйонам, є змішаними за складом: і чоловіки, і жінки беруть участь у виконанні різних ролей.⁹⁷

3.3 Нормативно-правова база

Рамковим законодавчим актом всієї ветеранської політики в Україні є Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту".

Згідно зі статтею 4 цього закону, ветерани війни - це "особи, які брали участь у захисті Батьківщини або у бойових діях на території інших держав", до яких належать "учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни".⁹⁸ Цим юридичним визначенням держава визнає широке коло осіб, які беруть участь у військових діях у воєнний час безпосередньо в бою або в інший спосіб, і забезпечує їм соціальний захист.

⁹² Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

⁹³ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

⁹⁴ Мелкозерова, "Зеленський дозволив іноземцям служити в Національній гвардії України".

⁹⁵ Степанюк, "Мобілізація цивільного населення у воєнний час".

⁹⁶ Степанюк.

⁹⁷ Степанюк.

⁹⁸ Верховна Рада України, "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту".

Стаття 4 також визначає основні цілі політики щодо ветеранів, окреслює процес отримання статусу ветерана, а також визначає характер і обсяг пільг із соціального захисту, що надаються ветеранам, членам їхніх сімей та членам сімей загиблих ветеранів.

Стаття 6 закону визначає "учасників бойових дій" - найпоширеніший статус серед ветеранів, розглянутих у цьому дослідженні - як "осіб, які брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових частин, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ Збройних Сил (...), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час".⁹⁹ У статті виокремлено 25 категорій учасників, серед яких: військові та інші силові структури; державний персонал; цивільні особи та члени нерегулярних/партизанських формувань, які брали участь у бойових діях Другої світової війни; військовослужбовці, направлені для участі в конфліктах за кордоном (переважно у війні СРСР в Афганістані та миротворчих операціях ООН); а також особи, які брали безпосередню участь у виконанні бойових завдань під час проведення АТО/ООС та з моменту повномасштабного вторгнення - як цивільні особи, так і співробітники силових структур, а також учасники добровільних/незаконних збройних формувань.

В умовах воєнного стану будь-який військовослужбовець може безпосередньо отримати статус "учасника бойових дій", якщо він перебуває на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я як на території України, так і за її межами, або перебуває у відпустці за станом здоров'я після поранення, отриманого при виконанні бойових обов'язків під час воєнних дій.

Статус "учасник бойових дій" також застосовується до кількох нішевих категорій осіб. До них належать специфічні демографічні групи, на які вплинули історичні події, наприклад, мешканці Ленінграда під час Другої світової війни та неповнолітні, які служили в лавах Червоної Армії та Військово-морського флоту. Статус також застосовується до тих, хто має специфічні цивільні професії в різних сценаріях, пов'язаних з війною, включаючи державний персонал, задіяний у сфері транспорту, збору податків та антикорупційних розслідувань, за їхню роботу із захисту "незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України".¹⁰⁰

Стаття 7 визначає критерії класифікації ветеранів з інвалідністю внаслідок воєнних дій. Для цього необхідно, щоб особи отримали інвалідність внаслідок поранень або захворювань, отриманих під час захисту країни або участі в бойових діях за кордоном, і щоб вони належали до однієї з шістнадцяти визначених груп, включаючи військовослужбовців, співробітників розвідки, осіб, які надають першу допомогу, державних службовців, а також членів партизанських, добровільних і підпільних формувань. Слід зазначити, що ліквідатори аварії на Чорнобильській АЕС та цивільні особи, які отримали інвалідність під час Революції Гідності, кваліфікуються як ветерани з інвалідністю. Ті, хто отримав поранення, але не отримав інвалідність під час Революції Гідності, тим не менш, мають право на "Пільги для учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них", як зазначено в статті 12.¹⁰¹

Стаття 9 визначає решту категорій, що підпадають під поняття "ветеран війни": "учасники війни", які не брали участі в бойових діях. До них належать ті, хто проходив

⁹⁹ Верховна Рада України.

¹⁰⁰ Верховна Рада України.

¹⁰¹ Верховна Рада України.

службу в Радянських Збройних Силах, Міністерстві внутрішніх справ, КДБ або в арміях союзників СРСР під час Другої світової війни, а також ті, хто навчався в цей період у військових училищах або на курсах. До цієї категорії ветеранів війни також належать цивільні працівники та волонтери, які своїми професійними обов'язками та працею брали участь у захисті суверенітету України в різні історичні періоди, а саме: працівники підприємств, установ чи організацій, залучених до забезпечення АТО/ООС; особи, які надавали добровільну матеріально-технічну, фінансову чи матеріальну допомогу військовим; учасники підпільного руху опору; працівники тилу; працівники, які працювали за контрактом у державах, де велися воєнні дії.¹⁰²

Стаття 10 визначає членів сімей померлих ветеранів війни, які мають право на пільги для ветеранів: батьки, дружина (чоловік), неодружені діти, які не мають сім'ї, діти, які стали інвалідами до досягнення повноліття, діти-сироти, які втратили обох батьків, та інші утриманці, які отримують пенсію у зв'язку зі смертю ветерана війни. Конкретні пільги для цих членів сім'ї перераховані в статті 15. Слід зазначити, що закон не визнає членів сімей живих ветеранів окремою категорією, яка має право на пільги для ветеранів; однак їхнє право на пільги для ветеранів описано в статтях, які визначають окремі категорії ветеранів війни (статті 12, 13 і 14).¹⁰³

Хоча багато пільг для "учасників бойових дій", "осіб з інвалідністю внаслідок війни" та "учасників війни" і членів їхніх сімей перетинаються (наприклад, безкоштовний проїзд у громадському транспорті), деякі пільги стосуються лише кожної із зазначених груп. Наприклад, ветерани з інвалідністю отримують 100% знижку на комунальні послуги, житло та паливо, учасники бойових дій - 75%, а учасники війни (та сім'ї загиблих) - 50%. Ветеранам та їхнім дітям надається підтримка в отриманні освіти, але не учасникам бойових дій. Ветерани з інвалідністю також отримують спеціальні пільги, наприклад, до п'яти місяців виплат по непрацездатності на рік. Стаття 13 розрізняє три групи інвалідності, які передбачають довічні пенсії у розмірі 50%, 40% і 30% прожиткового мінімуму відповідно.¹⁰⁴

Крім того, закон визначає механізми, податкові пільги та відповідальність за його виконання. Закон, також, визначає, що витрати на реалізацію закону здійснюються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Підприємства та організації, які надають благодійні кошти на соціальний захист ветеранів війни, звільняються від сплати податків на виробничу діяльність в обсязі, еквівалентному наданій допомозі. Закон також визнає роль громадянського суспільства і покладає обов'язок на громадські організації та об'єднання ветеранів війни впливати на прийняття законодавчих рішень, представляти інтереси своїх членів та виконувати інші обов'язки, визначені законодавством України про об'єднання громадян. Для підтримки цих організацій центральні та місцеві органи влади зобов'язані надавати фінансову допомогу, кредити, житло, обладнання та інші необхідні ресурси. Ветеранські організації звільняються від плати за комунальні послуги та дрововий телефонний зв'язок у межах встановлених норм споживання для своїх приміщень. Крім того, підприємства, власниками яких є

¹⁰² Верховна Рада України; Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

¹⁰³ Верховна Рада України, "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту"; Брус і Пашкіна, "Політика щодо ветеранів в Україні: історичний розвиток та сучасні виклики".

¹⁰⁴ Верховна Рада України, "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту".

ветерани війни, де щонайменше 60% працівників є учасниками бойових дій або учасниками війни, звільняються від податку на прибуток.¹⁰⁵

Хоча Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" є основним нормативним документом у сфері ветеранської політики в Україні, інші закони також визначають поняття "ветеран" та окреслюють пов'язані з ним положення, зокрема: "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті", "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці" та "Про статус ветеранів військової служби, органів внутрішніх справ і Національної поліції та деяких інших осіб та їх соціальний захист".¹⁰⁶

3.4 Цілісна реінтеграція: Задіяні сторони

Українські ветерани не реінтегруються ізольовано. Натомість вони реінтегруються в суспільство через щоденну взаємодію зі своїми сім'ями, громадами, роботодавцями, організаціями та установами, в яких вони працюють. Крім того, члени сімей ветеранів часто відчують значні зміни у своїх ролях, обов'язках та перспективах через зв'язок з військовослужбовцем. Саме тому в цьому аналітичному документі аналіз, збір даних та рекомендації базуються на розумінні ветеранів як цілісної та взаємопов'язаної мережі відповідних суб'єктів та впливів.

3.4.1 Стан

У 2014 році в Україні було створено Державну службу України у справах ветеранів - центральний орган виконавчої влади, який у 2019 році було реорганізовано в Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів).¹⁰⁷ До створення Мінветеранів державна підтримка ветеранів була розпорошена по 20 відомствах і зосереджувалася переважно на фінансових виплатах, доступі до санаторіїв, знижках на проїзд у громадському транспорті та житлових фондах.¹⁰⁸ Створення Мінветеранів централізувало державну відповідальність за ці та інші потреби ветеранів, включно із реєстрацією статусу ветерана, державними та регіональними пільгами, психологічною підтримкою, реабілітацією, перепідготовкою та освітніми програмами, а також доступом до житла. Окрім управління фінансуванням, виділеним на ці послуги, Мінветеранів також здійснює нагляд за фінансуванням та управлінням проектами реінтеграції ветеранів, що реалізуються громадськими організаціями.¹⁰⁹

Український уряд поки що не пропонує індивідуального та цілісного підходу до надання послуг ветеранам. Незалежно від різноманітного життєвого досвіду ветеранів та їхніх родин, система надає однакові пільги ветеранам, ветеранським сім'ям та сім'ям загиблих: житлово-комунальні послуги, знижки на квартплату, безкоштовні ліки, пільги на освіту, пільги на проїзд, кредити на будівництво, ремонт житла, а також житло для людей, які потребують поліпшення житлових умов.¹¹⁰

¹⁰⁵ Верховна Рада України.

¹⁰⁶ Верховна Рада України.

¹⁰⁷ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

¹⁰⁸ Ван Метр і Бурстлер, "Подорож з Донбасу".

¹⁰⁹ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

¹¹⁰ Брус і Пашкіна, "Політика щодо ветеранів в Україні".

Дослідження використання ветеранами пільг показало, що найпопулярнішими пільгами серед ветеранів є пільги на транспорт, комунальні послуги, охорону здоров'я та щорічну разову грошову допомогу. Податкові пільги для ветеранів, першочергове працевлаштування, стипендії для дітей ветеранів, кредити на будівництво житла та пільгові кредити на освіту для дітей ветеранів є найменш використовуваними серед ветеранів, можливо, через обмежену поінформованість населення; близько 10% ветеранів зазначили, що вони не знають про існування цих пільг.¹¹¹ Водночас, наразі існує також велика кількість незатребуваних пільг, які є ресурсоемними для держави.

Ветерани в Україні користуються комплексною системою охорони здоров'я, яка включає безкоштовне протезування зубів, щорічні медичні огляди та доступ до санаторно-курортного лікування. Крім того, вони отримують першочергове обслуговування в медичних закладах, аптеках, а також стаціонарні та амбулаторні програми психологічної допомоги. Члени сімей військовослужбовців, у тому числі зниклих безвісти, також мають право на безкоштовне лікування у військових госпіталях у випадках, коли державна система охорони здоров'я є недостатньою. Окремі групи населення, такі як особи з інвалідністю, отримують додаткові послуги, такі як безкоштовні протези та ортопедичні вироби, амбулаторне та стаціонарне лікування у разі непередбачуваних медичних потреб, а також компенсацію витрат на медичні поїздки. Деякі особи з особливими проблемами пересування можуть також отримувати транспортну допомогу у вигляді автомобілів.¹¹²

Ветерани можуть отримувати пенсійні та фінансові пільги в різних формах, які включають одноразову грошову допомогу, щорічні виплати та надання пенсій, які залежать від тривалості військової служби. Крім того, особи з інвалідністю, сім'ї військовослужбовців, зниклих безвісти, та сім'ї загиблих мають право на отримання додаткової допомоги та виплат.¹¹³

Нещодавні політичні події вплинули на надання послуг ветеранам на місцевому рівні. Починаючи з 2014 року, в Україні відбувається масштабний процес децентралізації влади, який ознаменувався створенням самодостатніх об'єднаних територіальних громад (ОТГ), пізніше перейменованих на *громади*. Вони отримали значну автономію в питаннях самоврядування, податкових зборів та публічної політики, а також фінансові ресурси для будівництва нових установ та реалізації проектів місцевого розвитку. Паралельно зі створенням *громад* відбувалися реформи у сферах охорони здоров'я та освіти. Крім того, у 2019 році країна розпочала новий етап децентралізації, під час якого 1 469 *громад* взяли на себе основні повноваження районних органів влади, включно із освітою, охороною здоров'я, спортивними об'єктами, культурними ініціативами та соціальним захистом. Оскільки багато програм, призначених для ветеранів, були розроблені і затверджені органами влади на рівні районів, такі децентралізаційні активності можуть вплинути на послуги з підтримки ветеранів.¹¹⁴

3.4.2 Громадянське суспільство

За останнє десятиліття у відповідь на російську агресію проти України було створено близько 1000 ветеранських організацій, які допомагають ветеранам реінтегруватися в

¹¹¹ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

¹¹² ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

¹¹³ ПРООН.

¹¹⁴ ПРООН; Кузьмін, "Куди поділися 354 райони? Анатомія гучної реформи".

цивільне життя та підтримують їхні сім'ї. Хоча більшість організацій діють на місцевому рівні, близько п'ятдесяти функціонують на національному рівні. Незважаючи на зростання кількості ветеранських організацій, постійні конфлікти та різні можливості засновників організацій створюють перешкоди для формалізації та об'єднання ветеранського руху. У той час як деякі організації перетворилися на впливові мережі, інші припинили свою діяльність.¹¹⁵

Нещодавнє дослідження показало, що учасники цієї сфери загалом погоджуються з тим, що існує різниця між "ветеранськими організаціями", які засновані ветеранами або членами їхніх сімей, та "проветеранськими" організаціями, які надають допомогу ветеранам. Міністерство працює над формалізацією цього розмежування, використовуючи такі критерії, як наявність ветеранів серед засновників та у статутних документах. Однак, хоча державні органи позитивно ставляться до такої формалізації, організації громадянського суспільства висловлюють занепокоєння щодо пріоритетів держави, відзначаючи більш нагальні проблеми, такі як неефективна робота Громадських рад (дорадчих органів при Мінветеранів), розрізненість ініціатив та труднощі комунікації з державними органами.¹¹⁶

Наразі експерти спостерігають підвищений рівень активності серед ветеранських організацій, що свідчить про попит як на наявні ресурси, так і на посилення соціальних, психологічних, інформаційних та юридичних послуг, які надаються ветеранськими організаціями. Наразі більшість співпраці та консультацій за участю ветеранських організацій та інших зацікавлених сторін зосереджені на розробці державної політики, що впливає на послуги з підтримки ветеранів. Однак засновники ветеранських організацій не завжди беруть безпосередню участь у цій роботі; деякі засновники також є ветеранами, багато з яких зараз служать на фронті.¹¹⁷

В опитуванні 218 українських організацій громадянського суспільства (ОГС), проведеному Chatham House у 2024 році, 80% визначили реінтеграцію ветеранів як найбільш нагальний соціальний виклик, який має вирішуватися спільними зусиллями держави, бізнесу та громадянського суспільства, що свідчить про її ключову пріоритетність.¹¹⁸

ОГС, що займаються реінтеграцією ветеранів, мають різні характеристики щодо географічного розподілу, часу заснування, спроможності, обсягу діяльності, кадрового забезпечення та джерел фінансування. Нещодавнє кількісне дослідження показало, що організації, які працюють у сфері реінтеграції ветеранів, розподілені по всіх регіонах України, з помітною концентрацією в Києві (27%), на Заході (25%) та в Центрі/Півночі (30%); менша частка організацій працює на Півдні/Сході (18%). Більшість з цих ОГС (73%) були засновані між 2014 та 2022 роками, що вказує на сплеск ініціатив громадянського суспільства під час російсько-української війни. Дослідження показало, що приблизно 38% організацій працюють на національному рівні, 51% зосереджені

¹¹⁵ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

¹¹⁶ Жмурко, Якушко та Закотюк.

¹¹⁷ Жмурко, Якушко та Закотюк.

¹¹⁸ Луцевич, "Відновлення України після війни та роль громадянського суспільства: Опитування українських ОГС Chatham House - Оновлення 2024 року".

переважно в одній області або діють на рівні громади, а 11% працюють у кількох областях.¹¹⁹

Дослідження виявило значні тенденції у сфері діяльності ОГС. Більшість ОГС підтримують ветеранів поточної війни (78%), сім'ї загиблих (72%) та сім'ї ветеранів (68%). Крім того, багато ОГС активно долучаються до задоволення потреб сімей зниклих безвісти (48%) або тих, хто перебуває в полоні (44%).¹²⁰ Окрім цих категорій, ветеранські організації підтримують жінок-ветеранок, ветеранів з інвалідністю, ВПО та осіб, що були звільнені з полону. Єдиною помітною групою, порівняно менш представленою в програмах громадянського суспільства, є спільнота ветеранів ЛГБТКІА+, які можуть бути менш помітними через консервативну і традиційну інституційну культуру армії¹²¹

Основні послуги, які пропонують ОГС, включають психологічну підтримку, інформаційно-просвітницьку діяльність та юридичну допомогу ветеранам та їхнім сім'ям. Вони також підтримують програми фізичної реабілітації, культурні та творчі заходи, рідше - медичну підтримку та матеріальну допомогу. Крім того, організації сприяють участі ветеранів у процесах прийняття рішень, взаємодіють з місцевою владою шляхом проведення круглих столів, відвідують громади та створюють можливості для налагодження контактів.¹²² Деякі ОГС спеціалізуються на розробці навчальних програм, співпраці з місцевими органами влади, залученні бізнесу до підтримки ветеранських проєктів та адвокації змін у політиці. Однак для нових організацій такі спеціалізації часто важко окреслити на ранніх стадіях їх заснування.¹²³

Кілька ініціатив серед національних і міжнародних стейкхолдерів доповнюють офіційну систему реінтеграції, яка регулюється державою. Вони охоплюють різноманітні формальні та неформальні заходи, що проводяться національними неурядовими організаціями (НУО) та неприбутковими організаціями. До прикладу, Veteran Hub, пропонує психосоціальну підтримку, юридичну допомогу, консультування з питань працевлаштування та ініціативи з розбудови спільнот. Хоча ця організація, також, працює над подоланням розриву між політикою і практикою в державній системі реінтеграції в Україні. Варто зазначити, що відсутність систематичної координації між програмами створює високий ризик дублювання заходів.

Щодо своїх працівників, ОГС переважно покладаються на волонтерство. Особливо вражаючим фактором є те, що щонайменше 39% ОГС не мають оплачуваних штатних працівників, а 33% ОГС не мають жодного штатного працівника на повний або неповний робочий день.¹²⁴ Дослідження також показує, що більшість ОГС мають у своїй команді психологів (68%) та юристів (64%). Інші співробітники та волонтери включають адміністраторів, соціальних працівників, експертів з догляду за дітьми, вчителів, консультантів з питань кар'єри та, в деяких випадках, лікарів та психіатрів.¹²⁵

Переважає більшість (92%) ОГС певною мірою отримують фінансування принаймні з одного джерела. Пожертви від пересічних громадян є основним джерелом надходжень (50%), за ними йдуть внески від бізнесу (26%), міжнародних організацій (26%) та

¹¹⁹ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

¹²⁰ Жмурко, Якушко та Закотюк.

¹²¹ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

¹²² Кінселла та Арас.

¹²³ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

¹²⁴ Жмурко, Якушко та Закотюк.

¹²⁵ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

місцевих бюджетів (25%). Крім того, деякі ОГС фінансують свою діяльність за рахунок власних коштів або членських внесків (19%), тоді як інші покладаються на підтримку інших українських НУО (16%) або державного бюджету (5%). Слід зазначити, що 96% фінансованих ОГС значною мірою залежать від одного джерела надходжень, причому майже половина (49%) повністю покладаються на одне джерело надходжень. Незважаючи на таку залежність, лише невелика частка (7%) фінансованих ОГС була б змушена припинити свою діяльність за відсутності фінансування, при цьому деякі організації здатні підтримувати свою діяльність протягом тривалого часу без додаткової підтримки.¹²⁶

Проте дві основні проблеми, з якими стикаються українські ОГС, - нестабільність джерел фінансування та недостатність фінансових ресурсів. Ці проблеми ускладнюються нестачею інших ресурсів, таких як транспорт, канцелярське приладдя та персонал. Оскільки тендерні процеси часто є непрозорими та обтяжливими, ОГС, як правило, уникають пошуку державного фінансування, і натомість зосереджують свою роботу на співпраці з іншими організаціями¹²⁷

Міжнародні та міжурядові організації започаткували ініціативи на підтримку української держави, громадянського суспільства та безпосередньо військових, і включають як довгострокові ініціативи для військовослужбовців, так і нещодавні ініціативи для ветеранів. У цих ініціативах беруть участь такі організації, як Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), Офіс зв'язку НАТО, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та інші, а також двосторонні фінансові партнери. Однак, як і національним ініціативам, такій роботі часто бракує злагодженої координації.¹²⁸

3.4.3 Бізнес

Бізнес-сектор проявив значну ініціативу у підтримці повернення ветеранів до роботи, зокрема, через співпрацю з ветеранськими громадськими організаціями та поширення ініціатив з реінтеграції.¹²⁹ Повномасштабне вторгнення у 2022 році ще більше прискорило цю тенденцію і зробило підтримку мобілізованих колег та ветеранів головним пріоритетом для роботодавців. Це суттєво збільшило їхні зусилля щодо впровадження політики та програм, спрямованих на підтримку ветеранів

Великі промислові підприємства та мережеві компанії, як правило, мають загальнокорпоративну політику підтримки ветеранів. На відміну від них, менші підприємства, такі як місцеві ІТ-компанії, часто застосовують людиноцентричний підхід, і зосереджують його на забезпеченні комфортних умов праці, пристосованих до потреб кожного працівника. Отже, створення узагальнених ветеранських програм не завжди вважається доцільним. Натомість багато компаній надають перевагу індивідуальній підтримці і враховують фактори, що виходять за межі професійного досвіду та пільгового статусу. Дані свідчать про те, що такі ситуативні підходи до

¹²⁶ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

¹²⁷ Жмурко, Якушко та Закотюк.

¹²⁸ International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій", березень 2019 року.

¹²⁹ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні".

працевлаштування ветеранів є більш поширеними, ніж системні підходи. Однак досвід ветеранів може підштовхнути роботодавців до роздумів про адаптаційні програми.¹³⁰

Багато компаній вважають, що психологічна підтримка має вирішальне значення для адаптації ветеранів до цивільного робочого середовища. Деякі великі промислові компанії в Україні мають у своєму штаті психологів і пропонують психотерапевтичну та психіатричну діагностику. Інші компанії співпрацюють із зовнішніми партнерами, особливо з державного сектору. Додаткові послуги, які надають деякі українські компанії, включають медичні огляди, медичне фінансування, масаж на робочому місці, навчання для працівників, яким бракує досвіду, і додаткову відпустку для ветеранів. Деякі компанії також використовують свої ресурси, аби запропонувати працівникам-ветеранам юридичні консультації.¹³¹

Неофіційно деякі компанії надають ветеранам пріоритет на етапі відбору кандидатів на роботу. Компанії, які наймають на технічні та інженерні посади, часто віддають перевагу кандидатам-ветеранам з досвідом участі в бойових діях; однак компанії з цих галузей також надають можливості працевлаштування тим, хто не має бойового або технічного досвіду. ІТ-компанії цінують "тверді" та "м'які" навички, що дозволяє кандидатам-ветеранам конкурувати за посади без великого досвіду роботи в армії або поза нею. Для тих, хто не має обмеженого досвіду, ІТ-сектор пропонує безліч навчальних курсів та стажувань, що сприяють працевлаштуванню ветеранів.¹³²

Багато українських компаній, які спочатку підтримували ветеранів на індивідуальній основі, зараз переходять до більш системних підходів, щоб задовольнити потреби зростаючої кількості ветеранів. Зокрема, вони наголошують на важливості надання підтримки на етапі мобілізації, створюючи чіткий шлях повернення ветеранів.

Серед успішних ініціатив під керівництвом бізнесу програма кредитування ветеранів Ощадбанку, яка допомагає компаніям, що належать ветеранам, та пропонує безкоштовну підтримку для розвитку бізнесу. Ветеранський бізнес також демонструє сильну взаємну підтримку та координацію. Державно-приватні партнерства, такі як Асоціація підприємців-ветеранів АТО, створена у 2016 році, пропонує фінансування та освітні ресурси для ветеранського бізнесу.¹³³

3.4.4 Сім'ї ветеранів, військовополонених та загиблих

Сім'ї ветеранів, попри значний стрес та відповідальність під час служби, продовжують потребувати підтримки навіть після того, як їхні близькі повертаються додому. До таких членів сім'ї належать батьки, подружжя, неповнолітні діти, повнолітні діти до 23 років, які навчаються на денній формі навчання, та інші члени родин в утриманні.¹³⁴ Експерти відзначають, що програми підтримки ветеранів часто недостатньо репрезентують сім'ї, що свідчить про те, що організаціям може бути важко охопити достатню кількість членів сім'ї через обмеженість ресурсів.¹³⁵

¹³⁰ Кіріллова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

¹³¹ Кіріллова, Знов'як та Казанська.

¹³² Кіріллова, Знов'як та Казанська.

¹³³ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні".

¹³⁴ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

¹³⁵ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

Незважаючи на труднощі, з якими стикаються сім'ї ветеранів, та їхню недостатню представленість у формальних програмах підтримки, дослідження показують, що деякі члени родин беруть активну участь у волонтерських мережах на підтримку ветеранів та учасників бойових дій. Наприклад, під час війни на Донбасі створювалися комітети матерів, дружин і сестер, які підтримували солдатів та їхні сім'ї, допомагали їм пережити травматичний досвід і відстоювали їхні права. Однак ці комітети представляють лише невелику частину волонтерських мереж. Члени родин часто надають пряму підтримку солдатам, купуючи одяг і надсилаючи гроші. Однак багато хто не в змозі запропонувати ширшу підтримку через зростаючий фінансовий, побутовий та емоційний тягар, пов'язаний з війною та мобілізацією. Цей тягар обмежує їхню здатність допомагати ветеранам і учасникам бойових дій у більш сталий і послідовний спосіб, що виходить за рамки їхніх безпосередніх сімейних обов'язків.¹³⁶

¹³⁶ Степанюк, "Мобілізація цивільного населення у воєнний час".

3.5 Існуючі виклики

В Україні широке і неоднозначне правове визначення статусу ветерана ускладнює політику реінтеграції, оскільки воно включає в себе і інших осіб, окрім тих, хто безпосередньо брав участь у військовій обороні. Така невизначеність історично зумовлювала труднощі у визначенні права на пільги, що сприяло потенційному уможливленню шахрайства та перешкодам надання належної підтримки, особливо таким групам, як жінки-учасниці бойових дій та особи з інвалідністю. У подальших розділах ми розглянемо кожен з цих аспектів.

3.5.1 Невизначеність статусу ветерана

Статус ветерана в Україні включає широкий спектр описових та юридичних визначень, які не узгоджуються належним чином з політикою реінтеграції, що створює невизначеність щодо того, хто має право на підтримку та вид наданої допомоги.¹³⁷ Станом на 2023 рік правове визначення ветерана в Україні є всеосяжним і охоплює як нинішніх, так і колишніх учасників бойових дій, у тому числі осіб з інвалідністю внаслідок війни, а також поширюється на різні інші категорії, зокрема військовослужбовців з вислугою років, учасників Революції Гідності та осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.¹³⁸ Існуючі дослідження свідчать про те, що цей термін дедалі більше політизується і, як наслідок, включає в себе широкий спектр груп, виходячи за межі тих, хто безпосередньо займається військовою обороною чи правоохоронною діяльністю в Україні, що може зменшити ступінь, до якого держава може задовольнити конкретні потреби груп населення.¹³⁹

Відтак, відсутність чіткості та потенційно широке тлумачення визначення дозволяє, стверджувати, наприклад, що положення, призначені для ветеранів, можуть поширюватися на цивільне населення, яке проживає в зонах конфлікту. Таким чином, невизначеність статусу викликає занепокоєння щодо можливого зловживання з боку окремих осіб, які претендують на пільги, та роздування кількості заявників з метою отримання надлишкових державних коштів керівниками¹⁴⁰

Крім того, дублювання класифікацій створює конфлікти: наприклад, ветерани з пораненнями, пов'язаними з війною, визначаються лише як особи з інвалідністю, пов'язаною з війною, і втрачають довічний статус учасника бойових дій.¹⁴¹ Крім того, деякі ветерани повідомляють про труднощі з доступом до посвідчень ветеранів, які є важливим документом для отримання пільг та послуг для ветеранів, особливо для тих, хто служив у "добровольчих батальйонах", а також для тих, хто має право на пільги через інвалідність, пов'язану з війною. Раніше жінки-добровольці АТО, які служили на бойових посадах до того, як ці посади були офіційно дозволені для жінок, чиї назви посад не відображали їхніх фактичних обов'язків, були виключені з процесу визнання учасниками бойових дій. Відповідно, вони були позбавлені таких пільг, як безкоштовне

¹³⁷ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

¹³⁸ ПРООН.

¹³⁹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

¹⁴⁰ Марценюк, Ганна Гриценко та Квіт, "Невидимий батальйон".

¹⁴¹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

санаторно-курортне лікування, знижки на комунальні послуги та додаткова компенсація за поранення.¹⁴²

Ці проблеми, ймовірно, загострюються через обмежений доступ до військової документації з міркувань національної безпеки та затримки в обробці документів Територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки. Таким чином, перебої у зв'язку із повномасштабним вторгненням можуть призвести до подальших проблем для осіб, які прагнуть отримати посвідчення учасника бойових дій, а також для визначення права на отримання такого посвідчення, особливо з огляду на те, що значна кількість майбутніх ветеранів приєднується до добровольчих батальйонів або підрозділів на місцевому рівні.¹⁴³ Крім того, завдання визначення бенефіціарів ветеранської політики в Україні значно ускладнилося через участь в бойових діях різних груп, і включають не лише Збройні сили України, але й бійців-добровольців, рухів опору на окупованих територіях (що складаються з цивільних осіб), а також співробітників Міністерства внутрішніх справ та прикордонної служби.¹⁴⁴

3.5.2 Економічна реінтеграція

Повномасштабне вторгнення та його економічні наслідки погіршили умови на ринку праці для ветеранів. Війна призвела до збільшення рівня безробіття та розширення неформального сектору праці в Україні, масштаби якого залишаються невизначеними. Із лютого 2022 року близько 1,32 мільйона працівників (28% від загальної кількості) середнього, малого та мікробізнесу зіткнулися зі звільненнями, 18% були відправлені у відпустки, а 22% зазнали скорочення заробітної плати. За оцінками Міністерства економіки України, на початок 2023 року кількість безробітних становитиме 2,6 мільйона осіб, тоді як Національний банк України (НБУ) надає оцінку щодо 4,2-4,8 мільйона безробітних. З огляду на ці виклики, ветерани, їхні сім'ї та громадянське суспільство в першу чергу несуть відповідальність за їхню фінансову автономію. Таким чином, працевлаштування ветеранів, поряд з медичною та психологічною реабілітацією, є важливою сферою політики та програм.¹⁴⁵

Станом на 2023 рік система мобілізації призвела до значного розриву між військовослужбовцями та цивільними особами, які не . Військовослужбовці не мають можливості відновити втрачений цивільний капітал, включаючи статки, майно, доходи та професійні навички. Після повернення додому ветерани конкурують з цивільними особами, які продовжували розвивати свій цивільний капітал під час війни.¹⁴⁶ 52% ветеранів та військовослужбовців, опитаних УВФ, вважають, що після демобілізації більшість ветеранів втратять свою попередню кваліфікацію і потребуватимуть подальшого навчання порівняно з цивільними шукачами роботи.¹⁴⁷

Таким чином, попри доволі низький рівень безробіття серед ветеранів, їхній статус зайнятості, як правило, більш нестабільний, ніж у цивільних осіб. Згідно з опитуванням МОМ 2022 року, кожен п'ятий ветеран, який ніс військову службу або службу в

¹⁴² Марценюк, Ганна Гриценко та Квіт, "Невидимий батальйон".

¹⁴³ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

¹⁴⁴ Брус і Пашкіна, "Політика щодо ветеранів в Україні".

¹⁴⁵ Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

¹⁴⁶ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

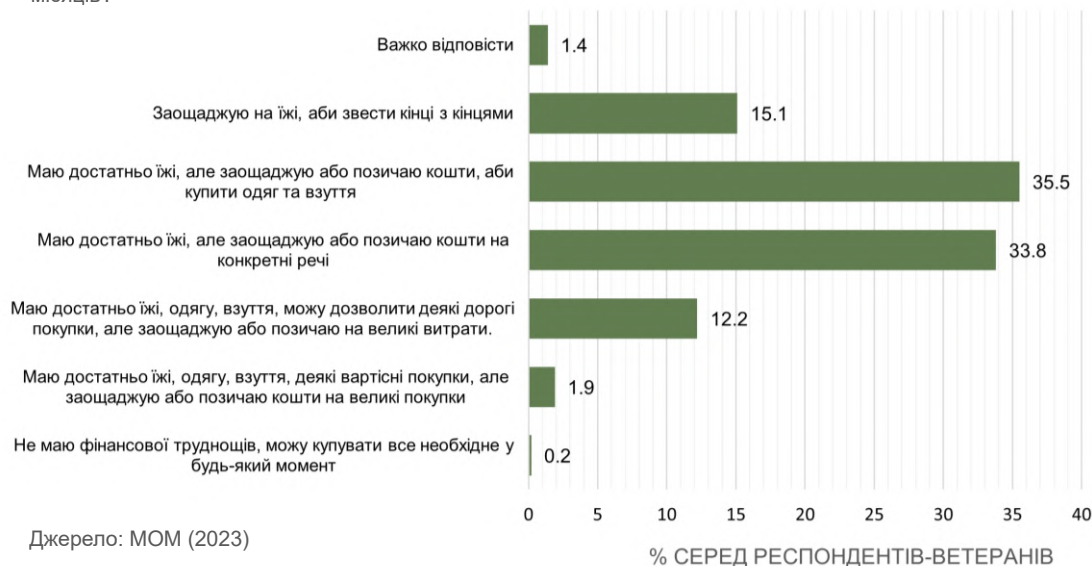
¹⁴⁷ Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

правоохоронних органах, повідомив, що не мав постійної роботи протягом шести місяців, що передували опитуванню.¹⁴⁸

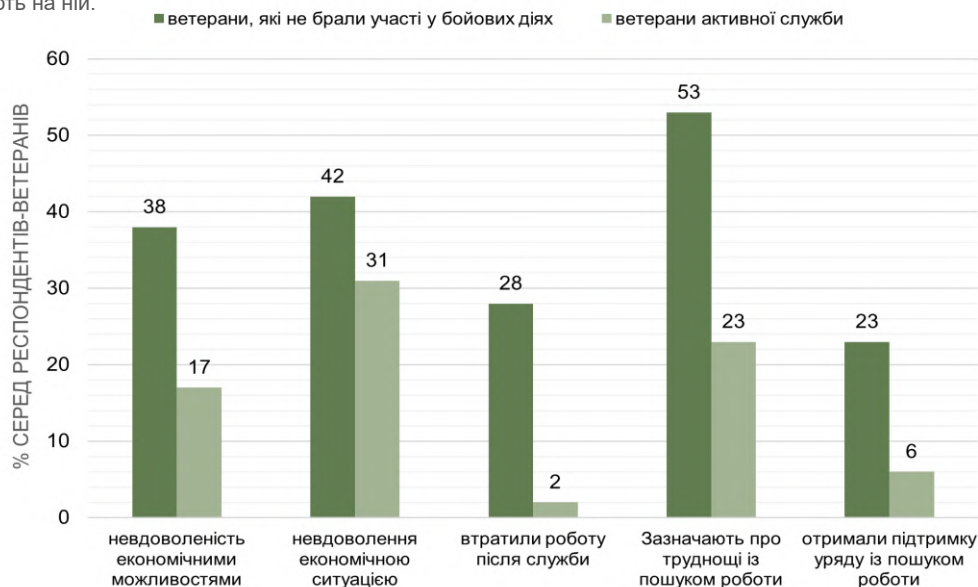
Більше того, в опитуванні MOM 2023 року 50,6% респондентів заявили, що їм доводиться економити на їжі або одязі та взутті, щоб звести кінці з кінцями.¹⁴⁹

Рисунок 6: "Як би Ви оцінили фінансове становище Вашого домогосподарства за останні 12 місяців?"

Ветерани активної служби мають більш сприятливі результати у пошуку роботи, доходу та економічних обставин, ніж ветерани, які не брали участі в бойових діях.¹⁵⁰

Рисунок 7: Досвід пошуку роботи, доходу та економіки серед ветеранів та ветеранок, які перебувають на військовій службі та не перебувають на ній.

Джерело: Опитування щодо реінтеграції (2021)

¹⁴⁸ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

¹⁴⁹ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

¹⁵⁰ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

Крім того, жінки-ветерани стикаються з більшою економічною вразливістю: більший відсоток з них повідомляють про відсутність доходу або залежність від соціальної допомоги порівняно з чоловіками-ветеранами.¹⁵¹

Ветерани стикаються з різними перешкодами на ринку праці, включно із проблемами зі здоров'ям і травмами, психологічним станом, втратою навичок під час служби, високою конкуренцією, браком досвіду або обмеженою мобільністю. У відкритих відповідях на запитання опитування "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", проведеного УВФ, ветерани вказали на такі перешкоди, як страх роботодавців щодо найму ветеранів, проблеми з комунікацією, ставлення цивільних осіб, небажання брати на роботу ветеранів, відсутність правового захисту, виключення з робочої сили, негативне ставлення та дискримінація за віком чи статтю, а деякі потенційні роботодавці вважають ветеранів ненадійними.¹⁵²

За даними опитування щодо реінтеграції ветеранів, 32% працюючих і 25% безробітних ветеранів, а також 39% ветеранів, які проживають у селах, відчували, що роботодавці неохоче беруть їх на роботу через їхній ветеранський статус.¹⁵³ Інші дані опитування вказують на те, що ветерани у сільській місцевості зазвичай стикаються з вищим рівнем безробіття та меншою кількістю можливостей працевлаштування порівняно з ветеранами у містах та цивільним населенням у сільській місцевості - тенденція також спостерігається серед населення в цілому. Аналогічно, ветерани з пораненнями та інвалідністю, пов'язаними з війною, мають менше шансів бути працевлаштованими. Ветерани, які працюють у сфері фізичної праці, частіше повідомляють про випадки несправедливого ставлення на робочому місці.¹⁵⁴

Військові організації відрізняються від цивільних підприємств стилем управління та посадовими обов'язками, а цивільні роботодавці часто не розуміють і не цінують навички, які ветерани приносять на цивільний ринок праці.

Ситуація ускладнюється тим, що багато хто не має досвіду найму ветеранів.¹⁵⁵

¹⁵¹ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні".

¹⁵² Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

¹⁵³ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

¹⁵⁴ Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

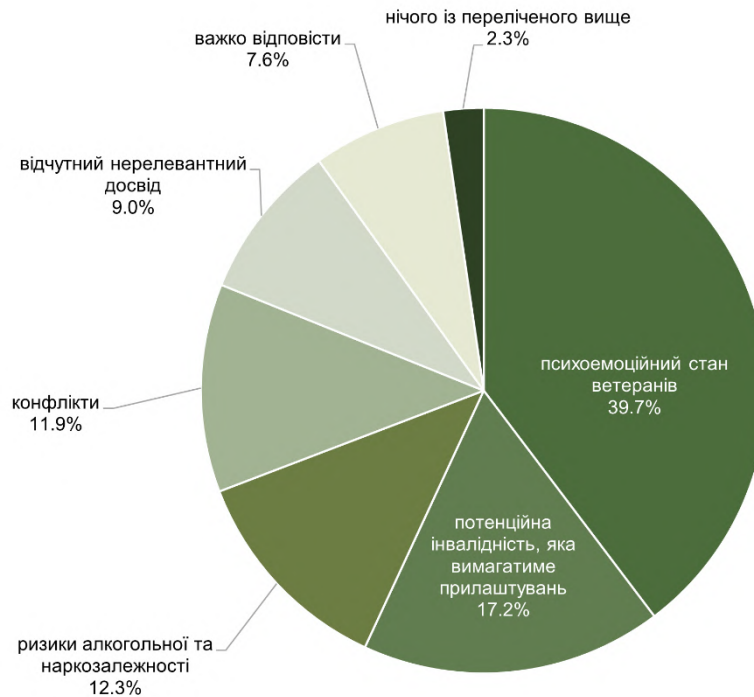
¹⁵⁵ Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

Це може призвести до хибних уявлень про рівень життєстійкості та адаптивності ветеранів та сприяти збереженню стереотипів щодо їхньої поведінки та психічного здоров'я, а також створити відчуття незручностей при прийомі на роботу.

Рисунок 9: "Чи згодні ви з тим, що роботодавці можуть зіткнутися з цими проблемами або ризиками при наймі ветеранів?"

39,7%
роботодавців
стурбовані
психоемоційним
станом ветеранів

Джерело: Український ветеранський фонд

Усі ці фактори можуть зменшити довіру ветеранів до роботодавців, підважити їхню впевненість під час пошуку роботи та посилити уявлення про те, що їхній військовий досвід не релевантний для цивільної кар'єри.

У деяких випадках економічної реінтеграції ветеранів також присутні проблеми у зв'язку із певними соціальними пільгами, які можуть відлякувати деяких роботодавців від їхнього найму. Наприклад, ветерани мають право на додаткову чотирнадцятиденну відпустку відповідно до закону, а також можуть бути викликані на обов'язкову військову підготовку. Ці зобов'язання обтяжують роботодавців фінансово, і це потенційно може стримувати їх від найму ветеранів. Однак постанова Кабінету Міністрів № 12411 від лютого 2023 року "Про затвердження Порядку надання компенсації роботодавцям за працевлаштування зареєстрованих безробітних" визначила процедуру надання компенсації роботодавцям, які працевлаштовують зареєстрованих безробітних ветеранів, направлених центром зайнятості, на нові робочі місця.¹⁵⁶

Крім того, українські громадські організації, такі як Центр зайнятості вільних людей, дедалі частіше співпрацюють безпосередньо з роботодавцями для розробки індивідуальних програм інтеграції на робочому місці. Відтак, до прикладу, багато компаній, наприклад, надають додаткову відпустку понад стандартно передбачені 14-ть днів, щоб підтримати ветеранів у відновленні після служби.¹⁵⁷

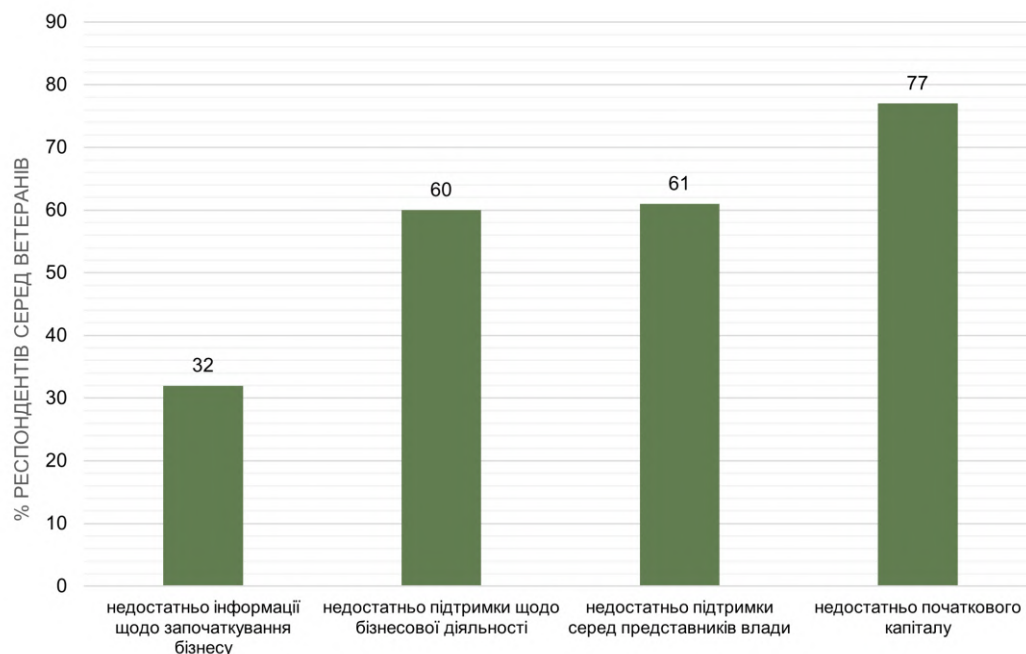
¹⁵⁶ IREX, "Результати опитування щодо поточних умов працевлаштування ветеранів"; Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

¹⁵⁷ Центр зайнятості Вільних Людей, "Методика впровадження програми наставництва "рівний-рівному" для ветеранів".

Чимало ветеранів бажають розпочати власну справу, щоб здобути більшу незалежність і подолати труднощі на цивільному ринку праці: 33% з тих, хто зазнав дискримінації, висловили таке бажання.¹⁵⁸ Однак вони часто стикаються з перешкодами:

Рисунок 10: Оцінка тверджень щодо умов для започаткування бізнесу серед ветеранів, які хотіли б розпочати бізнес або мають власну справу (повністю згодні з твердженнями). Джерело: MOM (2022)

3.5.3 Реінтеграція у воєнний час

Ключовим викликом у реінтеграції ветеранів під час активної фази війни, є розробка програм і надання послуг на тлі серйозної гуманітарної кризи та значних потреб у процесі відновлення країни. Багато сімей ветеранів зазнали переміщення як всередині країни, так і за її межами. Водночас, їхні рідні громади можуть відчувати наслідки окупації, стикатись із частковою депопуляцією або значним пошкодженням майна та інфраструктури внаслідок війни, що робить їхнє соціальне та економічне становище нестабільним, а майбутні перспективи - невизначеними.¹⁵⁹ Емоційні, психологічні, соціальні та економічні наслідки безладу і нестабільності воєнного часу значно ускладнюють успішне і тривале "повернення" до цивільного життя.

Ще одним фактором, що посилює цю нестабільність в українському контексті, є відсутність постійної перспективи масової *демобілізації*. Лише невелика частина ветеранів переходить до цивільного життя з упевненістю, що *ніколи не* повернеться на військову службу, як правило, через вік, серйозні проблеми зі здоров'ям, інвалідність або певні сімейні обставини. Фактично, доки триває війна або постійна загроза з боку Росії, більшість українських ветеранів залишаються на діючій військовій службі з обмеженими періодами відпусток або *звільняються* в оперативний резерв, що створює особливі контекстуальні потреби, на які має бути спрямована політика реінтеграції¹⁶⁰

¹⁵⁸ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

¹⁵⁹ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

¹⁶⁰ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

Раніше уряд не враховував особливості повернення до мирного життя під час війни і не надавав достатньої інформації, через що резервісти будували плани, які не узгоджувалися з можливістю їхньої повторної мобілізації. І це призводило до потенційно шкідливих зривів процесів. Крім того, короткі або невизначені періоди реінтеграції та значні зусилля і ресурси, вкладені в підтримання бойової готовності, наприклад, через посилену підготовку, впливають на здатність ветеранів налагоджувати особисте і сімейне життя, а також отримувати стабільний дохід і заощадження в цивільному житті.

Для ветеранів АТО/ООС перехідний період у воєнний час зазвичай тривав щонайменше три роки за оптимальних умов, але часто продовжувався до 5-7 років і більше після закінчення служби. Відтак, багато ветеранів оперативного резерву повернулися до виконання військового обов'язку під час повномасштабного вторгнення невдовзі після відновлення комфортного цивільного життя - сценарій, з яким, ймовірно, зіткнуться нові когорти членів оперативного резерву. Наразі не існує динамічних і стійких рішень щодо підтримки, які б дозволяли уникнути безкінечних "перезапусків" циклу реінтеграції з повторною втратою ключових навичок і активів (не кажучи вже про психологічні наслідки).¹⁶¹

Через загрози безпеці та зменшення чисельності Збройних Сил, Україна, ймовірно, намагатиметься зберегти ветеранів із бойовим досвідом у війську та резерві надовго, визнаючи їх важливу роль у зміцненні оборони навіть після завершення бойових дій.¹⁶²

У цьому контексті важливо зазначити, що з плином часу продовжуватимуть з'являтися різні "покоління" ветеранів з різними потребами та пріоритетами, як це вже видно з розриву між ветеранами, які воювали на Донбасі після 2014 року, та зазвичай значно молодшими добровольцями та призовниками, які пішли на війну після повномасштабного вторгнення. Наприклад, якщо перші часто вже мають сім'ї та засоби до існування, до яких можна повернутися, то багатьом з останніх спершу потрібно налагодити своє цивільне життя, і це докорінно змінює характер необхідної підтримки.¹⁶³

Нестабільність шляхів реінтеграції у воєнний час посилюється тим, що наразі відсутня правова база, яка б регулювала демобілізацію військовослужбовців, навіть попри те, що тривають нові хвилі мобілізації. Як наслідок, припинення служби є процесом, який визначається нечіткими внутрішніми правилами ЗСУ, рішеннями командування та низкою медичних або психологічних оцінок, які часто сприймаються як зайві, необ'єктивні або ж такі, що нехтують справжніми проблемами. З мобілізаційного закону від квітня 2024 року, який знизив призовний вік, незадовго до його ухвалення було вилучено положення про демобілізацію, що викликало обурення серед солдатів, які безперервно перебували в зоні бойових дій з лютого 2022 року або навіть раніше, з початку конфлікту на Донбасі.

Ця правова прогалина залишає багатьох солдатів з невизначеним терміном служби та невизначеною життєвою траєкторією, а також посилює психологічний стрес і відчуття соціальної несправедливості. Крім того, ті, хто має право на (остаточне) звільнення зі служби, стикаються з тривалим і непрозорим бюрократичним процесом збору

¹⁶¹ Veteran Hub.

¹⁶² Veteran Hub..

¹⁶³ Записи інтерв'ю, 11 вересня 2023 року, Українська ветеранська неприбуткова організація.

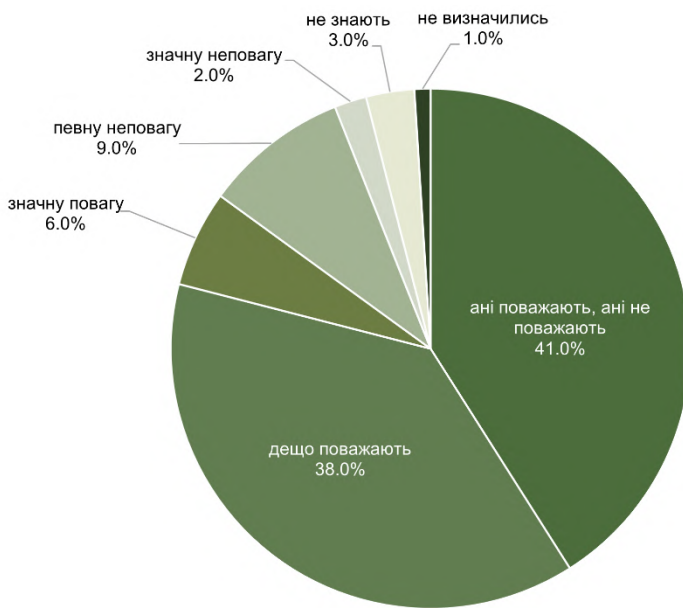

документів. Ці виклики співмірні зі спробами отримати доступ до загальних ветеранських пільг.¹⁶⁴

3.5.4 Стигма

У 2019 році 62% респондентів ставилися до ветеранів позитивно. У 2021 році 64% заявили, що "дуже поважають" ветеранів, а 20% - що "дещо поважають". У 2023 році довіра до ветеранів різко зросла: 93% довіряють ветеранам повномасштабної війни, а 95% - ветеранам антитерористичної операції (АТО) 2014-2021 років.¹⁶⁵ Однак, якщо поглянути на погляди самих ветеранів, то картина вимальовується більш багатогранна і дещо тривожна.

Рисунок 11: Повага до ветеранів з боку громадськості.

41% ветеранів не відчують ні поваги, ні неповаги з боку суспільства, а 11% повідомили, що відчують певну або значну неповагу.

Джерело: Опитування щодо реінтеграції (2021)

В Опитуванні щодо реінтеграції ветеранів 49% чоловіків і 64% жінок повідомили про досвід харасмент або дискримінації з боку незнайомих людей, роботодавців і друзів через їхній ветеранський статус. Цей показник був вищим серед ветеранів невійськової служби.¹⁶⁶

Крім того, в опитуванні MOM 2022 року майже половина респондентів (43%) визнали, що протягом шести місяців, які передували опитуванню, зіткнулися принаймні з одним випадком несправедливого ставлення або упередження у таких царинах, як громадський транспорт, адміністративні послуги або охорона здоров'я. Цей показник був вищим серед тих, хто мав довідку про інвалідність або травму, отриману під час проходження служби (53% і 54% відповідно).¹⁶⁷

¹⁶⁴ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні".

¹⁶⁵ IREX, "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів", липень 2021 року; Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

¹⁶⁶ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні"; IREX, "Результати опитування щодо досвіду реінтеграції ветеранів, соціальної стигми та мереж підтримки".

¹⁶⁷ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

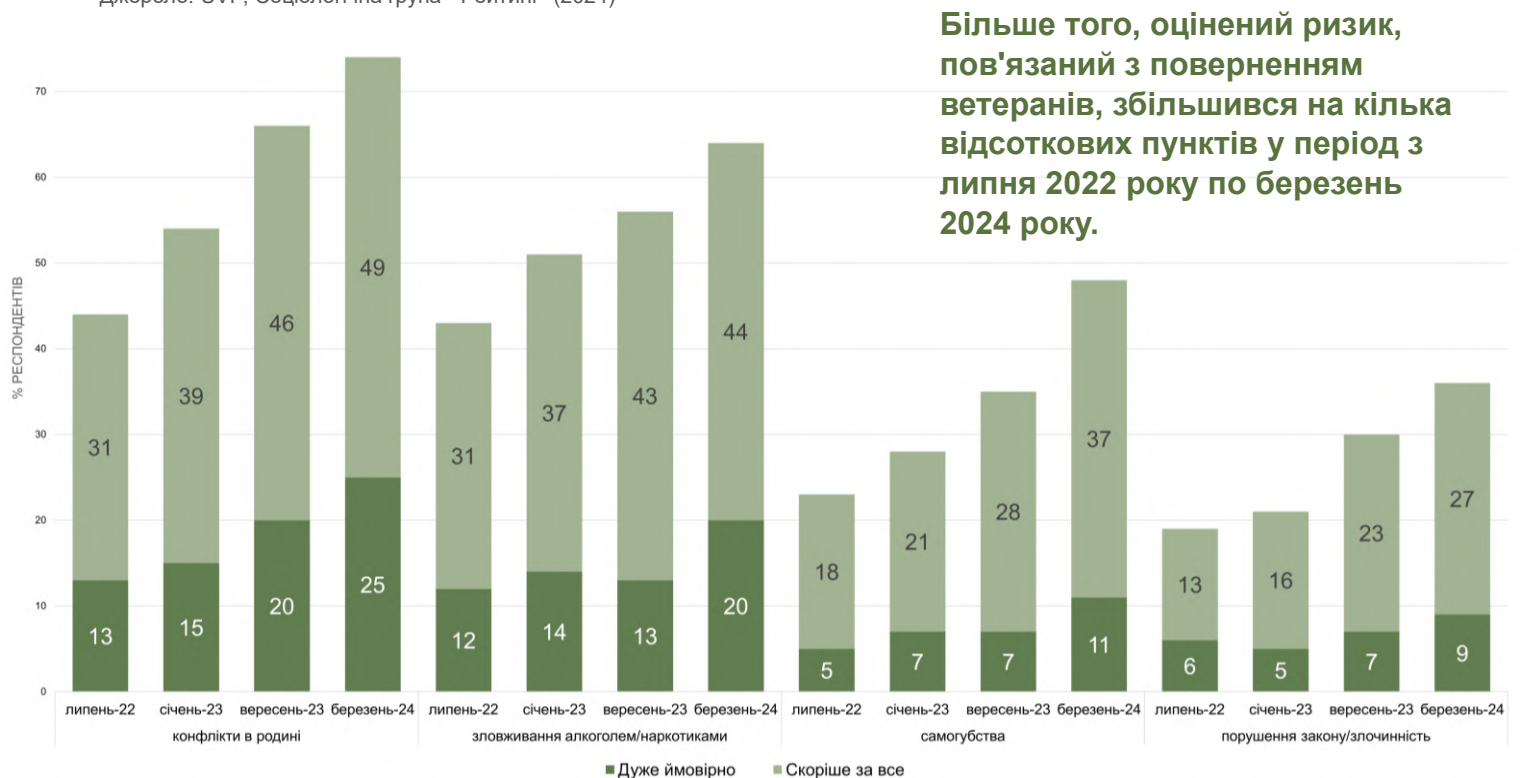
Випадки дискримінації мають значні наслідки для стосунків усередині громаді. Серед респондентів, які вказали на погіршення стосунків із сусідами та членами громади, 70% повідомили, що зазнали дискримінації. Примітно, що кожен десятий респондент, який пройшов військову службу або службу в правоохоронних органах, а також ті, хто все ще працює у військовій або суміжних сферах, повідомили, що такі інциденти змусили їх дистанціюватися від цивільного населення та зменшили їхню довіру до інших.¹⁶⁸

Такі досвіди відображають стійку стигматизацію ветеранів в українському суспільстві - усвідомлювану та реальну - яка перешкоджає їхній реінтеграції.

Однак є ознаки того, що останнім часом цей показник знижується. Згідно з опитуванням MOM у 2023 році, проведеним на основі меншої вибірки (n=593 порівняно з n=4286 у 2022 році), лише 14,3% ветеранів-чоловіків і 32% ветеранів-жінок повідомили, що зазнали або стали свідками випадків дискримінації чи несправедливого ставлення через їхній ветеранський статус.¹⁶⁹

Хоча війна частково змінила ситуацію, досі поширені стереотипи про ветеранів — зокрема щодо їхньої психологічної стійкості, психічного здоров'я, поранень, інвалідності та залежності від державної допомоги. Репрезентативне "20^е загальнонаціональне опитування: образ ветеранів в українському суспільстві" від лютого 2023 року відображає деякі переконання щодо ветеранів, які вкоренилися в суспільстві. Найбільш поширеною проблемою, з якою, на думку респондентів, стикаються ветерани, є психологічні розлади (40%), що випереджає оформлення соціальних виплат (29%) та проблеми з фізичним здоров'ям (28%).

Рисунок 12: "Оцініть ступінь ризику таких явищ з ветеранами, які повернуться з російсько-української війни".
Джерело: UVF; Соціологічна група "Рейтинг" (2024)

¹⁶⁸ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

¹⁶⁹ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

Крім того, майже третина (32%) респондентів "радіше негативно" оцінили перспективи участі ветеранів у виборах. Крім того, 13% респондентів все ще вважають, що українські ветерани зловживають пільгами, які вони отримують.¹⁷⁰

Як свідчать результати опитування, стигма більш виражена щодо жінок-ветеранок.

Жінки одночасно стикаються з ґендерною дискримінацією та специфічними стереотипами щодо жінок у збройних силах. Це можуть бути такі характеристики як "погана матір" або уявлення про те, що жінка йде в армію "в погоні за чоловіком".¹⁷¹ Наприклад, одна з респонденток дослідження, проведеного International Alert, розповіла про водія автобуса, який натякнув, що вона заробила свої ветеранські пільги не завдяки службі на передовій, а в обмін на секс.¹⁷²

Варто зазначити, що хоча розчарування та роздратування, спричинені стигматизацією, можуть поглиблювати проблеми з психічним здоров'ям, існує також загальна суспільна стигматизація психічного здоров'я. Вона заважає багатьом ветеранам, особливо чоловікам, звертатися по лікуванням. Така стигма проявляється в патологізації стереотипів щодо людей, які потребують психіатричної допомоги, і небажанні деяких ветеранів визнати свою вразливість через страх бути сприйнятими як "слабкі".

На прохання визначити, які джерела підтримки необхідні ветеранам *загалом*, 55% вказали на індивідуальні консультації з психологом, 43% - консультації з психологом з військовим досвідом, 39% - відвідування ветеранських груп самодопомоги та 36% - тренінги щодо управління стресом.

Вражає те, що на запитання, яку підтримку вони вважали б необхідною *для себе*, цифри становили 28%, 17%, 19% і 15% відповідно, тоді як 42% вказали, що не потребують "жодної". Це свідчить про те, що багато ветеранів неохоче визнають, що самі потребують допомоги, водночас чітко усвідомлюють переваги та важливість охорони психічного здоров'я. Ветерани усвідомлюють цю тенденцію, оскільки вони ж самі визнали, що вони "не хочуть показувати свої проблеми" як головну причину (56%), чому ветерани не звертаються по психологічну допомогу.¹⁷³

Цей феномен підтверджується результатами Опитуванням щодо реінтеграції ветеранів, де лише 34% опитаних ветеранів відчували потребу в психологічній підтримці, тоді як 78% вважали, що їхні однолітки потребують такої допомоги.¹⁷⁴

На стигматизацію психіатричної допомоги в Україні також впливає колективна пам'ять про використання психіатричних клінік як засобу політичних репресій у радянські часи.¹⁷⁵ У цьому контексті серед ветеранів існує стійке переконання, що психіатрія - це каральна

¹⁷⁰ Український ветеранський фонд (УВФ) та Соціологічна група "Рейтинг", "20-те загальнонаціональне опитування: образ ветеранів в українському суспільстві. 14-16 січня 2023 року".

¹⁷¹ Мальчевська, ""Це як гра зі смертю" - українські жінки-військовослужбовці на передовій".

¹⁷² International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій", березень 2019 року.

¹⁷³ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

¹⁷⁴ IREX, "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів", липень 2021 року.

¹⁷⁵ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

система, а направлення на психіатричне лікування є покаранням, яке, в свою чергу, поширюється і на непсихіатричні втручання у сфері психічного здоров'я.¹⁷⁶

3.5.5 Прогалини в послугах для ветеранів та їхніх сімей

3.5.5.1 Охорона здоров'я

Існує значний розрив між потребами ветеранів та їхніх родин і реальним реагуванням з боку держави. Існуюча політика та механізми підтримки часто не враховують конкретні аспекти досвіду ветеранів, що призводить до браку випрацьованих положень, які б враховували їхні потреби. Наприклад, хронічні фізичні та психічні наслідки участі в бойових діях або постійне виникнення певних захворювань у ветеранів порівняно із загальним населенням все ще недостатньо вивчені. І це підкреслює нагальну потребу в ретельному оновленні нормативно-правової бази, яка пов'язує службовий та бойовий досвід з наслідками для здоров'я.¹⁷⁷

Програма медичних гарантій (ПМГ), яка визначає національний пакет медичних послуг в Україні, не була протестована на відповідність таким потребам. Насправді існує низка послуг, необхідних для відновлення та підтримки здоров'я ветеранів, які не покриваються або покриваються лише частково у межах Програми медичних гарантій, зокрема зубне протезування та лікування раку, пластини внутрішньої фіксації, ендопротези, слухові апарати та психіатричні препарати в амбулаторному лікуванні. Крім того, брак послуг, програм і медичних фахівців, пристосованих для ветеранів з довгостроковою або довічною інвалідністю та потребами в реабілітації, стає все більш проблематичним, особливо з урахуванням зростаючої кількості ветеранів, які зазнали складних фізичних травм. У пакеті послуг з охорони психічного здоров'я ПМГ також відсутній спеціалізований і комплексний реабілітаційний компонент, який би приносив користь не лише ветеранам, але й військовослужбовцям загального складу та постраждалим від травм цивільним особам.¹⁷⁸

На додаток до культурних бар'єрів, що впливають на використання послуг, про які йшлося в пункті 3.5.4, у послугах із психосоціальної підтримки в Україні - як для загального населення, так і для ветеранів все ще присутній брак спроможностей, оскільки непросто задовольнити різке зростання попиту з 2014 року і подальшого повномасштабного вторгнення. Система залишається надмірно залежною від психіатричних закладів, а послуги на рівні громад, які часто є більш ефективними для задоволення потреб ветеранів, обмежені. Національна цілодобова лінія допомоги для ветеранів була створена лише через п'ять років після початку конфлікту. Ще більше ускладнило ці проблеми скорочення фінансування у 2020 році, що призвело до значного скорочення штатів фахівців, і залишило служби психічного здоров'я недофінансованими. Відтак, існує проблема низької доступності та браку спеціалізованих ресурсів і знань про специфічні для ветеранів терапевтичні підходи серед надавачів послуг.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Бандура та Рейнал, "Інвестиції в психічне здоров'я матимуть вирішальне значення для економічного майбутнього України".

¹⁷⁷ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

¹⁷⁸ Veteran Hub.

¹⁷⁹ Селезньова та ін., "Битва за психічне благополуччя в Україні"; IREX, "Опитування надавачів послуг з охорони психічного здоров'я".

Слід зазначити, що, як і серед населення загалом, ветерани повідомляють про гірші результати фізичного та психічного здоров'я через обмежений доступ до послуг та нижчу економічну безпеку, що статистично пов'язано з погіршенням стану здоров'я. Більше того, жінки, зокрема, повідомляють про меншу доступність і більші труднощі в доступі до послуг з психосоціальної підтримки, причому опитування reSCORE показало, що різниця в обох аспектах становить 15%.¹⁸⁰

3.5.5.2 Підтримка сім'ї

Сім'ї ветеранів є ключовими зацікавленими сторонами, які надають емоційну та практичну підтримку в процесі реінтеграції. Вони спрямовують, формують і підтримують шляхи реінтеграції своїх родичів-ветеранів і беруть на себе різні адміністративні ролі та обов'язки, особливо в ситуаціях, пов'язаних з пораненнями, зникненням безвісти, полоном або смертю. Однак державна політика характеризує сім'ї насамперед як осіб, які здійснюють догляд, а не як самостійних бенефіціарів політики, таким чином нівелюючи вплив на їхній власний добробут і не в змозі адекватно задовольнити їхні потреби через відсутність комплексної нормативно-правової бази та низький рівень пріоритетності в державній політиці.¹⁸¹

Це пов'язано з відсутністю практичної підтримки та консультаційних структур для виконання обов'язків з догляду, а також з недостатньою компенсацією соціально-економічних та освітніх наслідків цих обов'язків, особливо при одночасному догляді за дітьми. Існує набагато більше обов'язків, які беруть на себе родичі ветеранів: Наприклад, звичним явищем стало те, що члени подружжя перебирають на себе управлінські ролі в бізнесі, яким володіють ветерани, під час (ре)мобілізації або поранення їхніх партнерів, і в багатьох випадках це ще більше ускладнює їхню і без того напружену ситуацію. Крім того, сім'ї загиблих ветеранів також стикаються зі значним бюрократичним тягарем у найскладніші часи, коли їм доводиться виконувати адміністративні обов'язки. Водночас вони не отримують при цьому необхідної медичної та соціальної допомоги, аби впоратися з їхньою втратою.

Існують також прогалини у законодавчому визначенні сімей ветеранів, наприклад, діти, народжені після смерті батьків, не мають права на визнання статусу та фінансову допомогу. Ще одним важливим, але нехтуваним фактором є те, що ветерани, які не можуть розраховувати на реабілітаційну допомогу чи підтримку в реінтеграції з боку членів сім'ї, наражаються на особливо високий ризик не отримати значну частину цієї життєво важливої допомоги та соціально-емоційного впливу.¹⁸²

3.5.5.3 Економічна реінтеграція

Прогалини в послугах також спостерігаються у і в сфері економічної реінтеграції. В опитуванні УВФ 2023 року ветерани та військовослужбовці підкреслили неефективність Державних центрів зайнятості у наданні їм допомоги в пошуку роботи та посередництві з потенційними роботодавцями.

¹⁸⁰ Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

¹⁸¹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

¹⁸² Veteran Hub.

Через неякісні та застарілі послуги з відбору та навчання кандидатів значна частина відповідальності покладається або на громадянське суспільство, або на ініціативу та заходи з адаптації з боку самих роботодавців.¹⁸³

Рисунок 13: "Як Ви оцінюєте ефективність державної підтримки ветеранів у сфері працевлаштування?"
Джерело: УВФ (2023)

З 41,6% респондентів, які зверталися до державних центрів зайнятості, 61,5% оцінили їх як неефективні.

Варто зазначити, що гарантована державою освіта наразі не поширюється на приватні навчальні заклади та курси, що надаються компаніями. Це обмеження значно звужує можливості для навчання чи перекваліфікації, оскільки приватні заклади часто пропонують якіснішу освіту та спеціалізовану підготовку, що підвищує шанси на працевлаштування у відповідних галузях. Крім того, освітні пільги поширюються не лише на ветеранів, а й на інші пріоритетні групи, що посилює конкуренцію за обмежену кількість навчальних місць або кредитів на навчання.¹⁸⁴

Ветерани мають низку властивих для них потреб при переході до працевлаштування у цивільному житті, таких як перекваліфікація, підвищення кваліфікації, програми психологічної підтримки та адаптації. Ці потреби наразі не адресовані належним чином. Окрім безпосереднього надання послуг ветеранам, існує потреба в кращому запобіганні дискримінації, стимулюванні працевлаштування ветеранів та наданні роботодавцям рекомендацій щодо адаптації осіб із інвалідністю та щодо полегшення перехідного періоду на новому робочому місці. Наприклад, 76,2% респондентів повідомили, що на їхньому (попередньому) місці роботи не впроваджувалися заходи з адаптації працівників зі статусом УБД, тоді як 87,1% переконані в необхідності таких програм для себе та інших мобілізованих працівників, які повертаються до цивільної роботи.¹⁸⁵

Окрім того, державні центри зайнятості наразі лише частково реалізують свій потенціал у сприянні ветеранам: зокрема у використанні їхніх унікальних навичок, здобутих під час служби, та налагодженні зв'язків із роботодавцями, які можуть їх належно оцінити. Відтак, ветерани часто відчують почуття невпевненості та незахищеності щодо власних можливостей пристосуватися до цивільного ринку праці.¹⁸⁶ Ще одна прогалина у сфері послуг полягає у можливостях для ведення бізнесу: Багато ветеранів висловлюють бажання отримати підтримку у вигляді пільгових кредитів,

¹⁸³ Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

¹⁸⁴ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

¹⁸⁵ Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

¹⁸⁶ Кирилова, Знов'як та Казанська.

спеціальних податкових відрахувань, тренінгів у таких сферах, як маркетинг та управління бізнесом, а також консультацій з написання бізнес-плану тощо.¹⁸⁷

3.5.5.4 Надання однорідних послуг

Крім того, державна політика реінтеграції має недоліки через здебільшого однорідний підхід до надання послуг ветеранам і їхнім родинам, який не враховує різноманітність їхнього досвіду, ситуацій та особистих обставин. Наприклад, він не дозволяє належним чином ідентифікувати та визначити різні етапи життя ветерана та середовища реінтеграції, такі як безперервна військова служба, служба в резерві та остаточний перехід до цивільного життя, не дає змоги гнучко реагувати на потреби, що виникають у різних сценаріях. Одноманітний підхід до надання послуг також особливо негативно впливає на вже більш вразливі групи, такі як жінки, ветерани з інвалідністю, мешканці сільської місцевості або економічно неблагополучні ветерани та їхні сім'ї. Це обставини, які також можуть накладатися одна на одну і створювати кілька рівнів маргіналізації¹⁸⁸

Наприклад, багато існуючих положень української ветеранської політики не є достатньо чутливими та підготовленими для врахування досвіду жінок-ветеранок, таких як обов'язки по догляду за дітьми після звільнення, вища вразливість до бездомності та гендерно зумовленого насильства, вплив бойових травм та психологічних наслідків на їхнє репродуктивне здоров'я, а також наслідки гендерної дискримінації та сексуального насильства для їхнього психічного здоров'я.^{189 190}

Іншим прикладом однорідного підходу є те, що існуюча політика не враховує, як брак особистих заощаджень змушує деяких ветеранів одразу після звільнення повернутися до цивільної роботи, пропускаючи необхідний період відпочинку та відновлення, який важливий для їхнього благополуччя та успішної реінтеграції. Це призводить до того, що ветерани, які зберігають своє попереднє місце роботи, повинні приступити до роботи на наступний день після реєстрації в Територіальному центрі комплектування та соціальної підтримки. Оскільки чинне законодавство не гарантує проміжного періоду відпочинку, надання такої можливості залишається на розсуд роботодавця. Таким чином, ветерани стикаються із нерівністю у цьому перехідному досвіді.¹⁹¹

Теперішнє надання послуг також є гомогенним у тому сенсі, що воно пристосоване до обставин загального населення, а не конкретно ветеранів. Працівники центрів безоплатної правової допомоги, наприклад, часто не мають кваліфікації з певних питань через їхню загальну спеціалізацію. Крім того, навантаження на систему безоплатної правової допомоги збільшується через те, що в ній відсутній розподіл за напрямками роботи, в тому числі окремий напрямок правової допомоги ветеранам, військовослужбовцям та членам їхніх сімей. Відтак, право на таку допомогу реалізується неналежним чином, а на практиці ветерани часто звертаються по правову допомогу не до державних структур, а до приватних юристів та громадських організацій.¹⁹²

¹⁸⁷ IREX, "Опитування ветеранів-власників бізнесу: Короткий виклад результатів".

¹⁸⁸ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

¹⁸⁹ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні".

¹⁹⁰ Сербенюк та ін., "Вплив війни в Україні на репродуктивне здоров'я жінок-військовослужбовців".

¹⁹¹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

¹⁹² Veteran hub.

3.5.5.5 Прогалини в даних

Основною проблемою у наданні послуг ветеранам та їхнім родинам в Україні є відсутність повних та систематичних даних. Методи збору інформації про призовників і військовослужбовців не є узгодженими і часто неповні, що ускладнює ефективне задоволення потреб ветеранів. До того ж, існують проблеми з функціонуванням Єдиного державного реєстру ветеранів війни та відсутністю єдиної ідентифікації ветеранів і їхніх родин у всіх державних реєстрах. Крім того, застарілі стратегії збору та аналізу даних не враховують належним чином демографічні фактори, такі як вік, стать, регіон та військовий досвід.¹⁹³

3.5.5.6 Дефіцит фінансування

Багато з вищезгаданих питань у наданні послуг пов'язані з відсутністю належного фінансування найважливіших напрямків політики реінтеграції ветеранів, зокрема, у сфері охорони здоров'я, забезпечення житлом та соціального захисту. Коли, наприклад, право на реабілітаційну допомогу та психологічну підтримку визнається, але брак бюджетних коштів перешкоджає працевлаштуванню та підготовці достатньої кількості спеціалізованого персоналу, ці політики стають практично неефективними

Те ж саме стосується житла, яке за даними опитування щодо реінтеграції ветеранів посідає четверте місце серед найбільш затребуваних пільг.¹⁹⁴ Хоча права і потреби формально визнаються, вони формулюються в недостатньо фінансовані політичні заходи, які, в свою чергу, створюють подальші прогалини в наданні послуг. Житлові програми для ветеранів, попри їхню амбітність, часто не фінансуються з бюджету, особливо у світлі широкомасштабного руйнування майна, пов'язаного з війною, та понад 20 інших категорій пріоритетних груп, включаючи ВПО, які стоять у черзі на отримання житла.

Ця хибна розстановка пріоритетів також проявляється в українській системі охорони психічного здоров'я, де історично велика залежність від психіатричних стаціонарів, часто через стигматизацію та недовіру, призвела до недостатнього фінансування менш інвазивних методів лікування, таких як розмовна терапія та підтримка на рівні громади.¹⁹⁵ Наразі ефективному розподілу та оптимізації фінансування суттєво перешкоджає слабка координація між різними урядовими та неурядовими зацікавленими сторонами, а також вищезгадані прогалини в інформації щодо бенефіціарів політики реінтеграції та їхніх конкретних потреб. Відтак, певні заходи зазнають дублювань, як, наприклад, у випадку перекриття пільг у соціальному секторі, які організаційно та технічно розподілені між кількома інформаційними системами¹⁹⁶¹⁹⁷

У ході стрімкого зростання кількості пільговиків стає очевидним, що державний бюджет України зіткнеться зі значними ресурсними обмеженнями, аби повністю реалізувати всі задекларовані пільги для ветеранів у майбутньому. Яскравим прикладом серйозних бюджетних обмежень є призупинення безкоштовного лікування в реабілітаційних

¹⁹³ Veteran hub.

¹⁹⁴ IREX, "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів", липень 2021 року.

¹⁹⁵ Бандура та Рейнал, "Інвестиції в психічне здоров'я матимуть вирішальне значення для економічного майбутнього України".

¹⁹⁶ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

¹⁹⁷ International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій", березень 2019 року.

санаторіях у 2023 році через надмірний попит - послугу, яку понад 60% ветеранів визначили як пріоритетну.¹⁹⁸

Однак розмивання політики лише декларативними заходами ризикує підірвати легітимність інституцій, нездатних забезпечити обіцяні пільги, породити недовіру до держави та знизити мотивацію до продовження військової служби, особливо серед тих ветеранів, які перебувають у вкрай несприятливих умовах.¹⁹⁹

Крім того, стратегії фінансування громадського сектору з боку донорів не завжди враховують реальні потреби і не узгоджуються з пріоритетами, що спричиняє неефективне використання ресурсів. Згідно зі звітом USAID, громадські організації, що працюють з ветеранами, які потребують стабільного та достатнього фінансування для розвитку та задоволення пікових потреб, стверджують, що донорські організації виділяють кошти без попереднього знання українського контексту і, таким чином, мало враховують адміністративні, комунікаційні або логістичні вимоги на місцях. У багатьох випадках донорські організації також обмежують підтримку певних видів діяльності, таких як пряма допомога діючим військовослужбовцям, що обмежує можливості громадянського суспільства у роботі з (майбутніми) ветеранами²⁰⁰

¹⁹⁸ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні".

¹⁹⁹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁰⁰ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

3.5.6 Готовність сім'ї та приймаючої громади

За даними Опитування щодо реінтеграції ветеранів, близько 20% ветеранів вважають, що їхні стосунки з громадою та сім'єю певною мірою погіршилися після повернення додому²⁰¹

Рисунок 14: Зміни у сприйнятті ветеранами стосунків із сім'єю та громадою до та після служби.

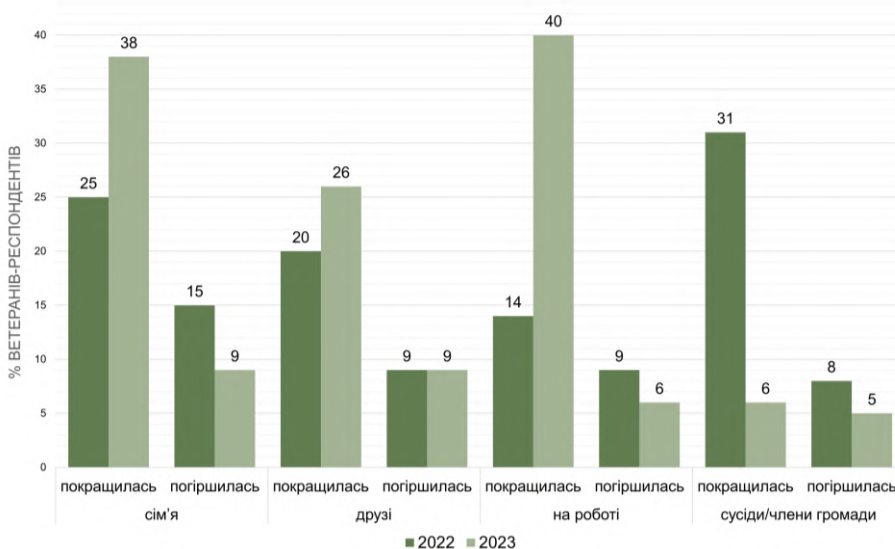

Джерело: Опитування щодо реінтеграції ветеранів (2021)

Крім того, в опитуванні MOM 2022 року майже чверть (24%) опитаних ветеранів повідомили про погіршення стосунків із членами сім'ї, друзями, колегами чи сусідами, причому ця проблема особливо поширена серед осіб віком 35-44 роки порівняно з молодшими демографічними групами. І навпаки, ветерани, які проживають у Києві (22%), на заході України (18%) та містах з населенням понад 500 000 осіб (18%), частіше повідомляли про покращення стосунків з членами громади після переходу до цивільного життя.²⁰²

Опитування MOM 2023 року, хоча й ґрунтується на меншій вибірці, вказує на деякі можливі нещодавні покращення в динаміці відносин після закінчення служби.²⁰³

Рисунок 15: Самооцінка ветеранами змін у стосунках з іншими людьми. Джерело: MOM (2022; 2023)

²⁰¹ IREX, "Результати опитування щодо досвіду реінтеграції ветеранів, соціальної стигми та мереж підтримки".

²⁰² Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінвeterанів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

²⁰³ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

Крім того, 43% респондентів Опитування щодо реінтеграції ветеранів повідомили, що після служби у них стало менше цивільних друзів, тоді як 39% повідомили, що їх стало стільки ж, а 16% - що їх стало більше, ніж було до служби

Водночас, їхні контакти з однолітками, яким вони довіряють через спільний досвід, залишаються міцними і після демобілізації: 47% повідомили, що спілкуються з колегами-ветеранами щодня, 34% - кілька разів на тиждень, а 14% - кілька разів на місяць.²⁰⁴ Варто зазначити, що щоденна взаємодія "рівний-рівному" на 10% вища серед жінок-ветеранок, що може бути пов'язано з особливими труднощами, з якими вони стикаються під час реінтеграції.²⁰⁵

Примітно, що майже дві третини ветеранів вважають, що лише меншість цивільного населення розуміє проблеми, з якими вони стикаються після повернення з конфлікту, а 22% відчують, що ніхто з цивільного населення не розуміє їх.²⁰⁶

Натомість лише 10% ветеранів вважають, що більшість цивільного населення розуміє їхні проблеми, і лише 1% вважає, що всі громадяни розуміють.²⁰⁷ Відповідно, 21% респондентів "20-те загальнонаціонального опитування: образ ветеранів в українському суспільстві" оцінили себе як "зовсім не поінформованих" і 41% - як "скоріше не поінформованих" про проблеми ветеранів.²⁰⁸

Багато ветеранів, які повернулися з фронту, зазнають значних труднощів через психологічні травми, ПТСР, фізичні поранення, відсутність роботи і загальне розчарування, що змінює їхнє сприйняття і взаємодію з навколишнім соціальним світом. Ці фактори можуть погіршити їхні стосунки з цивільним населенням. Наприклад, члени сімей ветеранів зазначали, що час, проведений у зоні бойових дій, поглинає увагу ветеранів, і часто призводить до відриву від повсякденного життя, в той час як для інших членів сім'ї ця щоденна рутинна залишається важливою. Втрата спільного досвіду через службу може призвести до непорозумінь у родині та серед членів громади, особливо за відсутності професійної психіатричної та психосоціальної підтримки ветерана.²⁰⁹

Запобігання стигматизації та соціальній ізоляції ветеранів – основний виклик після закінчення служби, зокрема через брак необхідної обізнаності та розуміння в громадах і сім'ях для належного прийому, інтеграції та залучення ветеранів до життя громади. Це також відображається на рівні участі на місцевому рівні: опитування МОМ 2022 року показує, що 41% ветеранів вважають, що вони не здатні впливати на життя громади - ця думка найбільш поляризована в північному макрореґіоні, де 23% ветеранів вважають, що вони можуть впливати на свою громаду, а 51% - що не можуть.²¹⁰²¹¹

Коли респондентів попросили оцінити фактори, які б сприяли їхній участі, 25% опитаних висловили бажання отримати більше поваги та розуміння з боку членів громади. Крім

²⁰⁴ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні".

²⁰⁵ IREX.

²⁰⁶ IREX, "Результати опитування щодо досвіду реінтеграції ветеранів, соціальної стигми та мереж підтримки".

²⁰⁷ IREX.

²⁰⁸ Український ветеранський фонд (УВФ) та Соціологічна група "Рейтинг", "20-те загальнонаціональне опитування: образ ветеранів в українському суспільстві. 14-16 січня 2023 року".

²⁰⁹ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

²¹⁰ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів).

²¹¹ IREX, "Результати опитування щодо досвіду реінтеграції ветеранів, соціальної стигми та мереж підтримки".

того, 16% підкреслили важливість більш активної співпраці з боку місцевої влади, а 10% наголосили на необхідності покращення комунікації, яка б враховувала їхні потреби, щоб стимулювати їхню участь у житті громади.²¹²

Така ситуація підриває значний потенціал для більш глибокої інтеграції громад, враховуючи, що ветерани вже є активними або бажають долучитися до різних видів діяльності, спрямованих на соціальну згуртованість. Ті громадські організації, які очолюють ветерани, або ті, які працюють з ними, вже сприяють такому залученню громад, створюють простори для діалогу та покращують імідж ветеранів у своїх громадах.²¹³

У середньому 17% ветеранів брали участь в одному з видів громадської діяльності, перелічених в опитуванні MOM 2022 року, а 38,7% висловили бажання це робити.

Рисунок 16: Досвід участі ветеранів у різних заходах з соціальної згуртованості та готовність долучитися до них.

■ Брали участь за останні 12 місяців ■ Не брали участь, але зацікавлені ■ Не брали участь, не зацікавлені ■ Важко відповісти

Реінтеграція ветеранів передбачає перебудову їхніх зв'язків з державою та суспільством шляхом сприяння розумінню та чутливості до їхніх точок зору, і це є критично важливим фактором для згуртованості та стабільності України. Коли ці зв'язки розриваються, зростає ризик того, що колишні учасники бойових дій можуть відчувати почуття маргіналізації, ізоляції, безправ'я та політичного незадоволення – це ті настрої, які можуть перешкоджати стійкості громад і суспільства до конфліктогенних чинників²¹⁴

Ще багато потрібно зробити, щоб побудувати суспільство, яке буде готовим до ветеранів і орієнтованим на них, і це стосується не лише родин і пересічних членів громади, а й, наприклад, представників місцевої влади і власників бізнесу. Наразі все ще бракує інституційних знань для кваліфікованої взаємодії з ветеранами та членами їхніх родин

²¹² Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

²¹³ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів).

²¹⁴ International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій", березень 2019 року.

у бізнесі, соціальних послугах, адміністративній підтримці, охороні здоров'я, правовій допомозі та інших важливих секторах.²¹⁵

3.5.7 Нестача спроможностей

3.5.7.1 Надання послуг, координація та гармонізація

Нинішня політика реінтеграції ветеранів в Україні охоплює 12 різних міністерств, і формальну координацію здійснює Міністерство у справах ветеранів. Однак насправді це міністерство майже не виконує свою роль головного розробника, координатора та контролера політики реінтеграції, а інші зацікавлені сторони часто не взаємодіють ефективно. Внаслідок цього в Україні немає єдиної, узгодженої та стабільної державної політики, що призводить до проблем у міжвідомчій комунікації та непослідовних стратегій, орієнтованих лише на короткострокові потреби.²¹⁶

Найяскравішим прикладом є сфера охорони здоров'я, де відсутність чіткого медичного шляху для ветеранів на тлі перетину зон відповідальності ЗСУ, Мінветеранів, Міністерства охорони здоров'я та Міністерства соціальної політики призводить до плутанини серед бенефіціарів та неефективності надання послуг, що особливо помітно на початковому етапі виходу ветеранів зі строкової служби.²¹⁷ Існуючі дослідження вказують на те, що, незважаючи на важливість свого мандату, повноваження Мінветеранів щодо інших міністерств, які виконують основні виконавчі функції у сфері його відповідальності, є досить обмеженими. Це означає, що Мінветеранів стикається із труднощами впровадження та контролю багато стандартів допомоги для ветеранів, які він розробляє, а також зі здійснення нагляду за їх дотриманням.²¹⁸

Хоча більшість (38%) оцінюють доступність послуг, зручностей та інфраструктури як нейтральну, 26% вважають її поганою або дуже поганою.²¹⁹

Слід зазначити, що поточна *ефективність* надання послуг далека від ідеалу: За даними Опитування щодо реінтеграції ветеранів, 37% респондентів вказали на низьку якість послуг, 36% - на повільну обробку документів, а 30% - на проблеми, пов'язані з корупцією, кумівством та шахрайством, як на головні виклики, з якими вони стикаються при отриманні пільг.²²⁰ Крім того, 12% респондентів в опитуванні МОМ 2022 року вважають, що місцеві органи влади зовсім не реагують на потреби ветеранів, а 60% повідомили, що вони лише частково реагують на потреби ветеранів. Такий брак реагування призводить до безлічі неефективних практик, яких можна було б уникнути, як-от неспівставність відшкодування витрат на медичне лікування щодо зростання ринкових цін.²²¹

Крім того, за нинішнього підходу та структури Мінветеранів не може ефективно спрямовувати та інтегрувати неурядові зацікавлені сторони громадянського суспільства,

²¹⁵ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²¹⁶ Veteran Hub.

²¹⁷ Veteran Hub.

²¹⁸ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

²¹⁹ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

²²⁰ IREX, "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів", липень 2021 року.

²²¹ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

бізнесу та міжнародних донорів у свою архітектуру політики реінтеграції - цей недолік спричинений прогалинами в інформації про залучених провайдерів та недостатньою взаємодією з ними, а також перебоями в управлінні інституційними знаннями та формулюванні стратегій через часті зміни керівництва міністерств та плінність кадрів. Наприклад, на думку громадських організацій, центральним органам влади бракує скоординованої роботи та ефективної комунікації з громадським сектором.

Громадські організації вважають свою взаємодію з місцевими органами влади більш позитивною порівняно з центральною владою, яка, на думку респондентів, не реагує на запити та критику, а також не має системного, послідовного та орієнтованого на ветеранів підходу. Фактично, налагодження співпраці з органами влади було однією з найбільш нагальних потреб, визначених представниками громадських організацій після питань фінансування та кадрового забезпечення. Значна частина з них навіть зазначила, що вони лише спорадично співпрацювали безпосередньо з Мінветеранів, і це частково пояснюється дисфункціональністю громадських консультативно-дорадчих органів при Мінветеранів.

Відсутність чіткого плану, який би ефективно визначав зацікавлені сторони та керував вертикальною та горизонтальною координацією, призводить до дублювання процесів з водночас із недоліком у наданні послуг, а також до незадовільного обміну даними, протоколами надання послуг та перенаправлення послуг на нижчому рівні. Через вищезазначені обмеження та проблеми з ефективністю роботи, Мінветеранів отримало найгіршу оцінку ефективності надання послуг серед міністерств: 34% опитаних громадських організацій оцінили його роботу погано і лише 21% - позитивно.²²²²²³

Крім того, в Україні досі недостатньо чітко визначені критерії відбору надійних постачальників послуг для громадських організацій. Також бракує уваги до фінансової спроможності таких постачальників працювати за компенсаціями, які держава надає із затримкою або за цінами нижчими за ринкові. Крім того, ці заробітні плати підлягають строгим вимогам до звітності, що робить участь у системі можливою лише для добре зарекомендованих організацій зі стабільною інституційною структурою та різноманітними джерелами фінансування, більшість з яких зосереджені в містах, де вони можуть гарантувати безперебійне надання послуг до моменту отримання платежів від держави.²²⁴

Це створює перешкоди для нових громадських організацій, які хочуть увійти на ринок або стати частиною державної системи реінтеграції. У результаті це стримує інновації та різноманітність у наданні послуг. Особливо це стосується невеликих організацій у сільських громадах, яким часто не вистачає досвіду й ресурсів для співпраці з національними чи міжнародними донорами. Крім того, існуючі донори можуть неохоче фінансувати організації, що не належать до їхнього звичного кола, якщо держава не рекомендує і не стимулює їх до цього.²²⁵

²²² Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

²²³ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

²²⁴ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

²²⁵ IREX, "Результати опитування щодо поточних умов працевлаштування ветеранів"; Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

Слід зазначити, що ветерани, які проживають у сільській місцевості, постійно оцінюють користування медичними послугами, адміністративними послугами та соціальними виплатами як такі, що є менш ефективними.²²⁶

Ще більше проблем пов'язано з координацією між різними рівнями управління. Із реформою децентралізації в Україні державне фінансування та послуги, в тому числі спрямовані на ветеранів, стали ближчими до громадян.

Хоча багато фахівців у царині розробки політик вважають децентралізацію позитивним зрушенням, (відсутність) координації між національним урядом і місцевою владою може ускладнити надання життєво важливих послуг і пільг ветеранам. Пільги, встановлені національним урядом, не завжди супроводжуються необхідними ресурсами для їх реалізації, що часто ставить місцеві органи влади в незручне становище щодо способу їх вирішення.²²⁷

Наприклад, виконання закону, який гарантує сім'ям загиблих військовослужбовців пріоритетне право на отримання земельних ділянок державної власності, покладене на регіональні та місцеві органи влади. Однак деякі з них просто не мають у своєму розпорядженні відповідної землі. У цьому випадку ветеран ставиться в залежність від ресурсів та політичної волі місцевої влади, що може призвести до значних регіональних відмінностей у виконанні закону та створювати випадки отримання ветеранами земельних ділянок, які не придатні для проживання.²²⁸

Повномасштабне вторгнення суттєво вплине на системи і структури на всіх рівнях, і це підкреслює необхідність ретельного визначення пріоритетів щодо надання послуг і розробки політики, щоб уникнути перевантаження інституційної спроможності на всіх рівнях. Залишаються широкі можливості для уточнення та оптимізації ролей, обов'язків і механізмів координації в існуючій архітектурі реінтеграції. Відсутність спільного розуміння сприяє створенню атмосфери конкуренції, а не співпраці, і при цьому стоїть на заваді чіткій комунікації між усіма зацікавленими сторонами²²⁹

Відсутність комплексної та узгодженої політики збільшує розрив між політичними цілями та практичною реалізацією, а також не враховує при цьому довгострокових потреб ветеранів. Це також перешкоджає встановленню чіткого визначення успішної реінтеграції, і також впливає на розробку, підзвітність та вимірювання відповідності заходів з реінтеграції. Врешті-решт, політика реінтеграції часто діє ізольовано від ширшої національної політики, наприклад, щодо питань інвалідності чи гендерної рівності, замість того, аби шукати синергії. Такий розрізнений підхід може призвести до надання неякісних послуг і втрачених можливостей для досягнення національних цілей у цих сферах.²³⁰

²²⁶ Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

²²⁷ Ван Метр і Бурстлер, "Подорож з Донбасу".

²²⁸ Ван Метр і Бурстлер.

²²⁹ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

²³⁰ International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій", березень 2019 року.

3.5.7.2 Інформація про послуги та доступ до них

Існуючі дослідження показують, що основною проблемою для ветеранів є доступ до послуг і розуміння своїх прав та процесів, до яких залучені різні зацікавлені сторони як на центральному, так і на місцевому рівнях.²³¹

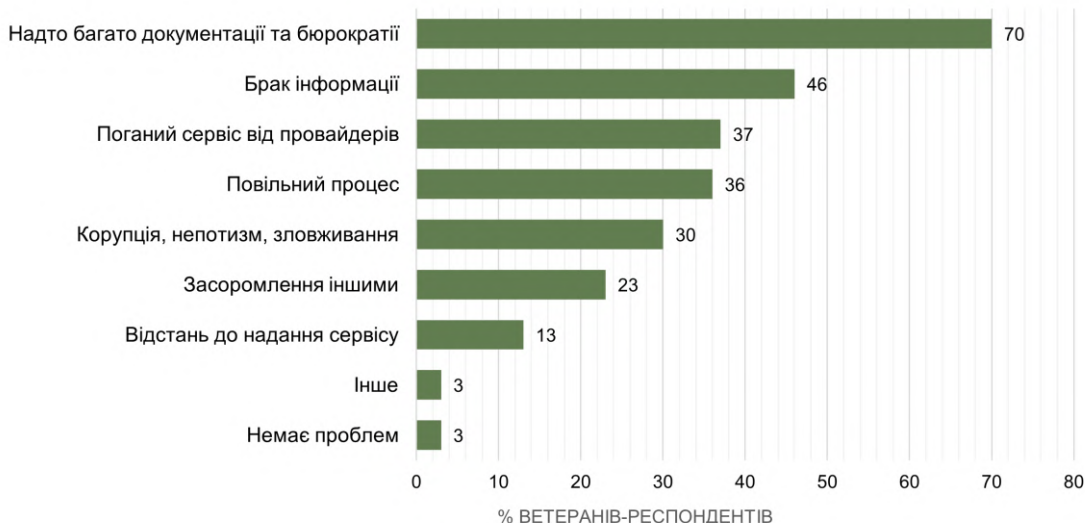
Така плутанина ускладнюється ще і тим, що ветерани часто мають кілька статусів - військовослужбовець, ветеран, військовополонений, внутрішньо переміщена особа або особа з інвалідністю - кожен із цих статусів вимагає різних видів державної підтримки.²³²

Ветерани та їхні сім'ї недостатньо обізнані з правами, пільгами, послугами та можливостями, які їм доступні, а також мають труднощі з вимогами до документації, визначенням відповідного органу для подання заяв та розумінням процедур доступу до конкретних пільг, а деякі ветерани взагалі не знають про певні пільги, що ще більше знижує рівень їхнього використання.²³³

Питання про використання пільг в опитуваннях висвітлює, як ця прогалина в обізнаності про доступну державну підтримку. Наприклад, хоча 58% респондентів опитування МОМ 2023 року отримували безкоштовні ліки за рецептом лікаря, а 47% користувалися знижками на комунальні послуги, такі як газ, електроенергія та вода, лише 7,4% отримували гранти на самозайнятість або перекваліфікацію. Хоча деякі з цих відмінностей можна пояснити різними потребами, значна частина респондентів також повідомила про невдалі спроби отримати певні пільги або послуги.²³⁴

70% ветеранів, опитаних в рамках Опитування щодо реінтеграції ветеранів, повідомили про труднощі з доступом до пільг через надмірну паперову тяганину та бюрократію.²³⁵

Рисунок 17: Проблеми, з якими стикаються ветерани при отриманні пільг.

Джерело: Опитування щодо реінтеграції ветеранів (2021)

²³¹ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

²³² Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²³³ Ветеранський хаб.

²³⁴ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

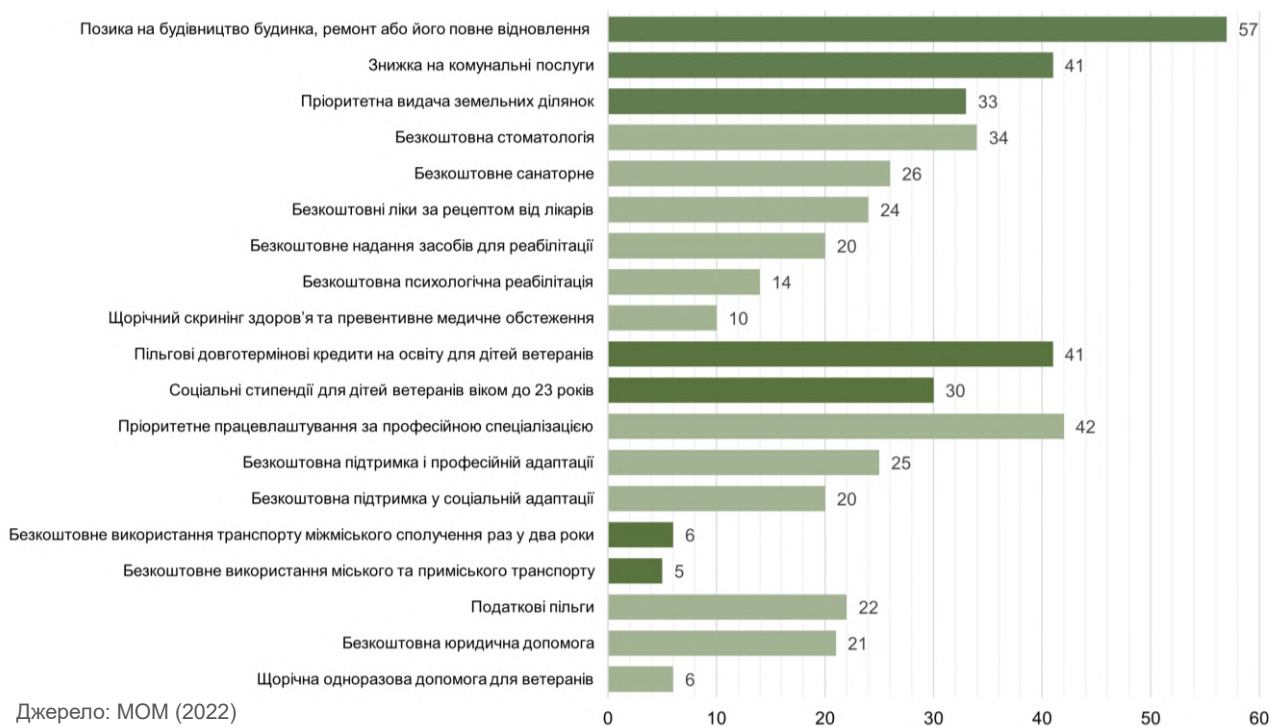
²³⁵ IREX, "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів", липень 2021 року.

Зокрема, деякі респонденти в дослідженні, проведеному УВФ, повідомили, що покладаються на особисті зв'язки та корупційні платежі для отримання пільг, і посилаються на свою неготовність орієнтуватися в бюрократичних процедурах.²³⁶

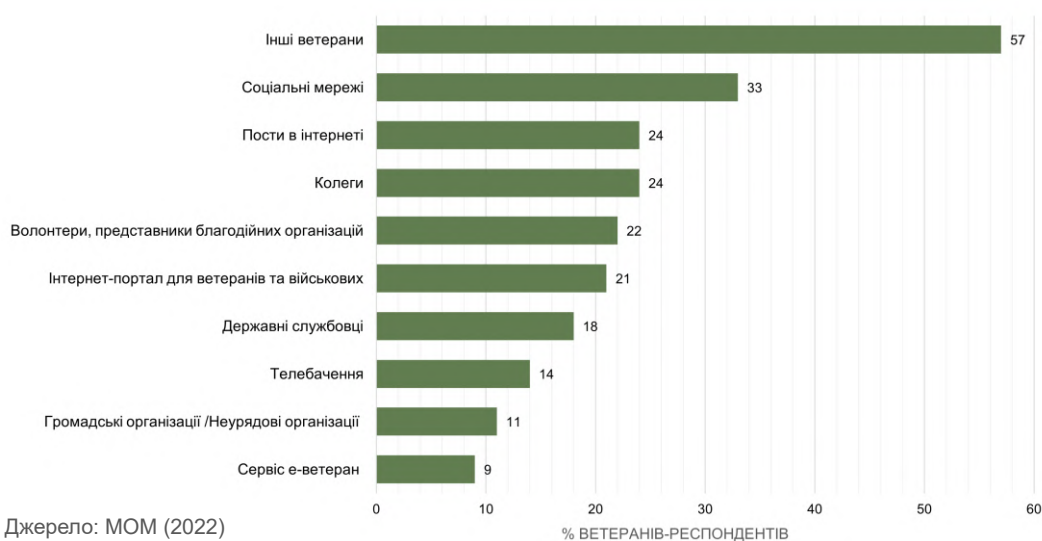
Серед пільг, з якими ветерани найчастіше стикалися з труднощами, - кредити на житло та освіту, пріоритетне працевлаштування та знижки на комунальні послуги.

Рисунок 18: Частка ветеранів, які не отримали послуги чи пільги, серед тих, хто намагався це зробити.

Основним джерелом інформації про пільги та послуги в переважній більшості є сарафанне радіо серед ветеранів.²³⁷

Рисунок 19: Інформаційні канали, якими користуються ветерани для пошуку пільг, послуг, гарантій.

²³⁶ Кирилова та ін., "Потреби ветеранів 2023".

²³⁷ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

Така ситуація, наприклад, призводить до того, що ветерани та їхні сім'ї часто стикаються з труднощами в отриманні відшкодування витрат на лікування, реабілітацію та протезування. Нещодавнє дослідження Veteran Hub показало, що часто ветерани платять з власної кишені приблизно стільки ж, скільки отримують з державних фондів, здебільшого через брак інформації або нерозуміння необхідних бюрократичних процесів. Крім того, після звільнення зі служби ветерани без видимих травм чи поранень можуть не до кінця усвідомлювати реальний стан свого здоров'я або потенційні майбутні ризики. Як наслідок, вони часто відкладають звернення по медичну та психологічну допомогу до критичного моменту або взагалі утримуються від звернення за допомогою, особливо у випадках, пов'язаних з проблемами психічного здоров'я.²³⁸

Насправді 42% опитаних ветеранів в опитуванні MOM у 2022 році заявили, що причиною того, що ветерани не звертаються по психологічну допомогу, є те, що вони не знають, до кого і як звернутися.²³⁹ Крім того, право на безоплатну правову допомогу, хоча на папері воно є всеосяжним, залишається недостатньо використаним як через перевантаженість центрів безоплатної правової допомоги, так і через недостатню обізнаність ветеранів про цю пільгу та про те, як до неї отримати доступ.²⁴⁰

Згідно з даними інтерв'ю ПРООН, найбільшою перешкодою для ветеранів з інвалідністю в отриманні документів, що підтверджують інвалідність, є значна взаємодія з численними державними органами та тривалий процес видачі документів, що посилюється недостатньою автоматизацією адміністративних процедур. Крім того, ветерани з інвалідністю часто не знають про певні пільги, такі як першочергове працевлаштування при скороченні штату, додаткова відпустка та збереження заробітної плати у разі тимчасової непрацездатності, що ставить їх у не вигідне становище на робочому місці та може знизити їхню впевненість у працевлаштуванні.²⁴¹ Для ветеранів з інвалідністю потреба у підвищенні доступності послуг також поширюється на забезпечення безбар'єрності громадської інфраструктури, як фізичної, так і цифрової, особливо у сфері інформації про послуги та їх надання.²⁴²²⁴³

Відсутність чіткої інформаційної підтримки під час і після завершення служби, а також нечіткі шляхи і процеси перенаправлення, які не враховують перекриття статусів, перешкоджають ефективній політиці реінтеграції ветеранів, навіть у тих сферах, де охоплення послугами може не бути проблемою. В опитуванні, проведеному УВФ, члени сімей ветеранів визначили інформаційну підтримку як головну потребу (39%), навіть перед психологічною допомогою (38%).²⁴⁴

²³⁸ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²³⁹ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

²⁴⁰ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁴¹ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

²⁴² Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁴³ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

²⁴⁴ Український фонд ветеранів (УФВ), "Портрет ветерана російсько-української війни".

3.5.8 Недовіра

У наявних дослідженнях недовіра до цивільного соціального середовища та інституцій часто згадується як основна перешкода для успішної реінтеграції ветеранів. Хоча 70% респондентів-ветеранів, опитаних МОМ у 2022 році, вважають, що їм слід бути дуже обережними у стосунках з людьми, що є схожим на думку загального населення, лише 23% ветеранів погодилися з тим, що "більшості людей можна довіряти", порівняно з 30% серед населення загалом.²⁴⁵

Недовіра значною мірою впливає на те, як ветерани взаємодіють зі своїм цивільним оточенням, а також впливає на джерела підтримки, які їм пропонують. Наприклад, з точки зору економічної реінтеграції, в Опитуванні щодо реінтеграції ветеранів самі ж ветерани повідомили, що у 92% випадків вони не зверталися по допомогу до державних установ у пошуку роботи. Натомість вони в переважній більшості поклалися на свої особисті зв'язки (85%). Інше джерело УВФ зазначає, що ветерани, особливо ті, хто отримав статус УБД до початку повномасштабного вторгнення, зазвичай демонструють недовіру до потенційних роботодавців та служби зайнятості, що впливає на успішність їхнього пошуку роботи.²⁴⁶

Крім того, небажання деяких ветеранів звертатися по психологічну допомогу пов'язане з недовірою до цивільних надавачів психіатричної допомоги, які вважають, що вони не мають достатньої кваліфікації і не здатні зрозуміти їхній досвід і труднощі - цю думку поділяють і самі надавачі допомоги. Така недовіра частково пояснює, чому члени сім'ї, друзі та колеги є основним джерелом емоційної підтримки та консультування для ветеранів (58%), набагато важливішим, ніж місцеві центри соціально-психологічної реабілітації (12%).²⁴⁷

Хоча охорона психічного здоров'я є найбільш делікатною цариною для довіри, пов'язаної з наданням послуг, не в останню чергу через пов'язану з нею стигму, недовіра також є проблемою у сфері фізичного здоров'я, коли медичний персонал сприймається як недостатньо підготовлений і не розуміє специфічних для ветеранів питань. Крім того, через брак постачальників послуг, які працюють у невеликих громадах на регіональному рівні, ветерани, за даними дослідження, частіше особисто знають постачальників послуг, що ставить під сумнів їхню віру в конфіденційність послуг.²⁴⁸

Недовіра є вкрай шкідливою для реінтеграції, оскільки вона може зменшити використання життєво важливих послуг підтримки, відчужити та ізолювати ветеранів від їхніх сімей та громад і, таким чином, сприяти формуванню культури взаємного соціального розчарування.²⁴⁹ Недовіра також може посилити існуючі, а іноді й перехресні проблеми психічного здоров'я, пов'язані зі службою, безробіттям, зловживанням психоактивними речовинами, насильницькою поведінкою або злочинністю. Недовіра до цивільних систем може також делегітимізувати уряд в очах

²⁴⁵ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

²⁴⁶ Кирилова, Знов'як та Казанська, "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні", липень 2023 року.

²⁴⁷ Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

²⁴⁸ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁴⁹ IREX, "Опитування ветеранів-власників бізнесу: Короткий виклад результатів".

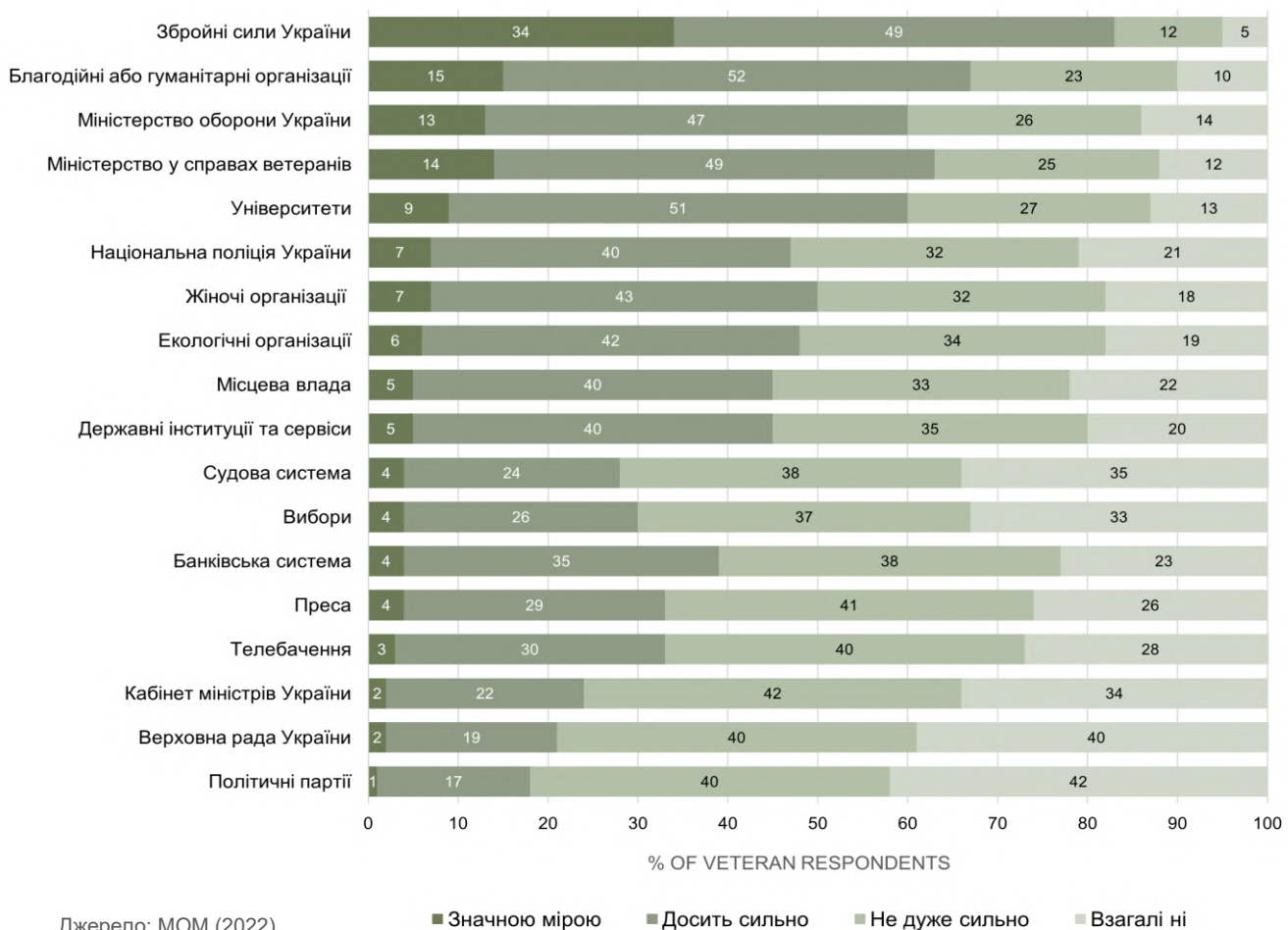
ветеранів і сприяти політичній радикалізації певних груп їхніх однолітків, які часто стають ближчими після служби, тоді як їхні зв'язки з суспільством слабшають.²⁵⁰

Сприйняття оперативності установ може відігравати важливу роль у тому, наскільки їм довіряють. В опитуванні reSCORE, хоча воно ґрунтувалося на двох дуже різних за розміром вибірках, ветерани оцінили уважність державних установ до потреб звичайних людей на шість відсоткових пунктів нижче, ніж населення в цілому.²⁵¹

Серед ветеранів, опитаних MOM у 2022 році, майже чверть (23%), які завершили військову або правоохоронну службу, назвали байдужість державних службовців найбільш складною проблемою, з якою вони зіткнулися після закінчення служби. Натомість серед ветеранів, які висловили впевненість у тому, що місцева влада реагує на їхні потреби, 70% вказали на довіру до місцевої влади (порівняно з 45% загалом).

Ветерани продемонстрували дуже низьку або повну недовіру до виборів (70%), судової системи (73%), Кабінету міністрів (76%), парламенту (80%) та політичних партій (82%).²⁵²

Рисунок 19: Довіра ветеранів до соціальних інституцій.

²⁵⁰ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні".

²⁵¹ Серєда та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

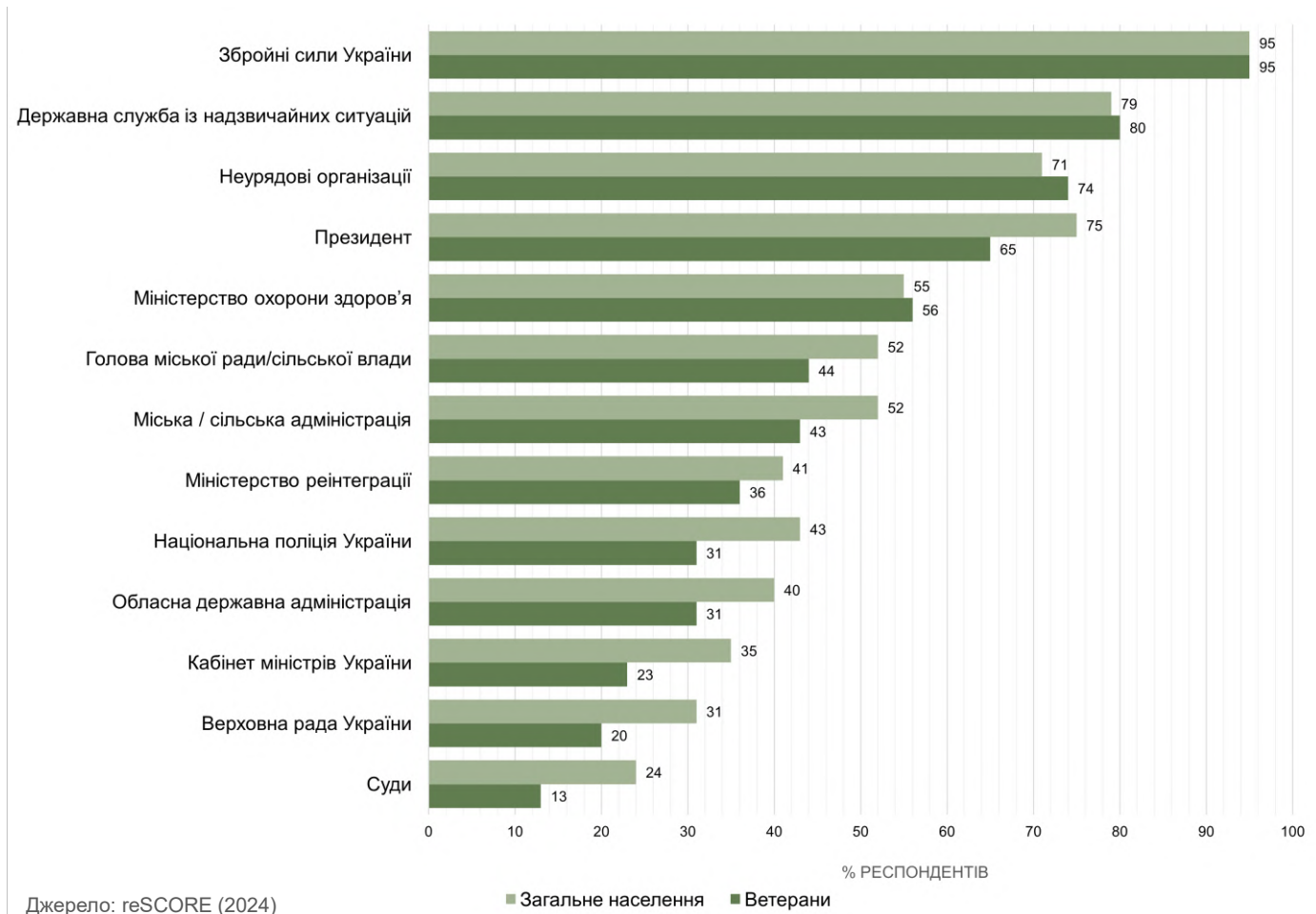
²⁵² Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів), "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.

Опитування MOM, проведене у 2023 році, показало, що рівень довіри родин ветеранів дуже схожий на рівень довіри самих ветеранів.²⁵³

Крім того, результати опитування reSCORE 2023 року показали, що довіра до більшості центральних та місцевих установ на кілька відсоткових пунктів нижча серед ветеранів, ніж серед населення загалом.

Рисунок 20: Довіра до інституцій серед загального населення та ветеранів.

3 часу проведення опитування reSCORE 2021 року розрив між рівнем довіри ветеранів та цивільного населення до інституцій збільшився.

Крім того, 51% опитаних ветеранів вважають, що парламентарів можна підкупити (порівняно з 35% серед населення загалом), 50% вважають, що суддів або прокурорів можна купити (порівняно з 35% серед населення загалом), а 34% вважають, що міліція корумпована (порівняно з 26% серед населення загалом). Більше того, лише 23% ветеранів зазначили, що довіряють щоденним новинам на телебаченні, тоді як серед населення загалом таких 42%.²⁵⁴

Низький рівень довіри ветеранів до певних інституцій корелює настроями населення в цілому, і ступінь цієї недовіри значно варіюється в різних опитуваннях. Однак очевидно, що ветерани особливо вразливі до подальшого підриву довіри до державних інституцій,

²⁵³ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

²⁵⁴ Серета та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

особливо з огляду на те, що війна, яка триває, продовжує негативно впливати як на їхній добробут, так і на інституційну спроможність надавати належні послуги в майбутньому.²⁵⁵

3.6 Існуючі політичні та програмні рекомендації

3.6.1 Статус ветерана та ідентичність

3.6.1.1 Культурна ідентичність та наратив

Професіонали, які працюють у царині захисту прав ветеранів, підкреслюють, що культурна ідентичність України може значно збагатитися, якщо інтегрувати досвід і самопожертву ветеранів у колективний наратив. У сьогоднішній ситуації комплексна стратегія необхідна щодо висловлення поваги та вшанування пам'яті з чіткими довгостроковими планами та індикаторами реалізації. Міністерству культури та інформаційної політики, у співпраці з відповідними органами влади, варто розглянути можливість патронату над розробкою та реалізацією стратегії на національному, регіональному та місцевому рівнях.²⁵⁶

Ідентичність має вирішальне значення при розробці програм і політик для українських ветеранів, оскільки вона глибоко переплетена з соціально-історичним контекстом нації, особливо під впливом триваючого російського вторгнення. Ця еволюціонуюча ідентичність впливає на те, як ветерани сприймають себе і свою роль у суспільстві, впливаючи на ефективність, сприйняття та актуальність політик і програм. Розуміння цієї динамічної ідентичності є ключовим для забезпечення успішного впровадження, вимірювання та оцінки цих ініціатив, оскільки вони повинні резонувати з досвідом та перспективами ветеранів, сформованими поточними та історичними подіями.²⁵⁷

Нещодавні дослідження показали, що ідентичність українських ветеранів тісно переплітається з національною ідентичністю, і втілює ідеал стійкості та жертвності в ім'я незалежності та суверенітету. Така ідентичність, сформована досвідом захисту національних цінностей і територіальної цілісності, є центральним елементом розробки політики, що забезпечує повагу до ветеранів і їхню реінтеграцію, а також визнання їхнього досвіду як фундаментального для соціальної та економічної структури України. Визнання передбачає як дискурсивне визнання - наприклад, символічне вираження суспільної вдячності та поваги, - так і компенсацію та інші форми матеріальної підтримки, які допомагають ветеранам пережити втрати воєнного часу та знайти осмислений, гідний шлях до мирного життя.²⁵⁸

Також підкреслюється важливість продовження висвітлення автентичних історій солдатів і ветеранів у військових репортажах, інтерв'ю та документальних фільмах, у тому числі на загальнонаціональному телебаченні. Такий підхід має на меті зміцнити довіру ветеранів до цих медіа-джерел, особливо з огляду на їхню нинішню низьку довіру

²⁵⁵ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні".

²⁵⁶ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁵⁷ Veteran Hub.

²⁵⁸ Veteran Hub.

до телевізійних новин. Крім того, він може допомогти широкій громадськості глибше зрозуміти досвід ветеранів, сприяючи більшій емпатії до них.²⁵⁹

Наразі політичні аудиторії відзначають відсутність єдиної концепції вшанування жертв українських ветеранів. Неузгодженість та нерівність існуючих політик щодо вшанування пам'яті та поховання може призвести до конкуренції та зростання соціальної напруги між родинами загиблих під час бойових дій. Для вирішення цих питань необхідно розробити єдину програму, яка б оцінювала і відображала внесок ветеранів, що слугуватиме наріжним каменем національної єдності. Така програма має встановити прозорі критерії та процедури для висловлення поваги та увічнення пам'яті ветеранів, засновані на об'єктивних показниках, таких як нагороди та ветеранський статус. Крім того, законодавчі заходи, такі як прийняття офіційних законів про комеморативні заходи, можуть допомогти забезпечити послідовність і сучасність у вшануванні пам'яті ветеранів.²⁶⁰

Існуючі політичні рекомендації підкреслюють, що будь-які заходи із вшанування пам'яті мають бути вкорінені в українському історичному контексті, а також враховувати найкращі світові практики. Варто залучити експертизу та ресурси Міністерства культури та інформаційної політики й Українського інституту національної пам'яті, аби допомогти викристалізувати ці ініціативи. Крім того, на різних рівнях мають бути розроблені місцеві програми, що виражатимуть повагу та вшанування ветеранів у громадах та на робочих місцях. Очікується, що такі ініціативи не лише вшанують пам'ять ветеранів і загиблих солдатів, але й сприятимуть розвитку громадянської ідентичності та національної свідомості, що в кінцевому підсумку зміцнить обороноздатність України в довгостроковій перспективі.²⁶¹

Російсько-українська війна підкреслює важливість зміцнення ідеологічної парадигми України та включення подвигу її ветеранів у національний етос. Важливим контекстуальним нюансом ідентичності в українському контексті є виокремлення національної ідентичності, відокремленої від так званого "руського мира". Розроблений на національному рівні контент виявив відчуття "культурного заперечення", пережитого у війні з Росією²⁶² - почуття, яке матиме значні наслідки для досвіду реінтеграції, відновлення та меморіалізації.

3.6.1.2 Подолання стигми та недовіри

Уряд і громадянське суспільство мають можливість долучитися до інклюзивного діалогу з основними асоціаціями ветеранів і роботодавців, щоб разом подолати упередження та розробити рішення для реінтеграції українських ветеранів у суспільство, надаючи їм гідне та поважне ставлення. Ці кроки мають бути зосереджені на навчанні, позитивних прикладах працівників-ветеранів та кампаніях, спрямованих на подолання стереотипів, з особливим фокусом на залучення ветеранів з інвалідністю, жінок та ветеранів із сільської місцевості.²⁶³ Для забезпечення ефективної імплементації важливою є взаємодія з низовими організаціями та ветеранськими лідерами, сприяння співпраці та

²⁵⁹ Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

²⁶⁰ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁶¹ Veteran Hub.

²⁶² Veteran Hub.

²⁶³ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

використання місцевого досвіду для подолання розриву між загальним населенням і ветеранами.

Крім того, політики виступають за активне просування позитивного іміджу ветеранів через загальнонаціональні кампанії, які мають включати особисті історії ветеранів та зображати їх як надійних членів суспільства.²⁶⁴ З точки зору політики, важливо перейти від підходу до ветеранів як до безправних або пасивних осіб до сприйняття їх як уповноважених, винахідливих і різноманітних людей. Таким чином, поточна робота підкреслює необхідність залучення ветеранів як активних учасників процесу формування політики та вивчення шляхів реінтеграції ветеранів з їхньої власної точки зору, уникаючи зовнішніх хибних уявлень та упереджень.²⁶⁵

Ветерани повідомляють про значно нижчий рівень довіри до державних інституцій, зокрема поліції, центральних та місцевих органів влади, порівняно із загальним населенням, а також про підвищене сприйняття системної корупції. Громадські організації, що працюють з ветеранами, рекомендують проводити цільові дослідження для розуміння причин і наслідків такої недовіри, що дасть змогу розробити інтервенції, спрямовані на її подолання, особливо для обласних та міських адміністрацій, оскільки вони відіграють критично важливу роль у наданні основних пільг та послуг.

Вони також виступають за ширше залучення ветеранів до процесу прийняття рішень, особливо в Міністерстві оборони та Міністерстві з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Створення функціонуючих місцевих осередків Ради ветеранів України могло б сприяти подальшому посиленню залучення ветеранів, зміцненню довіри до політичного та бюрократичного керівництва та відчуття відповідальності за цей процес

Розбудова та відновлення довіри ветеранів до політичної та адміністративної системи, а отже, і до громадянського суспільства, залежить насамперед від покращення реагування цих систем на потреби ветеранів та їхньої чутливості до їхніх поглядів. Однак, іншим критично важливим фактором є вирішення питань, де довіра може бути навмисно підірвана через дезінформацію, спрямовану на сприяння політичній радикалізації. Тому організації громадянського суспільства рекомендують впроваджувати ініціативи з медіаграмотності для ветеранів, щоб навчити їх відповідально орієнтуватися в контенті, із урахуванням, що ветерани все більше покладаються і довіряють менш регульованим, нетрадиційним онлайн-медіа джерелам.²⁶⁶

3.6.1.3 Статус ветерана

Нещодавні дослідження підкреслили нагальність перегляду та оновлення законодавчої бази, що регулює соціальний статус і захист ветеранів в Україні, зокрема закону "Про статус ветеранів, гарантії їх соціального захисту" 1993 року. Ці законодавчі зміни мають бути спрямовані на гармонізацію статусу ветеранів і ґрунтуватися на всебічному обговоренні та інклюзивному підході, орієнтованому на ветеранів, який враховує поточний соціально-демографічний профіль і потреби ветеранів²⁶⁷

²⁶⁴ IREX, "Результати опитування щодо досвіду реінтеграції ветеранів, соціальної стигми та мереж підтримки".

²⁶⁵ International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій", березень 2019 року.

²⁶⁶ Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

²⁶⁷ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

Попередні підходи до визначення статусу ветерана та видачі посвідчень виявилися перевантаженими через масштаби мобілізації, пов'язану з війною дезорганізацію та переміщення. Існуючі політичні рекомендації наголошують на необхідності вирішення питання включення осіб з добровольчих батальйонів або підрозділів та нагальності розробки практичних рішень для перевірки статусу²⁶⁸

У листопаді 2023 року зміни до закону про ветеранів спростили процедуру отримання статусу учасника бойових дій, із вимогою лише однієї довідки «про участь у бойових діях» разом з основними особистими даними. Однак це викликає питання щодо доступності отримання таких довідок для всіх, хто має на це право, і чи планується аналогічне спрощення бюрократичних процесів для інших ветеранських статусів, зазначених у законі.²⁶⁹

Крім того, при подальшій розробці визначень і законів, пов'язаних зі статусом ветеранів, слід також розглянути можливість відокремити, наскільки це можливо, визначення того, хто є ветераном війни або пов'язаними з ним групами, від конкретних видів пільг або прав на них. Хоча пільги можуть надаватися, тісний зв'язок між визначеннями і правом на отримання послуг може ускладнювати ситуацію і в деяких випадках перешкоджати визначенню статусу²⁷⁰

У цьому контексті було запропоновано для політики щодо ветеранів прийняти "вузький" підхід до визначення права на пільги, із фокусом саме на особах, які безпосередньо брали участь у бойових діях для захисту суверенітету та територіальної цілісності держави або для досягнення інших визначених державою цілей, а також на членах їхніх родин. Таке визначення відносить до категорії ветеранів виключно осіб, пов'язаних з безпосереднім бойовим досвідом, чітко відокремлюючи цивільних осіб, пов'язаних з війною (здебільшого в категорії "учасник війни"), від поняття "ветеран". Таким чином, бенефіціари ветеранської політики будуть чітко визначені на законодавчому рівні, що дозволить сконцентрувати зусилля Міністерства у справах ветеранів виключно на цих цільових бенефіціарах.²⁷¹

Організації громадянського суспільства також підкреслюють, що ветеран може мати право на кілька пільг одночасно. Тому розробники політик пропонують зробити пріоритетом досвід людини як основний критерій для надання їй того чи іншого статусу. Визначивши цей досвід, стає можливим оцінити його вплив на добробут тих, хто має такий статус, і надати відповідну та гідну підтримку, яка логічно випливає з цього досвіду та його наслідків. Принципи, що регулюють визначення статусу, мають бути прозорими, справедливими та відображати характер подій, в яких особа брала безпосередню участь, а також тип набутого нею досвіду.²⁷²

У випадках, коли ветерани мають кілька визначальних досвідів, вони повинні мати можливість входити в категорію з декількома статусами, наприклад, ветеран і внутрішньо переміщена особа або ветеран і особа з інвалідністю. Відповідно до принципу, що дозволяє особам мати кілька соціальних статусів, деякі фахівці

²⁶⁸ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

²⁶⁹ Прес-служба Верховної Ради України, "Верховна Рада України ухвалила закон, що спрощує процедуру отримання статусу учасника бойових дій".

²⁷⁰ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

²⁷¹ Брус і Пашкіна, "Політика щодо ветеранів в Україні".

²⁷² Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

пропонують скасувати визначення особи з інвалідністю, пов'язаною з війною. Натомість вони виступають за те, щоб ветерани, які мають і статус учасника бойових дій, і статус особи з інвалідністю, отримували пільги в межах законодавства, що стосується обох категорій. Це передбачало б видачу окремого посвідчення для статусу ветерана та окремого документа, що підтверджує інвалідність. Такий підхід дозволить тим, хто зазнав серйозних наслідків для здоров'я в результаті військової служби, відчувати себе менш відокремленими від інших ветеранів і зменшить стигму²⁷³

Існуючі рекомендації підкреслюють, що наявність декількох статусів не дає переваги над іншими. Скоріше, це просто підкреслює необхідність комплексного розгляду всіх критеріїв соціальних потреб. Хоча визначення пріоритетності ветеранів або осіб з подвійним/множинним статусом може слугувати інструментом державної політики, вкрай важливо проявляти обережність і прозоро повідомляти про такі рішення в рамках ширшої державної політики щодо ветеранів та їхніх родин. Державна політика має враховувати інтереси всіх громадян і не допускати дискримінації будь-якої окремої групи.²⁷⁴

3.6.2 Базова підтримка засобів до існування

3.6.2.1 Економічна реінтеграція

За посиланням на успішні підходи Департаменту у справах ветеранів США, фахівці, які працюють у цій царині, рекомендують уряду пом'якшити втрату доходів після демобілізації шляхом запровадження цільових податкових пільг та податкових звільнень. Це може бути зниження податку на майно, пільги на прибутковий податок, а також звільнення від плати за певні послуги. Таким чином ветерани зможуть зберегти більшу частину своїх доходів, що дозволить їм інвестувати в сім'ї, освіту або підприємницьку діяльність.²⁷⁵

З точки зору роботодавців Розробники політик підтримують запровадження різноманітних державних стимулів, які б заохочували бізнес до активної взаємодії з ветеранами та поділу відповідальності за їхню економічну інтеграцію. Наразі певні державні пільги для ветеранів можуть стримувати роботодавців від найму ветеранів (наприклад, допомога по тимчасовій непрацездатності, додаткова оплачувана відпустка), оскільки вони є додатковими витратами. Можливим підходом, який допоможе компенсувати такі витрати та зменшити фінансові побоювання роботодавців щодо найму ветеранів, є надання податкових пільг та/або інших фінансових стимулів для роботодавців за найм ветеранів. Інша фінансова підтримка роботодавців могла б гарантувати, що особи, які перебувають на військовій службі, зберігають переважне право на гарантії зайнятості та продовжують отримувати заробітну плату після підписання військового контракту.

Крім того, уряд міг би надавати пріоритет підприємствам, які наймають (або бажають наймати) ветеранів, у партнерських відносинах та процесах державних закупівель. Крім того, в політичній літературі також пропонується розробити систему державних стимулів

²⁷³ Veteran Hub.

²⁷⁴ Veteran Hub.

²⁷⁵ Герсак, Одарченко та Копаниця, "Наведення мостів: ветеранська політика у США та Україні".

для заохочення міжнародного бізнесу, який працює в Україні, до активного найму ветеранів.²⁷⁶

Представники уряду та громадянського суспільства мають долучитися до широкого діалогу та залучити представників найбільших ветеранських об'єднань та асоціацій роботодавців для виявлення існуючих упереджень та розробки рішень, спрямованих на покращення перспектив працевлаштування ветеранів. Ці заходи могли б включати проведення дискусій з великими асоціаціями роботодавців, організацію навчальних програм та демонстрацію успішних прикладів працевлаштування ветеранів у різних галузях. Паралельно слід розгорнути загальнонаціональну інформаційну кампанію, спрямовану на подолання стереотипів та просування позитивного іміджу ветеранів на українському ринку праці²⁷⁷

Мінвeterанів, через консультації з донорами та громадськими організаціями, має розробити повідомлення, які підкреслюють переваги найму ветеранів, і має наголошувати на їхніх якостях як дисциплінованих, надійних і стресостійких працівників. Такі ініціативи повинні приділяти особливу увагу ветеранам з інвалідністю, жінкам-ветеранам та ветеранам, які проживають у сільській місцевості, щоб забезпечити їхню інтеграцію в робочу силу.²⁷⁸ Державна політика також повинна уникати стигматизації та стереотипізації ветеранів як носіїв певних якостей або замикання їх у певних галузях. Натомість політика реінтеграції має сприяти створенню середовища, в якому ветерани розглядаються як цінний актив у всіх секторах.²⁷⁹

Крім того, з урахуванням різних потреб та досвіду українських ветеранів, важливо, аби фахівці, які взаємодіють з ними, мали відповідні компетенції. Варто розробляти та поширювати навчальні програми для фахівців різних царин, зокрема для соціальних служб, охорони здоров'я, юридичних служб, кадрових служб та адміністрації, навичками, необхідними для підтримки ветеранів та їхніх родин під час їхньої орієнтації на ринку праці. Аналогічно варто працювати над синхронізацією найкращих практик і підвищення обізнаності українських роботодавців щодо ефективної взаємодії з ветеранами. Для систематизації найбільш ефективних підходів можна розглянути законодавчі заходи.²⁸⁰

Українська державна політика має визнати ветеранів та їхні сім'ї цінним людським капіталом, а також зосередитись на їхньому добробуті та надати ресурси для їхньої конкурентоспроможної реінтеграції в цивільне життя, і також урахувати розрив, створений військовою службою. Існуючі рекомендації щодо політик із реінтеграції в сукупності підкреслюють важливість інвестування в навчання та (пере)кваліфікацію українських ветеранів.

Комплексні послуги з підтримки професійного розвитку повинні відповідати міжнародним стандартам і використовувати досвід неурядових організацій та місцевих громад для полегшення переходу ветеранів від військової до цивільної зайнятості.

²⁷⁶ IREX, "Результати опитування щодо поточних умов працевлаштування ветеранів"; Кирилова та ін., "Потреби ветеранів 2023"; Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

²⁷⁷ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

²⁷⁸ IREX.

²⁷⁹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁸⁰ Veteran Hub.

Особливу увагу слід приділяти ветеранам з інвалідністю та тим, хто потребує реабілітації після поранень, отриманих на війні.

Основні рекомендації включають оновлення класифікатора професій та узгодження військових і цивільних посадових інструкцій, аби допомогти ветеранам краще зрозуміти свої компетенції та розвивати потенційні кар'єрні шляхи. Крім того, критично важливим є перегляд державної програми освіти та професійної адаптації. Такі заходи повинні включати створення конкурентних навчальних програм, які трансформують військовий досвід ветеранів в активи для таких царин, як оборона, охорона здоров'я та будівництво. Для розширення доступу до освіти на зміну чинній системі вступу до державних закладів варто розглянути механізм компенсації витрат на навчання, що дозволить ветеранам обирати з ширшого спектру освітніх можливостей.²⁸¹

Наостанок, дуже важливо підвищувати обізнаність про освітні можливості для ветеранів, їхніх родин та родин загиблих ветеранів. Програми, які підтримують продовження освіти ветеранів, вважаються особливо важливими для молодих ветеранів, які пішли служити в армію одразу після школи (після завершення або без завершення навчання).²⁸²

Рекомендації щодо політики також пропонують Міністерству у справах ветеранів та Міністерству оборони спільно розробити план реінтеграції ветеранів у ринок праці. Такий план має включати 2-3-місячний підготовчий період з навчанням, розвитком навичок, психологічною підтримкою та постійним моніторингом, відповідно до міжнародних стандартів та найкращих практик країн НАТО, у партнерстві з організаціями, що мають досвід у сфері реінтеграції ветеранів.²⁸³ Такий перехідний період повинен також передбачати час для відновлення і відпочинку, які вважаються життєво важливими для позитивного переходу до цивільного життя.

Аби забезпечити ветеранам час для відновлення після військової служби, особливо у випадках, коли у ветеранів бракує особистих заощаджень та/або цивільного капіталу, ветеранам слід надати одноразову грошову виплату або тимчасово (до трьох місяців) продовжити виплату заробітної плати з військового бюджету протягом перехідного періоду.²⁸⁴

Деякі суб'єкти політики закликають до прийняття додаткових законодавчих положень, зокрема національного мандату, що зобов'язує роботодавців резервувати законодавчо визначений відсоток робочих місць для ветеранів і встановлює єдині стандарти щодо обов'язкової адаптації робочих місць для ветеранів з інвалідністю.²⁸⁵ Необхідно також більше інформувати ветеранів-інвалідів про їхні існуючі права на визначену соціальну допомогу та пільги.²⁸⁶

Крім того, спільні зусилля Мінветеранів та Міністерства цифрової трансформації мають потенціал для кращого забезпечення створення актуальних і корисних баз даних з інформацією про зайнятість для підтримки розробки політики та програм разом з

²⁸¹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей"; Герсак, Одарченко та Копаниця, "Наведення мостів: ветеранська політика у США та Україні".

²⁸² Veteran Hub.

²⁸³ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

²⁸⁴ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁸⁵ Кирилова та ін., "Потреби ветеранів 2023"; Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

²⁸⁶ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

міжнародними партнерами. Нарешті, Міністерство охорони здоров'я та Міністерство соціальної політики можуть підтримати програми, що забезпечують освіту та шляхи до доступного працевлаштування.²⁸⁷

Відсутність взаємодії з державними установами щодо пошуку підтримки для економічної реінтеграції свідчить про те, що, окрім загальної недовіри до державних установ, існує потреба у підвищенні обізнаності про державні послуги, а також у активній співпраці з неурядовими організаціями та партнерами з приватного сектору (наприклад, роботодавцями, профспілками, асоціаціями).²⁸⁸

Існуючі рекомендації щодо політики реінтеграції також визначають пріоритетність підприємництва як засобу підтримки українських ветеранів та їхніх родин. Цей фокус підкреслює важливість посилення уваги до ветеранського бізнесу. Відтак, запропоновано розробити програми заохочення, спрямовані на розвиток підприємництва у ветеранській спільноті та їхніх сім'ях, які включатимуть системи підтримки для започаткування бізнесу та потенційними податковими пільгами. Крім того, розробкам політики щодо реінтеграції слід розглянути можливість надання пріоритету бізнес-пропозиціям ветеранів під час державних закупівель, і також визнати їхній унікальний внесок та досвід.

Для посилення цих заходів варто також створити програми та преференції, які сприятимуть застосуванню військового досвіду в цивільному бізнесі, і також усувати при цьому бюрократичні бар'єри. Наприклад, ветерани, які мають досвід водіння бронетехніки, повинні мати право перекваліфікуватися на комерційних водіїв і розпочати власний бізнес без необхідності складати додаткові іспити для отримання ліцензій.²⁸⁹

Крім того, враховуючи вразливість ветеранського бізнесу, варто працювати над залученням дружин та членів сімей до роботи над такими підприємствами. Водночас, фахівці з питань політики реінтеграції виступають за створення програм підтримки, що будуть спеціально розроблені для надання допомоги підприємствам та співвласникам, що належать ветеранам, у періоди повторної мобілізації.²⁹⁰

Також рекомендовано провести серію тренінгів, що охоплюють такі теми, як маркетинг, управління бізнесом та залучення грантів/інвестицій, а також створити спільноту для обміну досвідом між власниками ветеранських бізнесів. Крім того, надання міні-грантів для підтримки та розвитку бізнесу ветеранів – важливий фактор для зростання бізнесу та сталого розвитку.²⁹¹ Такі рекомендації в сукупності підкреслюють важливість для розвитку підприємництва у ветеранській спільноті, а також для забезпечення їхньої інтеграції в економіку в цілому.

3.6.2.2 Допомога, орієнтована на сім'ю

Визначення життєвих шляхів після закінчення служби - складне завдання для ветеранів, але вони часто проходять цей шлях не самі. Сім'ї ветеранів також проходять через унікальний досвід, який заслуговує на визнання і належну підтримку. Існуючі політичні підходи до сімей ветеранів, як правило, не є комплексними. А це означає, що існує

²⁸⁷ IREX.

²⁸⁸ IREX.

²⁸⁹ Герсак, Одарченко та Копаниця, "Наведення мостів: ветеранська політика у США та Україні".

²⁹⁰ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁹¹ IREX, "Опитування ветеранів-власників бізнесу: Короткий виклад результатів".

потреба в комплексних, наскрізних програмах, які підтримують возз'єднання сімей та вирішують унікальні проблеми, з якими стикаються сім'ї військовослужбовців, у тому числі тих, хто перебував за кордоном, аби запобігти втраті людського капіталу та трудових ресурсів. Ефективна взаємодія з сім'ями має важливе значення не лише для реінтеграції ветеранів, але й для посилення мотивації військовослужбовців та обороноздатності країни в цілому.²⁹²

Кілька ключових рекомендацій, запропонованих Veteran Hub, стосуються потреб сімей ветеранів у межах політики реінтеграції. З огляду на те, що сім'ї відіграють життєво важливу роль у добробуті та реінтеграції ветеранів, їхній досвід, внесок і потреби мають бути юридично визнані та інтегровані в програми. Це передбачає ідентифікацію членів сімей ветеранів, збір та аналіз даних для розуміння їхнього досвіду, визнання їхньої ролі як зацікавлених сторін і бенефіціарів політики реінтеграції ветеранів, а також розробку законодавства, яке відображає їхні інтереси для надання їм належної підтримки та визнання. Аби допомогти реалізувати такі програми, розробники політик рекомендують інтегрувати членів сімей ветеранів до Єдиного реєстру Міністерства у справах ветеранів та згодом інтегрувати їх в інші цифрові державні системи (без створення окремого соціального статусу).²⁹³

Крім того, існуючі рекомендації наголошують на праві ветеранів та їхніх сімей на прозору інформацію про обсяг державної допомоги, яка їм доступна. Проведення доступних інформаційних кампаній дасть змогу бенефіціарам приймати поінформовані рішення та отримувати необхідну підтримку. Крім того, повинна бути доступна своєчасна кризова підтримка у випадках для ветеранів та їх сімей, коли системні рішення виявляються неефективними. Аналогічно фахівці з питань політик щодо реінтеграції наголошують на необхідності реабілітаційних програм, які дозволяють представникам сімей брати в них участь.²⁹⁴

Ще однією ключовою рекомендацією є розробка цільових ініціатив для сімей військовослужбовців, які під час проходження військової служби перебували за кордоном. Ці програми мають бути спрямовані на реінтеграцію цих ветеранів та їхніх сімей в українське суспільство, аби запобігти втраті цінного людського капіталу та трудових ресурсів.²⁹⁵

3.6.2.3 Житло та притулок

Житло має особливе культурне значення в Україні, оскільки право власності на житло вкорінене і тісно пов'язане із почуттям ідентичності, добробуту та безпеки людей. Відсутність доступу до належного житла, в тому числі права власності на житло, вважається негативним фактором для реінтеграції переміщених осіб в Україні, а отже, може бути важливим фактором для реінтеграції деяких ветеранів.²⁹⁶ Належне житло є однією з основних потреб ветеранів і слугує життєво важливою передумовою їхньої успішної реінтеграції.

Враховуючи повільне просування існуючої черги на отримання життя, на що зокрема впливає зростання кількості ВПО та понад 20 інших категорій першочергових заявників,

²⁹² Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

²⁹³ Veteran Hub.

²⁹⁴ Veteran Hub.

²⁹⁵ Veteran Hub.

²⁹⁶ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

важливо забезпечити ветеранів альтернативними житловими механізмами. Це можуть бути програми орендування, пільгове кредитування та державні ініціативи з надання житлових кредитів. Спираючись на досвід Міністерства у справах ветеранів США, уряд міг би запропонувати іпотечне страхування та гарантії приватним кредиторам, що дозволило б ветеранам отримати доступ до фінансування для купівлі житла, реконструкції чи ремонту на вигідних умовах, таких як знижені відсоткові ставки та подовжені строки погашення кредитів. Крім того, забезпечення того, щоб ті, хто стоїть у черзі на отримання житла протягом років, отримали належні їм виплати або скористалися альтернативними механізмами, має вирішальне значення для дотримання їхнього права на гідні умови життя.²⁹⁷

Внутрішнє переміщення є значною проблемою в Україні, яка впливає на ветеранів та їхні сім'ї. Через затримки в отриманні статусу ВПО, спричинені проходженням військової служби, ветерани мають бути пріоритетними серед інших ВПО. Особливу увагу варто звертати на ветеранів із подвійним статусом, наприклад, тих, хто є ВПО або також має статус ветерана з інвалідністю, з огляду на їхні потреби, що перетинаються. Крім того, ветеранам з обмеженими фізичними можливостями необхідно надавати підтримку шляхом переобладнання житла для підвищення його функціональності та мобільності або шляхом фінансування нового житла, якщо переобладнання неможливе.²⁹⁸

3.6.3 Диференційовані потреби та індивідуальне надання послуг

Державна політика має охоплювати фізичні, психічні, матеріальні та соціальні визначальні фактори, які впливають на здоров'я і благополуччя ветеранів, не окремо, а комплексно. Для досягнення такого комплексного підходу слід розширити дослідження варіативності ветеранського досвіду, з урахуванням того, як можуть змінюватися шляхи ветеранів залежно від обставин їхньої військової служби та багатьох інших чинників. Іншим важливим елементом, який слід розглянути, є те, як політика реінтеграції повинна охоплювати сім'ї ветеранів, сім'ї загиблих, військовослужбовців без бойового досвіду та інших.²⁹⁹

3.6.3.1 Поділ між міським та сільським середовищем

Аби подолати нерівність між сільським та міським населенням, варто звертати увагу на покращення умов у сільській місцевості, з урахуванням того, що сільське населення має менше можливостей для працевлаштування. Загалом, рекомендації щодо ширшої ветеранської політики збігаються із рекомендаціями щодо ширшої ветеранської політики, і також підкреслюють потребу приділяти більше уваги сільським громадам.

Пріоритети включають забезпечення справедливого та загальнодоступного охоплення через послуги та шляхом реєстрації у всіх населених пунктах, проведення тренінгів з розвитку навичок, адаптованих до ринків праці у селах, а також підтримку малих та середніх бізнесах у сільських регіонах через надання субсидій та грантів для підвищення зайнятості та стимулювання економічного відновлення. Крім того, підтримка громадських організацій, які беруть участь у процесах відновлення сільських територій, може сприяти досягненню цих цілей.

²⁹⁷ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей"; Герсак, Одарченко та Копаниця, "Наведення мостів: ветеранська політика у США та Україні".

²⁹⁸ Veteran Hub.

²⁹⁹ Veteran Hub.

Інший аспект - зміцнення існуючих ветеранських мереж може сприяти налагодженню зв'язків між міськими ветеранськими організаціями та сільськими ветеранами через онлайн-платформи та заходи. Ці мережі можуть започаткувати програми наставництва, які розширюють доступ сільських ветеранів до можливостей працевлаштування, навчання та освіти.³⁰⁰

Крім того, існуючі напрацювання рекомендують посилити спроможність і стандартизувати послуги регіональних представництв Міністерства у справах ветеранів, надати їм можливість працювати спільно із місцевою владою та роботодавцями, а також передавати знання місцевим громадам. Такий підхід покращить якість послуг на місцевому рівні, зокрема через створення чітких процедур звернення по допомогу та по консультації, і стане важливим кроком на шляху до створення єдиної системи надання послуг ветеранам, особливо в сільській місцевості, яка проходить процес децентралізації.³⁰¹

3.6.3.2 Гендерно-чутлива підтримка

У напрацюваннях політик підкреслюється важливість того, щоб програми реінтеграції були ґендерно чутливими та відповідали унікальним потребам жінок-ветеранок та їхніх родин. Критично важливим пріоритетом є запобігання сексуальному та ґендерному насильству (СГН) у військових умовах. Існуючі рекомендації наголошують на необхідності систем і процесів, які дозволяють жертвам безпечно і конфіденційно повідомляти про інциденти та отримувати належну допомогу, підтримку і захист. З цією метою Мінветеранів слід співпрацювати з суб'єктами сектору безпеки та міжнародними експертами для усунення сприятливого середовища для СГН через створення комплексних механізмів запобігання та реагування.³⁰²

Для інтеграції ґендерних аспектів у національні стратегії Мінветеранів рекомендується залучати ґендерних експертів на всіх рівнях управління для розробки ґендерно-чутливих програм та моніторингу випадків ґендерної дискримінації. Підвищення обізнаності про СГН – перший крок, якого можна досягти за допомогою цільових тренінгів та інформаційних кампаній для ключового персоналу та осіб, які ухвалюють рішення в секторі безпеки та оборони. Крім того, включення обов'язкових курсів з ґендерної рівності та запобігання СГН у військові університети та освітні системи має вирішальне значення для формування культури поваги та підзвітності у військових структурах, де традиційно домінують чоловіки.³⁰³

Водночас необхідна додаткова робота з формування більш позитивного іміджу ветеранок у суспільстві загалом. Міністерство у справах ветеранів може очолити цю роботу за підтримки українських неурядових організацій. Цей процес може включати різноманітні заходи, починаючи від кампаній з підвищення обізнаності громадськості та панельних дискусій за участю видатних діячів та лідерів громадської думки, а також створення мультимедійних матеріалів, таких як блоги, короткометражні фільми, відеоблоги та громадські заходи. Ці ініціативи мають бути спрямовані на відзначення важливого внеску жінок-ветеранок, розвіювання стереотипів щодо жінок-військовослужбовиць та просування позитивного іміджу жінок-ветеранок як

³⁰⁰ Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

³⁰¹ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів про поточні умови працевлаштування ветеранів".

³⁰² Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації з розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей"; ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

³⁰³ Veteran Hub.

військовослужбовців із високим рівнем професіоналізму, майстерності та відданості справі. Комунікаційні стратегії, спрямовані на широкі верстви населення, повинні активно демонструвати участь жінок-ветеранок та підкреслювати їхній значний внесок у розвиток України.³⁰⁴

Після повернення до цивільного життя багато ветеранок стикаються з особливими проблемами фізичного здоров'я. До прикладу, вплив токсинів під час служби, може призвести до підвищеного ризику таких захворювань, як рак молочної залози. Рання діагностика за допомогою таких заходів, як мамографія для жінок, які зазнали впливу токсичних речовин, є критично важливою і вимагає проактивного інституційного залучення.³⁰⁵

Крім того, ветеранки часто стикаються зі значними проблемами репродуктивного здоров'я під час та після військової служби. Вони можуть включати втрату репродуктивної функції внаслідок поранень, травм або захворювань, пов'язаних з бойовими діями. Для вирішення цієї проблеми пропонується запровадити пільгові програми допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ), таких як екстракорпоральне запліднення (ЕКЗ), для підтримки жінок-ветеранів. Крім того, доступ до комплексних послуг з репродуктивного здоров'я, включно із консультуванням з питань абортів, має бути пріоритетним, аби жінки отримували комплексну медичну допомогу. Донорам та неурядовим організаціям рекомендується співпрацювати з низовими організаціями для розвитку та підтримки безпечних громад, де жінки можуть отримати доступ до необхідної підтримки та медичної допомоги, особливо в економічно неблагополучних регіонах.³⁰⁶

Подальші рекомендації щодо здоров'я жінок-ветеранок підкреслюють важливість забезпечення того, щоб надавачі послуг з психосоціальної підтримки постійно та належним чином проходили підготовку з питань гендерної чутливості. Це передбачає, що фахівці повинні уникати увічнення шкідливих стереотипів і припущень щодо жінок-військовослужбовців, а також визнавати і вирішувати конкретні проблеми психічного здоров'я, з якими стикаються жінки-ветеранки.³⁰⁷ Наприклад, післяпологовий період часто є особливо складним часом, з підвищеним рівнем стресу, який може ще більше загострити ПТСР. У таких ситуаціях жіночі ветеранські організації слугують життєво важливим ресурсом, так як вони пропонують безпечний простір для відкритого діалогу та спільного вирішення проблем. Тому дуже важливо, щоб Мінветеранів, державні установи та міжнародні суб'єкти розширювали можливості та підтримували ці жіночі ветеранські об'єднання.³⁰⁸

Необхідно заохочувати постачальників послуг інтегрувати напрацювання з успішних ґендерно-інклюзивних систем психосоціальної підтримки, впроваджених в інших контекстах. Прикладом науково обґрунтованого підходу до розбудови такого потенціалу є клінічне дослідження, проведене Департаментом у справах ветеранів США, в якому взяли участь 277 жінок-ветеранів з діагнозом ПТСР. Це комплексне дослідження порівнювало ефективність терапії тривалої експозиції з терапією, зосередженою на

³⁰⁴ Veteran Hub.

³⁰⁵ Герсак, Одарченко та Копаниця, "Наведення мостів: ветеранська політика у США та Україні".

³⁰⁶ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей"; Кирилова та ін., "Потреби ветеранів 2023".

³⁰⁷ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні"; International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх комбатантів", березень 2019 року.

³⁰⁸ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

теперішньому часі, і результати показали цінну інформацію щодо лікування жінок-ветеранів.³⁰⁹

Окрім запобігання СГН та надання належної медичної і психосоціальної підтримки, у літературі щодо політик реінтеграції ветеранів також підкреслюється важливість інтеграції ґендерних потреб у програми економічної та соціальної реінтеграції. Для сприяння успішній економічній реінтеграції ветеранок слід створити служби підтримки. Співпраця з жіночими ветеранськими організаціями вважається ключовим фактором у розумінні та задоволенні ґендерних потреб ветеранок на ринку праці.³¹⁰ Також існує заклик до визначення та розробки спеціальних можливостей навчання та працевлаштування для ветеранок, з проведенням опитувань та аналізу ринку праці, присвячених визначенню можливостей, адаптованих до їхніх потреб.³¹¹ Ці програми повинні приділяти особливу увагу ветеранкам, які проживають у сільській місцевості, та жінкам з інвалідністю, оскільки вони часто стикаються з додатковою маргіналізацією.³¹²

Політики реінтеграції підкреслюють, що ґендерно орієнтовані програми і послуги в усіх сферах можуть бути ефективно впроваджені шляхом призначення спеціальних програмних менеджерів у ключових точках надання послуг, таких як менеджери програм для жінок-ветеранок у закладах охорони здоров'я ветеранів у США. Ці менеджери контролюватимуть і перенаправлятимуть послуги, координуватимуть інформаційно-просвітницькі ініціативи та відстоюватимуть інтереси жінок-ветеранок. Вони також забезпечать наявність кваліфікованого персоналу, здатного вирішувати конкретні проблеми жінок-ветеранок та їхніх сімей.³¹³

3.6.3.3 Вплив на життєвий цикл

Досвід військової служби та бойових дій відбивається на житті ветеранів, і впливає на формування їхнього добробуту протягом тривалого часу після повернення до цивільного життя. Шлях реінтеграції є глибоко особистим, і кожен ветеран долає свої унікальні виклики у власному темпі. Вкрай важливо, щоб політика реінтеграції ветеранів та їхніх сімей визнавала глибокий і довготривалий вплив їхнього досвіду та надавала всебічну підтримку протягом усього життя.³¹⁴

Наразі державна система у справах ветеранів працює за статичною моделлю, і пропонує однакову підтримку ветеранам та їхнім сім'ям на всіх етапах життя. Такий підхід не враховує еволюцію потреб людей, які змінюються на різних етапах їхнього життя. Дискурс навколо ветеранської політики має тенденцію зосереджуватися на короткострокових рішеннях, і часто нехтує довгостроковими наслідками та різноманітними демографічними факторами, які впливають на досвід ветеранів.³¹⁵

Для усунення цих можливих недоліків розробники політик пропонують прийняти динамічну стратегію, яка охоплює коротко-, середньо- і довгострокові періоди, пристосовані до прогнозованої тривалості життя сучасних ветеранів. Ця стратегія має

³⁰⁹ Veteran Hub; Герсак, Одарченко та Копаниця, "Наведення мостів: ветеранська політика у США та Україні".

³¹⁰ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні".

³¹¹ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

³¹² Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³¹³ Герсак, Одарченко та Копаниця, "Наведення мостів: ветеранська політика у США та Україні".

³¹⁴ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³¹⁵ Veteran Hub.

визначати пріоритети підтримки на всіх етапах життя, включно з доглядом наприкінці життя, і ґрунтуватися на цілісному розумінні ветеранської спільноти, із урахуванням демографічних факторів, які впливають на їхні потреби.³¹⁶

Доступність та зручність мають мати першочергове значення у запропонованій політиці реінтеграції, з акцентом на забезпеченні того, аби усі бенефіціари могли отримати доступ до підтримки, якої вони потребують. Крім того, державна політика повинна гнучко адаптуватися до змін у долі ветеранів і надавати відповідну допомогу у випадку полону, поранення, зникнення безвісти або смерті. Така підтримка також має бути адаптована до кожного середовища реалізації політики, і враховувати потреби сімей ветеранів на різних етапах ветеранського шляху - на військовій службі, в резерві та в цивільному житті.³¹⁷

На останніх етапах життя ветерани та їхні родини мають орієнтуватися в загальній системі паліативної підтримки та адміністрування процесів, пов'язаних зі смертю та комеморацією, яка має підлягати гуманізації та змінам. Враховуючи недостатню спроможність системи паліативної допомоги, багато родин ветеранів будуть забезпечувати необхідний догляд наприкінці життя самостійно. Зважаючи на ймовірність передчасної смертності серед ветеранів, розробники політик щодо реінтеграції наголошують, що для забезпечення необхідного догляду за ветеранами родинам, які здійснюють догляд, може знадобитися спеціалізована паліативна підтримка. Інструменти патронажу та кейс-менеджменту повинні приділяти особливу увагу догляду наприкінці життя, полегшенню та гуманізації бюрократичних процесів і наданню належної підтримки сім'ям ветеранів від останніх місяців/днів життя до похорону та періоду жалоби.³¹⁸

3.6.3.4 Реінтеграція у воєнний час

Щоб підвищити стійкість української системи підтримки ветеранів у воєнний час і захистити обороноздатність країни, розробники політики рекомендують диференціювати механізми реінтеграції, аби врахувати унікальний, часто нестабільний зв'язок ветеранів дійсної служби та резервістів із цивільним життям, а також встановити правову визначеність щодо перспектив остаточної демобілізації. Ці зміни призведуть до створення модернізованої, більш стійкої і довготривалої стратегії безпеки і оборони.

Утримання ветеранів на дійсній військовій службі та підтримання їхньої здатності служити навіть після завершення поточного періоду мобілізації вимагає оновленої інфраструктури та систем підтримки, включно із спрощеними, зручними для користувача протоколами медичного обстеження та лікування з ефективними системами перенаправлення, співчутливі та чуйні методи управління персоналом, а також безперервну закупівлю відповідного спорядження для солдатів.

Для ветеранів, які переходять до оперативного резерву, політика та регуляторні зміни мають бути спрямовані на підтримання боеготовності, одночасно розвиваючи цивільний людський капітал. Крім того, вони повинні забезпечувати баланс з цивільним життям і пропонувати індивідуальні програми підтримки, які враховують вплив тривалої служби в резерві на ветеранів та їхні сім'ї. Уряд повинен чітко визначити шляхи повторної мобілізації, окреслити умови служби та пільги, а також забезпечити прозорість щодо її

³¹⁶ Veteran Hub.

³¹⁷ Veteran Hub.

³¹⁸ Veteran Hub.

впливу на реінтеграції, враховуючи особливості викликів, із якими стикаються резервісти, а також спираючись на досвід мобілізації резервістів в АТО/ООС і з урахуванням обмежених можливостей довгострокового планування.

Також вкрай важливо визнати, що досвід ветеранів АТО/ООС, які перебувають у запасі, та "нових" ветеранів, які перебувають у запасі, може суттєво відрізнитися. Необхідно проводити регулярні оцінки потреб, аби гарантувати, що ці політики, чутливі до статусу, залишатимуться актуальними та ефективними.³¹⁹

Крім того, аналітичні центри, які відстежують суспільні ризики поточної політики щодо ветеранів в Україні, наголошують на нагальній потребі ухвалення всеосяжної правової бази для демобілізації. Спеціальний закон про демобілізацію має встановити чіткі, фіксовані терміни служби для військовослужбовців, прозорі адміністративні процедури та безпосередньо доступні шляхи підтримки ветеранів, зі зменшенням бюрократичних та психологічних обтяжень, з яким наразі стикаються військовослужбовці. Для стандартизації демобілізації необхідні як правові, так і внутрішні організаційні зміни в ЗСУ, зокрема перехід від управління під керівництвом командира до більш системного підходу.

Систематизація демобілізаційних процесів має створити масштабований механізм, здатний управляти неминучою, але все ще невизначеною широкомасштабною демобілізацією ЗСУ, чи то на наступному етапі, чи то після завершення поточних бойових дій.³²⁰

3.6.3.5 Підтримка сімей загиблих

Розробники політик наголошують на тому, що важливо впевнитись, аби сім'ї загиблих і ветерани, які переживають горе і втрату, отримували достатню допомогу від державних служб. Підтримка сімей загиблих ветеранів є важливим аспектом вшанування їхньої пам'яті та забезпечення їхнього добробуту. Існуючі рекомендації щодо політик наголошують на необхідності розробки шляху підтримки сімей ветеранів з моменту повідомлення про смерть протягом усього їхнього життя. Цей шлях має визначати пріоритетність потреб родин, визначати їх як ключових акторів та бенефіціарів державних процесів, мінімізувати бюрократичний та адміністративний тиск, а також пропонувати комплексні програми підтримки та ініціативи з вшанування пам'яті. Щоб уникнути соціальної напруженості, важливо, аби ця підтримка надавалася на рівних, однакових і системних засадах.³²¹

Сім'ї загиблих часто стикаються зі значним адміністративним навантаженням у період скорботи і з бюрократичним апаратом, який може сприйматися як неефективний і неспівчутливий. Фахівці рекомендують провести детальний аналіз процесів, пов'язаних з отриманням гарантованої державою допомоги для членів сім'ї після смерті ветерана, щоб визначити шляхи впорядкування бюрократичних процесів та полегшення адміністративного навантаження на сім'ї під час найгостріших фаз горя. Визначення можливостей для діджиталізації також вважається ключовим у цьому відношенні. Крім того, постачальники послуг повинні пройти навчання з етичного спілкування з сім'ями,

³¹⁹ Veteran Hub.

³²⁰ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні." ; Коментар, наданий співробітником міжнародної програми МОМ, який редагував цей звіт.

³²¹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

які втратили близьких, щоб гарантувати, що вони володіють необхідними компетенціями для ефективної та професійної підтримки людей на останніх етапах життя та допомоги родичам протягом усього періоду жалоби. Крім того, слід ухвалити законодавство, яке гарантуватиме позачергову відпустку та захист зайнятості для членів сімей ветеранів, які були поранені, зникли безвісти, потрапили в полон або загинули, із визнанням та вирішенням їхніх унікальних потреби та проблеми.³²²

Наразі існує поділ на два статуси серед сімей загиблих: члени сімей загиблих (померлих) ветеранів та члени сімей загиблих (померлих) захисників. Спираючись на запропонований підхід щодо загального статусу ветерана (розділ 3.6.1.3), громадські організації пропонують об'єднати ці статуси в єдиний статус для членів сімей загиблих ветеранів, залишивши можливість для осіб підпадати під декілька інших/пов'язаних статусів. Крім того, у чинному визначенні сім'ї є помітні винятки, які потребують уваги в політиці та законодавстві. У рекомендованих політиках щодо реінтеграції пропонується розробити законодавчі заходи для включення дітей загиблих ветеранів у визначення членів сім'ї загиблого.³²³

Програми реінтеграції найкраще слугуватимуть громадам, пов'язаним з військовими, шляхом зміцнення систем психосоціальної підтримки для сімей загиблих на місцевому рівні, із використанням центрів як платформи для надання послуг і груп підтримки. Важливо, аби ця підтримка була інтегрована в життя громади, і зосереджувалась на допомозі цим сім'ям повернутися до соціально активного життя, покращенні їхнього психологічного благополуччя та наданні можливостей для працевлаштування й особистого розвитку.³²⁴ Крім того, існуючі рекомендації щодо політик підкреслюють, що інформаційні кампанії та практичної підтримки йтимуть на користь для сімей загиблих і допоможуть їм у процесі отримання статусу та пільг.³²⁵

3.6.3.6 Потреби в охороні здоров'я та медичні послуги

Для ефективної підтримки реінтеграції ветеранів необхідні довгострокові послуги з фізичної та психологічної підтримки.³²⁶ У зв'язку з необхідністю підтримки потреб українських ветеранів у сфері психічного здоров'я в рекомендаціях підкреслюється, що, окрім розширення охоплення та доступності, необхідно нормалізувати доступ до послуг із психосоціальної підтримки.³²⁷ Це передбачає заохочення та стимулювання ветеранів до звернення по психологічну допомогу, а також підвищення обізнаності ветеранів та їхніх родин щодо принципів надання якісної допомоги.³²⁸

Враховуючи необхідність співпраці, міністерствам у справах ветеранів, соціальної політики та охорони здоров'я також пропонується працювати разом над розробкою національних кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності про психічне здоров'я та заохочення ветеранів звертатися по допомогу. Варто зазначити, що вищий відсоток жінок-ветеранок, які зверталися по психіатричну допомогу, порівняно з чоловіками,

³²² Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³²³ Veteran Hub.

³²⁴ Veteran Hub.

³²⁵ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

³²⁶ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

³²⁷ IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичної допомоги серед ветеранів", липень 2021 року.

³²⁸ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

вказує на потенційний шлях використання їхньої відкритості до таких послуг в інформаційних кампаніях і програмах. Крім того, оскільки освічені ветерани частіше користуються медичними послугами, вони є ще однією ключовою групою, яка може сприяти підвищенню рівня сприйняття та популяризації підтримки психічного здоров'я у ветеранській спільноті³²⁹

Використання особистих історій і свідчень тих, хто отримав допомогу з охорони психічного здоров'я, особливо шанованих і відомих особистостей, може підвищити рівень сприйняття і достовірності досвіду. Сприяння використанню нестигматизуючої мови та утримання від увічнення негативних стереотипів також вважається дуже корисним. Залучення людей, які пережили пов'язані з війною проблеми психічного здоров'я, до розробки, планування та проведення кампаній допоможе забезпечити їхню ефективність і достовірність.³³⁰

Окрім нормалізації використання ресурсів психічного здоров'я у ветеранській спільноті, існуючі рекомендації із політик також наголошують на критичній необхідності посилення потенціалу медичних працівників у різних сферах. Це включає в себе надання медичним працівникам спеціалізованих навичок для лікування поранень, пов'язаних з бойовими діями, з особливим фокусом на супутні травми та їхні потенційні довгострокові наслідки. Спеціалізовані навчальні програми, розроблені для лікарів і медсестер, допоможуть їм краще зрозуміти бойовий досвід і поширені проблеми фізичного і психічного здоров'я серед ветеранів.³³¹

Вважаються важливими такі ініціативи, як навчання лікарів первинної медичної допомоги методам раннього виявлення захворювань у таких установах, як Академія Національної служби здоров'я України, а також забезпечення доступності програм з психічного здоров'я в медичних університетах³³²

Існуючі дослідження також закликають до створення мережі дружніх до ветеранів медичних закладів. Ці заклади повинні надавати доступну інформацію для ветеранів, наприклад, буклети, що видаються перед випискою, контакти психологічних та кризових служб, а також ресурси для підвищення обізнаності про здоров'я. Крім того, заклади не повинні мати архітектурних чи інших бар'єрів доступності. Призначення менеджера або координатора може сприяти покращенню дружніх до ветеранів практик, і зосереджувати увагу на навчанні персоналу, організації та оптимізації процесів догляду за ветеранами, координації з Міністерством оборони та підтримці актуальності інформації про послуги³³³

Крім того, існує визнана потреба в усуненні недоліків у протоколах і стандартах охорони психічного здоров'я, що вимагає перекладу та адаптації іноземних протоколів з питань, пов'язаних з ветеранами, а також інвестицій в освіту, підготовку та найм фахівців у сфері психічного здоров'я.³³⁴ Вважаються важливими комплексні навчальні програми, що охоплюють питання залежності, травми, горя, проблем зі сном, ПТСР і різні

³²⁹ IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичної допомоги серед ветеранів", липень 2021 року.

³³⁰ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

³³¹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³³² Veteran Hub.

³³³ Veteran Hub.

³³⁴ IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичної допомоги серед ветеранів", липень 2021 року.

терапевтичні методи (такі як когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) і десенсибілізація і переробка рухами очей (EMDR))³³⁵

Крім того, фахівці з розробки політик реінтеграцій також визнають, що члени громади поза межами медичної сфери можуть підтримувати потреби ветеранів у сфері психічного здоров'я. Наприклад, вони пропонують, щоб капелани проходили навчання з розпізнавання розладів психічного здоров'я і були залучені до ініціатив з охорони психічного здоров'я.³³⁶ Аналогічним чином, створення груп підтримки, в тому числі для родин ветеранів і працівників сфери психічного здоров'я, забезпечить важливі шляхи для допомоги і співпраці.³³⁷

Розробники політик також припускають, що члени сім'ї, за умови належної підготовки, могли б надавати базову психіатричну та психосоціальну допомогу ветеранам та їхнім сім'ям. Незважаючи на відсутність офіційної кваліфікації консультанта чи професійного психолога, непрофесійні консультанти можуть пройти навчання для надання базової допомоги з питань психічного здоров'я і пропонувати необхідну підтримку через емпатичне вислуховування та настанови. Крім того, такі неформальні консультанти можуть підвищувати обізнаність у своїх громадах про психічне здоров'я, зменшувати стигму, пропонувати кризове втручання та сприяти зв'язку з професійними службами психічного здоров'я, коли це необхідно. Однак обсяг такої неформальної допомоги до отримання професійної підтримки має бути чітко окреслений, щоб забезпечити дотримання принципу "не нашкодь".³³⁸

Крім того, фахівці, які працюють у ветеранській царині, припускають, що надійні постачальники послуг з громадянського суспільства могли б сприяти створенню місцевих груп підтримки для ветеранів і ветеранок, і пропонувати доступну платформу, де вони могли б спілкуватися з колегами і обговорювати повсякденне життя. Для покращення доступності такі групи підтримки можна проводити онлайн, що особливо корисно для ветеранів, які проживають у віддалених або сільських районах, або для ветеранів з інвалідністю.³³⁹

Вкрай важливим є всебічний збір даних про нагальні та довгострокові потреби українських ветеранів у сфері охорони здоров'я для того, щоб медичні працівники могли оцінити потенціал, необхідний для надання належних медичних послуг ветеранам. Ключові стратегії включають створення міжвідомчих механізмів для надійного збору, аналізу та прогнозування даних. Вважається, що ретельний аналіз військової служби та бойових обставин допоможе розробити прогнозні сценарії потенційних наслідків для здоров'я ветеранів. Глибше розуміння цих наслідків є вкрай важливим з огляду на високу варіабельність пов'язаних з війною травм, наслідки яких не завжди помітні одразу - особливо щодо їхнього впливу на реінтеграцію та здатність ветеранів адаптуватися до пов'язаних з цим викликів.

Збір даних також має допомогти визначити найбільш нагальні потреби ветеранів у первинній медичній допомозі. Тим часом, довгострокові стратегії повинні включати

³³⁵ IREX, "Опитування надавачів послуг з охорони психічного здоров'я".

³³⁶ Деал та Андреассен, "Україна: Задоволення потреб ветеранів служби у сфері психічного здоров'я".

³³⁷ IREX, "Опитування надавачів послуг з охорони психічного здоров'я".

³³⁸ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

³³⁹ Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

розширення (інформаційної) інфраструктури та ресурсів для задоволення всього спектру потреб ветеранів у сфері охорони здоров'я.³⁴⁰

Ключовим елементом цього підходу є створення повних баз даних із медичною інформацією про ветеранів до служби та перед демобілізацією. Це дозволить проактивно відстежувати стан здоров'я та формувати індивідуальні плани лікування. Доступ до медичних даних за 2–3 місяці до звільнення дасть змогу лікарям точніше оцінити потреби ветеранів і підготувати цілеспрямовану допомогу, що покращить результати лікування.³⁴¹ Такі оцінки стану здоров'я перед демобілізацією можуть бути організовані завдяки мобільним психіатричним і медичним підрозділам на фронті.³⁴²

На додаток до розвитку потенціалу, існуючі рекомендації щодо політик також пропонують кілька системних змін і вдосконалень у наданні медичних послуг ветеранам. Ці рекомендації передбачають запровадження безкоштовних обов'язкових медичних оглядів лікарями загальної практики при демобілізації відповідно до рекомендацій, розроблених з урахуванням особливостей осіб з військовим та бойовим досвідом. Ці обстеження повинні включати як фізичний, так і психічний скринінг здоров'я, з положеннями про перенаправлення до спеціалізованої медичної допомоги та служб підтримки в разі потреби.³⁴³

Співпраця між державними органами та закладами охорони здоров'я має важливе значення для створення системи моніторингу стану здоров'я ветеранів, відстеження прогресу одужання та подолання наслідків фізичних і психічних травм. Ця система може бути інтегрована в електронний реєстр ветеранів (е-реєстр), що забезпечить всебічну та доступну інформацію про стан здоров'я. На додаток до цього, українському уряду варто запровадити телемедицину та централізовану систему електронних медичних карток (ЕМК) за зразком успішного досвіду Департаменту у справах ветеранів США для покращення надання медичної допомоги та підвищення її ефективності.

Телемедицина дасть можливість ветеранам, особливо в сільській місцевості або в районах з недостатнім рівнем обслуговування, консультуватися з фахівцями дистанційно, і зменшувати витрати на поїздки і усуваючи географічні бар'єри для отримання медичної допомоги. Тим часом, централізована система ЕМК спростить адміністрування охорони здоров'я, зменшить бюрократію і посилить співпрацю між постачальниками послуг. Такі інновації, в тому числі регіональні системи ЕМК, сприятимуть покращеній координації медичної допомоги та надаватимуть гарантію якості завдяки сертифікованим протоколам лікування травм, пов'язаних з бойовими діями, та психічних розладів. Разом ці заходи модернізують систему охорони здоров'я ветеранів, покращуючи як доступ, так і результати лікування.³⁴⁴

Також пропозиція таких ініціатив, як мобільні бригади для надання кризової підтримки та сприяння соціальній адаптації, особливо у віддалених районах. Нарешті, існуючі рекомендації із політик пропонують провести аудит і розширити Програму медичних

³⁴⁰ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей"; Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

³⁴¹ IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичної допомоги серед ветеранів", липень 2021 року.

³⁴² Ван Метр і Бурстлер, "Подорож з Донбасу".

³⁴³ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³⁴⁴ IREX, "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання медичних послуг серед ветеранів", липень 2021 року; Герсак, Одарченко та Копаниця, "Наведення мостів: ветеранська політика у США та Україні".

гарантій (ПМГ), щоб вона відповідала потребам ветеранів в Україні, які постійно змінюються. Також запропоновано розглянути механізми оплати для фінансування медичних послуг, які не покриваються програмою, таких як стоматологічна допомога та лікування раку.³⁴⁵

Для підтримки ветеранів з фізичними травмами та інвалідністю необхідна комплексна система довгострокового догляду та реабілітації, яка включатиме індивідуальні програми для ветеранів зі складними травмами, безперервну реабілітаційну допомогу та інфраструктуру для тих, хто має незворотну втрату функціональності. Існуючі рекомендації щодо політик також підкреслюють, що доступний та безбар'єрний громадський простір є фундаментальною вимогою для фізичної та фізіологічної реабілітації та активної реінтеграції ветеранів. Міське планування має забезпечувати доступність громадських об'єктів та громадського транспорту для людей з інвалідністю, а також враховувати потреби ветеранів, які зазнали травм, пов'язаних із шумовим та світловим забрудненням.³⁴⁶

3.6.4 Посилення спроможностей

3.6.4.1 Спроможність до співпраці

Ефективна розробка політики для ветеранів та їхніх сімей вимагає співпраці уряду, громадського сектору, бенефіціарів та зацікавлених сторін у громаді, а також конкретної установи, яка б очолювала, координувала та контролювала її реалізацію.³⁴⁷ Розроблені рекомендації щодо політик реінтеграції наголошують на новій всеохопній державній політиці, яка визнаватиме унікальні потреби і внесок ветеранів та їхніх сімей, і забезпечить їм гідний доступ до послуг і підтримки. Ця політика має бути комплексною, добре скоординованою та відповідно профінансованою для ефективної підтримки реінтеграції та добробуту ветеранів та їхніх сімей. Крім того, організації громадянського суспільства наголошують на необхідності зворотного зв'язку та можливості внести свій вклад у політику та програми, що стосуються ветеранів, а також на важливості доступу до відповідної інформації та даних про ветеранів та їхні потреби.³⁴⁸

Для Мінветеранів рекомендовано посилити координацію у розробці та впровадженні політики підтримки ветеранів, інвестувати в навчання персоналу та людські ресурси, посилити співпрацю з дорадчими органами та громадськими організаціями, а також створити мережі для дослідження потреб ветеранів. Крім того, міністерству слід звернутися по міжнародну підтримку для покращення своїх аналітичних, комунікативних та партнерських навичок, з акцентом на ефективне інформування та координацію політики щодо сімей ветеранів.³⁴⁹ Для того, аби Міністерство у справах ветеранів могло взяти на себе ці завдання, українська ветеранська політика має бути централізована в рамках цього міністерства, а Мінветеранів має бути центральним органом виконавчої влади, відповідальним за реалізацію державної політики, спрямованої на захист прав українських ветеранів.

³⁴⁵ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³⁴⁶ Veteran Hub.

³⁴⁷ Veteran Hub.

³⁴⁸ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

³⁴⁹ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023"; Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

Децентралізація, яка передбачає поступове розмежування функцій соціальної підтримки та надання послуг між державними установами та організаціями громадянського суспільства, була визнана ключовою стратегією для задоволення потреб ветеранів, особливо в сільській місцевості. Для Мінветеранів рекомендовано розробляти стратегії, встановлювати стандарти якості та виділяти кошти, а органам місцевого самоврядування у співпраці з громадськими організаціями слід надавати послуги. Як невід'ємна частина бачення цього адміністративного процесу, організації громадянського суспільства будуть незамінними у забезпеченні доступності послуг у майбутньому, особливо з огляду на бюджетні обмеження держави.³⁵⁰

Крім того, варто посилити роль Мінветеранів у Кабінеті Міністрів України, зокрема розробники політик реінтеграції рекомендують надати Міністру у справах ветеранів статус Віце-прем'єр-міністра. Для покращення координації та комунікації існуючі рекомендації також підкреслюють переваги створення посад заступників з питань ветеранів в інших ключових міністерствах та органах виконавчої влади. Завдяки цим інституційним змінам Міністерство у справах ветеранів зможе розробляти всеохоплюючу політику щодо ветеранів та їхніх сімей, контролювати дотримання цієї політики, надавати рекомендації та координувати діяльність державних установ з питань ветеранів, виступати за пріоритетність політики щодо ветеранів у всіх секторах уряду, співпрацювати з різними зацікавленими сторонами для узгодження зусиль, а також проводити дослідження та комунікації для виявлення та вирішення кризових ситуацій, що впливають на ветеранів та їхні сім'ї.³⁵¹

У світлі нинішньої ситуації в Україні вкрай важливо враховувати значний вплив триваючого конфлікту на системи та структури, а також наголошувати на необхідності ретельного визначення пріоритетів у наданні послуг та розробці політики, щоб уникнути перевантаження інституційної спроможності.³⁵² Співпраця між установами та організаціями, що працюють у сфері реінтеграції ветеранів, вважається надзвичайно важливою, з особливим акцентом на уніфікацію підходів, політики та стратегій різних міністерств і відомств, відповідальних за надання послуг ветеранам та військовослужбовцям.³⁵³

Крім того, створення міжвідомчої робочої групи може усунути невідповідність між наданням пільг і реальними потребами ветеранів, і це сприятиме переходу до підходу, орієнтованого на потреби людей.³⁵⁴ Крім того, для ефективної підтримки та реінтеграції ветеранів важливе значення має регулярне оновлення існуючих карт і співпраця різних організацій, що надають підтримку ветеранам, зокрема неурядових організацій, бізнесу, релігійних організацій, лідерів громадської думки, військових капеланів, мереж "рівний-рівному" та культурних асоціацій.³⁵⁵

3.6.4.2 Готовність до посилення спроможностей

Плани реінтеграції повинні враховувати кілька ключових сценаріїв, таких як надання підтримки особовому складу, непридатному до подальшого проходження служби або

³⁵⁰ IREX, "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів", липень 2021 року.

³⁵¹ Брус і Пашкіна, "Політика щодо ветеранів в Україні".

³⁵² ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

³⁵³ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³⁵⁴ IREX, "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів", липень 2021 року.

³⁵⁵ International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій", аналітична записка, березень 2019 року.

звільненому з військової служби в період війни, сприяння швидкому, але контрольованому звільненню значної кількості військовослужбовців після завершення бойових дій із забезпеченням подальшого гарантування безпеки, а також створення довгострокової системи підтримки військово-цивільного переходу з регулярним плановим звільненням тих, хто завершив службу. Необхідно підготуватися до прийому великої хвилі ветеранів за будь-якого сценарію завершення війни, а також до наступних хвиль звільнення військовослужбовців через регулярні проміжки часу.³⁵⁶

Для того, щоб полегшити реінтеграцію ветеранів у цивільне життя, існуючі політичні рекомендації наголошують на необхідності продовжувати розробляти комплексну електронну систему реєстрації учасників бойових дій.³⁵⁷ Цифровий "паспорт" кожного військовослужбовця, що включатиме бойовий досвід, історію виплат і, за необхідності, дані про поранення, можна було б інтегрувати в такі платформи, як "Дія", державний додаток для надання електронних послуг. Це автоматично забезпечить доступ до пільг, і замінить паперові процеси, які ветерани зазвичай називають джерелом розчарування, затримок і марної трати ресурсів.³⁵⁸

Розробкою цієї системи має керувати робоча група, до складу якої входитимуть представники мереж військовослужбовців та ветеранів, юридичних та психосоціальних служб, радники з гендерних питань, місцевих та національних НУО та інші зацікавлені сторони, відібрані за відповідними, інклюзивними та прозорими критеріями. Забезпечення прозорості під час збору та реєстрації даних має сприяти забезпеченню довіри та залученості. Крім того, система повинна враховувати унікальні виклики, пов'язані з міркуваннями безпеки, такі як затримки в отриманні оперативної інформації або відставання у введенні даних. Незважаючи на ці перешкоди, визначення пріоритетності впровадження та розгортання реєстру є вкрай важливим, оскільки він має значний потенціал для покращення надання послуг та планування.³⁵⁹

Представники влади підкреслюють, що система реєстрації та цифровий "паспорт" мають бути інклюзивними, щоб точно відображати ситуацію як чоловіків, так і жінок-ветеранок, включно з добровольцями, які не були офіційно задокументовані в ЗСУ до їхньої інтеграції в армію. Система також має враховувати ветеранів з фізичними травмами або психічними розладами, і забезпечувати їхню доступність та належне надання статусів і пільг, на які вони мають право.³⁶⁰

Єдиний електронний реєстр має не лише співвідносити конкретні обставини ветеранів з відповідними пільгами, а й проактивно висвітлювати недостатньо використовувані форми допомоги. Наприклад, через "Дію" можна було б надсилати пуш-сповіщення, щоб інформувати ветеранів про можливості отримання освіти та працевлаштування, а також про інші пільги на основі персоналізованої інформації, що зберігається в їхньому цифровому "паспорті". Крім того, через оцифрування списків послуг та їх інтеграцію із з даними військово-лікарських комісій, система могла б спростити оцінку придатності та пришвидшити процес отримання пільг після закінчення служби. Запланований

³⁵⁶ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

³⁵⁷ ПРООН.

³⁵⁸ Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні".

³⁵⁹ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

³⁶⁰ Міжнародне попередження "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій".

Міністерством оборони додаток "Армія+"³⁶¹, запуск якого запланований на 2024 рік, є кроком у правильному напрямку, оскільки оцифровує щоденні адміністративні завдання військовослужбовця та надає доступ до ресурсів для саморозвитку. Однак необхідний більш комплексний цифровий сервіс, спеціально орієнтований на шляхи після демобілізації, аби охопити весь життєвий цикл і потреби солдата, від активної служби до реінтеграції після демобілізації.³⁶²

Ще одна ключова рекомендація щодо посилення потенціалу - активніше використовувати цифрові платформи, такі як Telegram, Facebook і YouTube, як основні канали комунікації для ветеранів, які дедалі більше покладаються на онлайн-медіа і виявляють менше довіри до традиційних телевізійних новин. Канали, якими керують колеги-військовослужбовці та ветерани, можуть ще більше підвищити залученість і зміцнити довіру до джерела. Ці платформи можна використовувати для підвищення обізнаності про наявні послуги та пільги, в тому числі про цифрові ресурси, які підтримують ветеранів у їхньому переході до цивільного життя.³⁶³

Так само громадські організації, що працюють у ветеранській сфері, рекомендують підвищити ефективність надання пільг ветеранам і зменшити залежність від особистих зв'язків або корупції для отримання послуг. Цього можна досягти шляхом створення офіційних спеціалізованих служб підтримки у партнерстві з відповідними державними установами. Як і у випадку з інформацією про пільги, об'єднання цих служб у спеціальні центри дозволило б ветеранам отримати доступ до необхідної підтримки - наприклад, допомоги в оформленні пільг та послуг з працевлаштування - в єдиному, доступному місці.³⁶⁴

3.6.4.3 Збір та обмін даними

У найближчій перспективі вкрай важливо отримати достатньо точні та оновлені оцінки чисельності особового складу, який потребує реінтеграційної підтримки, і це є складним і делікатним завданням. Основні вимоги до даних включають дані з розбивкою за віком, статтю, регіоном, військовим досвідом, травмами, станом здоров'я та інвалідністю. Ця інформація вважається життєво важливою для розробки планів як екстреної, так і довгострокової допомоги. Якщо стандартні системи звітності наразі не діють, слід розглянути можливість проведення оцінок у надзвичайних ситуаціях як варіант збору цих важливих даних.³⁶⁵

Брак даних поглиблює проблему незадоволених потреб цих груп населення, особливо з точки зору тривалості періоду, протягом якого необхідна підтримка. Реінтеграція є довготривалим процесом і вимагає відповідних і стійких зобов'язань з боку державного

³⁶¹ Army+ має на меті модернізувати збройні сили країни, дозволивши солдатам подавати звіти, запитувати відпустки, звертатися за медичною чи фінансовою допомогою через інтерфейс смартфона. Незважаючи на високу оцінку його потенціалу щодо оптимізації процесів та покращення надання послуг, впровадження відбувається повільно через технічні проблеми, недостатню обізнаність та небажання командирів повністю взаємодіяти з платформою. Додаток є кроком до створення єдиної цифрової військової системи, подібної до стандартів НАТО, але його успіх залежить від подолання перешкод бюрократії ЗСУ та завоювання довіри серед військовослужбовців (Єрмак, 2024)

³⁶² Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності, "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні"; IREX, "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів", липень 2021 року; International Alert, "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх УБД", березень 2019 року.

³⁶³ Середа та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

³⁶⁴ Кирилова та ін., "Потреби ветеранів 2023".

³⁶⁵ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

сектору та донорських спільнот. З огляду на це, необхідно проводити більше досліджень і застосовувати інклюзивні підходи, які б враховували тих, хто постраждав від ув'язнення, зниклих безвісти і загиблих на військовій службі. Крім того, наслідки війни виходять за межі самих ветеранів, впливаючи на їхні сім'ї через різні форми віктимізації та травми.³⁶⁶

Такий досвід, що значно відрізняється у різних людей і сімей, підкреслює необхідність спеціальної державної політики, яка б визнавала і вирішувала ці довготривалі, часто приховані жертви війни. Цей підхід визнає тривалий вплив травми і віктимізації не лише на ветеранів, але й на їхні сім'ї, що вимагає широкої, інклюзивної і детальної політичної реакції.³⁶⁷ Для цього потрібно більше ініціатив, спрямованих на розвиток і підтримку технологічної інфраструктури, що полегшує відстеження індивідуальних статусів, потреб і координоване надання соціальних послуг.³⁶⁸

Український контекст вимагає комплексних і надійних стратегій збору даних, забезпечення належного функціонування Єдиного державного реєстру ветеранів війни (ЄДРВВ) та інтеграції наскрізної ідентифікації ветеранів у всі державні реєстри, особливо у сфері соціального захисту та охорони здоров'я.³⁶⁹ Крім того, існує також потреба в надійних ініціативах зі збору якісних даних, оскільки вони дають змогу глибше зрозуміти унікальний досвід і потреби ветеранів, що є важливим для формування ефективної політики реінтеграції та розробки програм. Якісні дані, що відображають нюанси життя ветеранів, доповнюють кількісні показники, що дозволяє розробляти більш адаптовані та ефективні заходи.³⁷⁰

Розробники політик також підкреслюють, що якісні та своєчасні дані необхідні для кількісної оцінки ризиків і забезпечення науково обґрунтованого розуміння шляхів розвитку ветеранів. На додаток до формування політики, дані можуть відігравати життєво важливу роль у розвіюванні стигматизації. Чіткі та точні статистичні дані можуть протистояти негативним стереотипам, ілюструючи справжній масштаб вразливостей та успіхів ветеранів. Наприклад, розуміння реальних показників наркоманії, злочинності чи безробіття може допомогти змінити суспільне сприйняття та висвітлити сфери стійкості ветеранської спільноти. Нарешті, розбудова інфраструктури даних підвищить здатність держави передбачати та реагувати на нові тенденції, і забезпечить ефективний розподіл ресурсів та адаптивність систем підтримки.³⁷¹

Академічні партнерства відіграють ключову роль у таких заходах, так як використовують досвід у дослідницьких методологіях та аналізі даних для поглиблення розуміння обставин, у яких опинилися ветерани. Таким чином, підвищується точність та ефективність стратегій підтримки на всіх рівнях. Забезпечення безпеки даних і розширення знань про досвід і потреби ветеранів є життєво важливими для розробки чітких державних, міжнародних і низових стратегій підтримки.³⁷²

³⁶⁶ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³⁶⁷ Veteran Hub.

³⁶⁸ Veteran Hub; ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

³⁶⁹ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

³⁷⁰ Сінгх та ін., "Досвід психічного здоров'я та функціонування серед постраждалого від конфлікту населення".

³⁷¹ Серєда та ін., "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року".

³⁷² Гаврилишин, Еккардт та Якушко, "Управлінське дослідження війни в Україні".

3.6.4.4 Громадський сектор

Ветерани довіряють організаціям громадянського суспільства більше, ніж будь-якій політичній структурі чи іншій інституції, залученій до політики підтримки ветеранів. Отже, громадський сектор має значний потенціал для просування політики щодо ветеранів, який, як зазначається в існуючій літературі щодо політик реінтеграції, може бути підвищений шляхом цілеспрямованого вдосконалення їхніх підходів та можливостей. Також слід коригувати інституційний та фінансовий стан справ, що підтримує їхню діяльність.³⁷³

Зацікавлені сторони серед організацій громадянського суспільства повідомили про бажання підтримувати їх персонал на постійній основі, посилити співпрацю з органами влади та підвищити кваліфікацію працівників. Нещодавні звіти показали, що інституційна підтримка, разом із навчанням проектного менеджменту та професійному розвитку, має бути пріоритетним напрямком діяльності громадянського суспільства. Існує потреба у спеціалізації та професіоналізації таких послуг, як юридична, психологічна та соціальна підтримка, з сильним акцентом на контролі якості та стандартизації, в ідеалі - за участю державних органів влади. Донорська спільнота та держава повинні збільшити свою підтримку для посилення громадянської активності ветеранів, які повертаються, і розвивати програми, орієнтовані на сім'ю, на державному рівні. Крім того, цільова інституційна та організаційна підтримка має вирішальне значення для ефективної інтеграції ветеранських організацій у сектор надання послуг.³⁷⁴

Експерти прогнозують, що після хвилі демобілізації в Україні відроджуватимуться або з'являтимуться нові ветеранські організації. Для їхнього становлення й розвитку буде необхідно усунути наявні прогалини у фінансуванні громадського сектору та забезпечити спеціалізовану правову й організаційну підтримку. Це свідчить про те, що на цьому етапі і уряд, і, в ідеалі, донорські організації повинні мати краще розуміння потреб громади, а також шляхів підтримки їхньої громадської активності. Наприклад, представники міжнародних організацій пропонують у майбутньому надавати підтримку різноманітним організаціям, особливо на місцевому рівні, які створюватимуться та діятимуть в інтересах ветеранів у відповідних громадах.³⁷⁵

Крім того, громадським організаціям варто зосередитись на диверсифікації своїх партнерств та брати активну участь у програмах наставництва для допомоги новоствореним групам. Їм необхідно оптимізувати свої процеси подання заявок на гранти та підтримки, щоб ефективно допомагати цим новим організаціям. В умовах триваючого переходу до приватизації послуг для ветеранів для громадських організацій вкрай важливо посилити свою спроможність у системній інституційній підтримці. Це включатиме посилення координації з державними органами та міжнародними організаціями, а також узгодження діяльності донорів для запобігання дублюванню та максимізації впливу.³⁷⁶

Громадські організації також повинні забезпечити довгострокову інституційну підтримку, і наголошувати на операційній стабільності, ефективному управлінні та стратегічному плануванні. Донорська спільнота має сприяти скоординованій підтримці, і зосереджуватись на конкретних мережах, тематичних напрямках та ветеранських

³⁷³ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

³⁷⁴ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

³⁷⁵ Жмурко, Якушко та Закотюк.

³⁷⁶ Жмурко, Якушко та Закотюк.

групах, а також бути в курсі змін у секторі та відповідати новим вимогам. Необхідно переглянути політику щодо міжнародної підтримки діючих військовослужбовців, які переходять до статусу ветерана. Врешті-решт, громадським організаціям слід покращити комунікацію з потенційними заявниками, інвестувати в навчання своїх співробітників та реалізовувати проекти, спрямовані на психологічне здоров'я та запобігання професійному вигоранню.³⁷⁷

Зважаючи на велику кількість та різноманітність організацій, що працюють у сфері реінтеграції ветеранів, громадські організації варто долучатись до співпраці та до надання чіткої, актуальної та легкодоступної інформації в одному централізованому місці задля покращення охоплення та підтримки ветеранів. Оптимізація їхніх основних комунікацій через спільну платформу зробить їхні послуги більш доступними для ветеранів, які часто стикаються із труднощами щодо розуміння послуг. Створення комплексного путівника для ветеранів може стати відправною точкою для інформування ветеранів про наявні ресурси і пільги та підвищення їхньої обізнаності.³⁷⁸

Крім того, існуючі рекомендації також підкреслюють ефективність рекомендацій з вуст в уста від особистих зв'язків ветеранів у налагодженні контактів з ветеранами, побудові довіри та рекомендацій щодо послуг. Організаціям, що працюють у сфері реінтеграції ветеранів, рекомендується використовувати різні методи роботи з громадськістю, зокрема "сарафанне радіо", соціальні мережі та залучення громадськості. Їхня комунікаційна стратегія має зосереджуватися на допомозі ветеранам, а не на натяках на те, що у них є проблеми, щоб заохотити їх звертатися по допомогу, не відчуваючи стигматизації. Крім того, співпраця між організаціями та місцевими групами підтримки ветеранів має вирішальне значення для ефективної підтримки та роботи з населенням. Ефективні канали комунікації з ветеранами – месенджери та соціальні мережі із фокусом на такі теми, як реабілітація та працевлаштування.³⁷⁹

³⁷⁷ Жмурко, Якушко та Закотюк.

³⁷⁸ Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

³⁷⁹ Кінселла та Арас.

4. Висновки

Викладені нижче висновки ґрунтуються на польових дослідженнях, проведених в Україні дослідниками ІК влітку 2023 року, а також на дискусіях, що відбулися на першій конференції ІК "Поза війною" у жовтні того ж року. Темою цієї конференції було "Глобальні ідеї для підтримки стратегій реінтеграції українських ветеранів, які повернулися з фронту". (Для отримання додаткової інформації про польові дослідження та методологію конференції **див. Додатки А-С**).

4.1 Виклики, пов'язані з ідентичністю та соціокультурними проблемами

Життя українських ветеранів є багатограним. Інтерв'ю з ветеранами та представниками установ і організацій показують, що ветерани в Україні ідентифікують себе по-різному: як військові добровольці, капелани, службовці, релігійні лідери, державні службовці чи цивільні, які підтримують армію. У повсякденному житті ці ролі поєднуються з іншими — як-от батько, професіонал, годувальник. Таке одночасне прийняття кількох ідентичностей викликає важливі питання щодо самооцінки ветеранів, їхніх очікувань, політичних поглядів та того, як війна і реінтеграція впливають на їхнє подальше життя.

Широке розмаїття походження, досвіду та ідентичностей може призвести до напруженості у відносинах між військовослужбовцями. Реакція на обов'язкову мобілізацію, наприклад, висвітлює соціальні та класові відмінності, які існують у збройних силах, і те, що ці відмінності означають для їхніх життєвих шляхів та траєкторій їхніх сімей. Багато ветеранів не наважуються повертатися на фронт, і наголошують на відчутті виснаження, психічного і фізичного перенапруження та підвищеного стресу. Водночас заможні люди з хорошими зв'язками можуть уникнути обов'язкової служби, і можуть виїхати з країни, часто разом зі своїми сім'ями, тоді як ті, хто не може, змушені служити. Не всі, хто може виїхати, роблять це; деякі респонденти повідомили, що вони вирішили залишитися і воювати, і використали свої ресурси для евакуації своїх сімей. Однак той факт, що ветерани з хорошими зв'язками і достатком можуть захистити свої сім'ї, в той час як менш забезпечені ветерани не можуть цього зробити, посилює соціально-економічний поділ у збройних силах.

Іншим ключовим джерелом напруженості є спектр мотивацій для вступу до збройних сил. Респонденти припускають, що в той час як одних військовослужбовців мотивує відданість українській справі, інших - можливість особистих досягнень або просування по службі. Ці люди беруть участь у збройних силах, щоб покращити своє резюме, отримати бойовий досвід, компенсувати професійні невдачі в минулій військовій кар'єрі або отримати відчуття ідентичності чи мети, які вони не змогли знайти в іншому місці. Такі особисті цілі дехто не сприймає як законну причину вступу на військову службу і може підживлювати сумніви щодо лояльності та надійності військовослужбовців. Як стверджує один з респондентів, член підрозділу спеціального призначення Іноземного легіону: «Багато хто тут з неправильних причин.»

Недовіра серед ветеранів також підживлюється стереотипами, пов'язаними з соціокультурними відмінностями та ідентичностями. Часто згадуваний регіональний стереотип полягає в тому, що українці у східних регіонах країни, ближче до Росії, є недостатньо лояльними і тому скоріше виїдуть з країни, ніж приєднаються до боротьби. Хоча один респондент стверджував, що таке сприйняття є необґрунтованим, і підкреслював внесок як східних, так і західних регіонів в українську справу, інший респондент стверджував, що під час евакуації села вони зіткнулися з нелояльними східними українцями, які працювали на росіян - досвід, який посилив негативний

регіональний стереотип. Ці дані привертають увагу до того, як особистий досвід та уявлення, пов'язані з різними регіонами, можуть впливати на згуртованість у межах груп і сприйняття прихильності до конфлікту, додаючи складності до досвіду бійців, як іноземних, так і вітчизняних.

Багато респондентів також висловили занепокоєння тим, що військовослужбовці недостатньо підготовлені і що деякі з них неправдиво розповідають про свій минулий військовий і професійний досвід. Особливо гостро стояло питання недостатньої підготовки медичного персоналу, відповідального за надання допомоги при складних пораненнях на передовій. Деякі також відзначили відносну легкість вступу до Іноземного легіону через гостру потребу у військовослужбовцях. Один респондент заявив, що Іноземний легіон не вимагає доказів попередньої військової служби, а інший - що "Іноземний легіон відчайдушно намагається набрати достатню кількість людей, щоб задовольнити свої кадрові потреби, тому відсутність попереднього військового досвіду зараз є дуже поширеним явищем". Тенденція не зважати на наявність військового досвіду під час набору та адаптації призвела до того, що респонденти-ветерани підозрюють, що відносно велика кількість їхніх колег прийшли на службу із цивільного середовища і, можливо, неправдиво вказують про свою мінімальну військову підготовку.

Хоча відмінності в походженні та досвіді можуть створювати напруженість між ветеранами, ці відмінності можуть бути і корисними.

Під час конференції "Поза війною" учасники розглядали різні профілі, ветеранів та цивільних осіб, які роблять внесок в оборонні зусилля України, як можливість сприяти формуванню більш інклюзивного та згуртованого суспільства. В умовах теперішнього збройного конфлікту помітне покращення ставлення до ветеранів супроводжується аналогічним позитивним зрушенням у ставленні до жінок, ЛГБТКІА+ спільноти та іноземців. Така трансформація відображає еволюцію сприйняття та визнання різноманітних внесків і викликів, з якими стикаються ці групи, незважаючи на регіональні та соціально-економічні розбіжності в країні. Такій зміні подекуди сприяв той факт, що жінки, ЛГБТКІА+ та іноземці воювали за Україну. Деякі українські учасники конференції стверджували, що, оскільки ветерани відіграють ключову роль у формуванні майбутнього України, вкрай важливо, щоб такі позитивні зміни були використані для сприяння інклюзивності та підтримки всіх людей, незалежно від їхнього походження чи ідентичності.

4.2 Відмінності між поколіннями

Інтерв'ю показали помітні відмінності у поглядах, цінностях і потребах ветеранів різного віку. Старші ветерани зазвичай йшли на службу вже після того, як побудували кар'єру, одружилися та мали дітей. Повернувшись з війни, вони прагнуть відновити стабільність і комфорт довоєнного життя, віддаючи перевагу знайомому оточенню, звичним людям і рутини — те, що один з опитаних назвав своїм 'десятифутовим світом'. Як влучно висловився ветеран зі Спілки ветеранів АТО в Калуші: 'Нам не потрібно говорити англійською, нам потрібно говорити з нашими сім'ями'

Молоде покоління становить більшість ветеранів в Україні, і, на відміну від своїх старших колег, більшість з них були призвані до армії до того, як здобули вищу освіту, побудували невійськову кар'єру і створили сім'ї. Ці ветерани повинні вирішувати складне завдання побудови свого повоєнного життя з нуля, і респонденти та учасники

конференції підкреслили необхідність реінтеграційних зусиль, спрямованих на задоволення особливих потреб цієї молодшої когорти ветеранів.

Заходи для підтримки повинні враховувати вплив призову на молодих ветеранів. Респонденти повідомили, що призов може загострити у молодих солдатів почуття обмеженої самостійності і посилити відчуття зради. Один з учасників конференції зазначив, що ці почуття, в свою чергу, можуть зробити молодих ветеранів особливо вразливими до розчарування, недовіри до уряду і пов'язаних з ним інституцій та зловживання психоактивними речовинами, особливо якщо вони стикаються з труднощами у становленні в освітній та економічній сферах. Респонденти та учасники конференції визначили створення бізнесу як поширене бажання та потенційну перешкоду для молодих ветеранів. За словами одного з учасників конференції, лише невелика кількість ветеранів досягає успіху у відкритті власної справи, тому важливо, щоб зусилля з реінтеграції включали бізнес-тренінги та пропонували шляхи входження в існуючі організації, а не зосереджувалися виключно на підприємстві.

Хоча учасники конференції наголошували на важливості задоволення потреб молодих ветеранів, вони також виступали за інклюзивність ветеранських програм для ветеранів усіх поколінь. На їхню думку, ветеранів об'єднує зв'язок, який перевершує відмінності у віці, досвіді та походженні. Один з учасників підкреслив успіх програми бізнес-тренінгів, яка об'єднала ветеранів Донбасу з ветеранами радянсько-афганської війни. Учасники конференції запропонували подібну програму: старші ветерани російсько-української війни, які заснували власний бізнес, могли б сприяти обміну знаннями та ділитися найкращими практиками з молодими ветеранами. Така система підтримки між поколіннями, можливо, не надаватиме безпосередньої фінансової допомоги, яку вони пропонують, але дасть цінні рекомендації та створить більш згуртовану ветеранську спільноту, незважаючи на розбіжності між поколіннями.

4.3 Роль жінок у війні

Ці дані висвітлюють багатогранне становище жінок - як у збройних силах, так і поза ними - на війні, включно зі стереотипами, еволюцією ідентичності та впливовою роллю у підтримці психічного здоров'я.

Жінки успішно виконують важливі ролі в українських військових операціях. За даними Жіночого ветеранського руху (ЖВР), одна жінка прослужила в штурмовій групі два роки, завагітніла і народила дитину, повернулася на військову службу після вагітності і зараз готується до вступу в Сили спеціальних операцій. Ця та схожі до неї жінки демонструють силу та навички жінок у війську.

Тим не менш, як зазначає ЖВР, жінки регулярно стикаються зі значними труднощами при виконанні своїх обов'язків та просуванні військової кар'єри. Деякі з них мають практичний характер: жінкам часто важко отримати належну форму та бронежилети. Вони також борються за просування по службі та офіційне визнання їхньої роботи в армії. Зацікавлені сторони припускають, що більшість жінок обмежені так званими "м'якими посадами", і навіть ті жінки, які беруть участь у бойових діях, не завжди роблять це офіційно; натомість вони реєструються як виконавці небойових посад, наприклад, як "кухарі".

Опитані ветерани також описують популярні та шкідливі стереотипи щодо жінок-військовослужбовиць: жінки йдуть до армії, щоб знайти чоловіків; жінки віддають перевагу кабінетним ролям та паперовій роботі; жінки є "супутницями" для чоловіків-

солдатів. Ці стереотипи увічнюють хибне і шкідливе уявлення про важливий внесок жінок у військову справу, і респонденти Жіночого ветеранського руху наголошують на необхідності системи, яка визнає і заохочує навички жінок-військовослужбовиць.

Респонденти та учасники конференції також висловили занепокоєння щодо захисту прав жінок у збройних силах. Учасники конференції вказали на брак фахівців з жіночого здоров'я, а також психологів зі спеціалізованою підготовкою та досвідом роботи з проблемами, з якими найчастіше стикаються ветеранки, такими як ґендерні стереотипи та сексуальне насильство.

Крім того, досвід жінок у полоні, особливо як військовополонених, підкреслює необхідність покращення співпраці та комунікації між організаціями, що опікуються військовополоненими, та тими, що підтримують ветеранів. Після повернення жінки-військовополонені часто стикаються з недостатньою підготовкою та підтримкою як з боку своїх родин, так і з боку медичних працівників. Така непідготовленість може погіршити їхній стан, особливо коли вони піддаються допитам після звільнення.

Відповіді, отримані від Жіночого ветеранського руху та Українського ветеранського фонду, також свідчать про те, що жінки, які не виконують традиційних військових ролей, надають вирішальну підтримку солдатам і ветеранам. Поки їхні близькі перебувають на фронті, вони керують бізнесом, виконують обов'язки з догляду за дітьми, займаються управлінням проектами та адвокацією, а також беруть на себе лідерські ролі в громадах. Багато жінок-членів сімей бійців також підтримують процес реінтеграції і беруть на себе ключові ролі в організаційному, інституційному та низовому лідерстві. Одна з організацій, яка підтримує як сім'ї загиблих солдатів, так і заходи із реінтеграції, розповіла про те, як мати загиблого солдата допомагає у створенні маскувальних сіток.

Крім того, жінки виконують значний обсяг роботи з догляду, зокрема надають соціальну та емоційну підтримку членам своїх сімей, які повертаються з війни. Респондентки, одружені з ветеранами, розповіли, що вони заохочували і переконували своїх військових партнерів подолати скептицизм і сумніви та звернутися по офіційну підтримку з питань психічного здоров'я. Одна жінка, наприклад, розповіла, що її чоловік повернувся додому з ПТСР, коли вона була на п'ятому місяці вагітності, і вона переконала його звернутися по медичну допомогу. Проблеми, з якими стикаються дружини, намагаючись впоратися з проблемами психічного здоров'я своїх чоловіків під час і після служби, підкреслюють нагальну потребу задовольнити потреби у сфері психічного здоров'я в ширшій ветеранській спільноті.

Респонденти також вказали на різницю між поколіннями у потребах та досвіді дружин ветеранів. Старші жінки переважно висловлювали занепокоєння тим, що їхні чоловіки перебувають далеко, що вони виснажені та мають проблеми зі здоров'ям. На відміну від них, деякі молоді жінки боролися з емоційними та психологічними проблемами, пов'язаними з незахищеністю їхніх нових стосунків. Цей різний досвід підкреслює динаміку розвитку ветеранської спільноти та необхідність створення спеціальних систем підтримки для ветеранів та їхніх сімей.

Організації виступають за ґендерно-чутливу політику та програми, які визнають та враховують унікальні потреби та виклики, з якими стикаються жінки та ветеранки. Зокрема, Жіночий ветеранський рух наголошує на важливості адвокації порядку денного Організації Об'єднаних Націй з питань гендеру, жінок, миру та безпеки (ЖМБ), який передбачає ширший погляд на роль жінок у побудові миру та безпеці, ніж їхня безпосередня участь у збройних силах. Від розширення військових ролей до

можливостей після служби, освіти та психосоціальної підтримки ветеранів та їхніх родин, ЖВР та інші організації закликають до комплексних та інклюзивних підходів до реінтеграції ветеранів, які підтримують жінок як у війську, так і поза ним.

4.4 Психічне здоров'я та психологічна допомога

Інтерв'ю, проведені в межах цього дослідження, виявили низку психосоціальних проблем, з якими стикаються ветерани, зокрема ПТСР і моральні травми. Ці проблеми посилюються через тривалу службу з короткими перервами (6–10 місяців), що не дає достатньо часу на психологічне відновлення. Як сказав один солдат Іноземного легіону: 'Війна — це страшно; не кожен може приєднатися. Іноді у мене під нігтями кілька днів буде кров мого друга'. Після повернення до цивільного життя ветерани часто стикаються з такими труднощами, як надмірна пильність, підозрілість, самотність і безробіття.

Проблеми психічного здоров'я, пов'язані з війною, стосуються не лише ветеранів. Зокрема, як зауважив один з учасників конференції, досвід повномасштабного вторгнення також кардинально змінив психологічний стан цивільного населення, яке постраждало від окупації та обстрілів. Зростання поширеності травм - і, в крайніх випадках, самогубств - серед цивільного населення може загострити проблеми психічного здоров'я ветеранів, які перебувають поруч з ними. Тому респонденти та учасники конференції наголосили на необхідності комплексного терапевтичного підходу до ветеранів, їхніх родин, громад та цивільних інституцій; цей підхід має визнавати і враховувати взаємозв'язок між поширеними наслідками воєнних дій для психічного здоров'я. Такий підхід, на думку зацікавлених сторін, має бути чутливим до різних профілів ветеранів (наприклад, членів іноземних легіонів, призовників, добровольців, колишніх військовополонених) і місцевих контекстів.

Учасники конференції також підкреслили потребу в послугах з охорони психічного здоров'я для подолання поширеності моральних травм серед ветеранів. Хоча російсько-українська війна характеризується різким розмежуванням між "добрим" і "поганим", що має широкий резонанс на світовій арені, і хоча солдати твердо переконані, що вони захищають свою батьківщину від явного ворога, вбивство інших людей може призвести до емоційного потрясіння і потенційно спричинити моральну травму.

Ветерани також можуть зазнавати моральної травми, не пов'язаної з убивством: вони можуть відчувати безсилля або провину перед пораненнями і смертями побратимів, а також щодо більш серйозних військових невдач. Учасники конференції розмірковували над тим, що психічні втрати, яких зазнають ветерани, зіткнувшись з етичними дилемами і травматичними і морально травмуючими подіями, можуть залишити їх "фізично неушкодженими, але морально зруйнованими". Це, на їхню думку, вимагає цілеспрямованої і спеціалізованої підтримки.

Багато респондентів підкреслили потребу в більшій кількості психологів і фахівців з психічного здоров'я, особливо в госпіталях, а також у спеціальних програмах з психічного здоров'я. Багато хто стверджував, що послуги з охорони психічного здоров'я повинні бути доступними для ветеранів; в той час як програми з охорони фізичного здоров'я включені у ветеранські пільги, підтримка психічного здоров'я не передбачена. Один солдат Іноземного легіону заявив, що вони платили за власну психіатричну допомогу з власної кишені по 100 доларів на годину.

За відсутності доступної підтримки психічного здоров'я ветерани та ті, хто їх підтримує, шукають альтернативи. Багато ветеранів звертаються до релігії. Релігія та релігійні інституції відіграли важливу роль у війні; у Західній Україні релігійні переконання повпливали на вступ до лав армії, так як захист своєї нації розглядався як праведна справа, а церкви підтримували державу у постачанні провіанту для військових. Учасники конференції констатували, що військові священики надають значну психологічну допомогу ветеранам як під час, так і після військової служби. Однак самі військові священики зазнають виснаження, і поєднують фронтові обов'язки з цивільними реабілітаційними заходами.

Інші намагалися вирішити проблему нестачі традиційної підтримки психічного здоров'я, і долучались до впровадження альтернативних методів лікування для ветеранів. Одна ветеранська організація намагалася запровадити психоделічну терапію та медичний канабіс для лікування ПТСР, депресії, тривоги та бойових травм. Однак ця ініціатива зрештою була зірвана у зв'язку із юридичними проблемами. Тим не менш, кілька респондентів стверджували, що необхідно дослідити більше варіантів лікування ветеранів, включно із психоделіками або медичним канабісом.

Як респонденти інтерв'ю, так і учасники конференції відзначили, що низка дій, пов'язаних з проблемами психічного здоров'я - зловживання психоактивними речовинами, злочинність, домашнє насильство та самогубства - поширюються серед ветеранів та членів сімей ветеранів у невідомих масштабах. Хоча чимало українських організацій намагаються збирати дані щодо цього, інснує чимало практичних обмежень, включно із обмеженістю наявних даних, навмисно неточними даними (для запобігання зловживанню з боку Росії), швидкою зміною статистики та децентралізацією процесів відстеження даних. Для вирішення цих проблем деякі респонденти запропонували співпрацювати з організаціями, які мають подібні проблеми; наприклад, Велика Британія успішно збирає дані про ув'язнення ветеранів і розробила відповідні програми реінтеграції, і їхній досвід може стати цінним джерелом інформації та стратегій для зусиль з реінтеграції ветеранів в Україні.

Респонденти та учасники конференції також висловили занепокоєння щодо ризику радикалізації. Вони підкреслили необхідність комплексної реінтеграції та програм з охорони психічного здоров'я для зменшення цього ризику в довгостроковій перспективі. Зокрема, респонденти висловили занепокоєння притоком військовослужбовців до футбольних хуліганських угруповань і вербуванням їх правоекстремістськими угрупованнями в останні роки. Це створило нову динаміку у військових частинах, де конкуруючі футбольні угруповання можуть проводити роз'яснювальну роботу в соціальних мережах, впливати на групову взаємодію і потенційно радикалізувати молодих членів. У цьому контексті один з учасників конференції підкреслив необхідність терапевтичних методів для спрямування гніву і негативних емоцій на конструктивні, спрямовані назовні заходи, а не на внутрішні образи.

Хоча багато ветеранів підкреслюють обмеженість доступної їм підтримки у сфері психічного здоров'я, організації також відзначають проблеми з готовністю ветеранів звертатися по послуги з охорони психічного здоров'я, особливо серед чоловіків. Навіть у тих випадках, коли ресурси з охорони психічного здоров'я доступні, деякі ветерани можуть не наважуватися звертатися по психіатричну допомогу через соціальну стигматизацію або через власні особисті перестороги. Деякі респонденти також пов'язують небажання звертатися за психіатричною допомогою або приймати її з консервативністю військового керівництва та скептицизмом щодо психосоціальної та психіатричної допомоги, а також зі скептицизмом щодо зовнішніх спеціалістів.

Респонденти неодноразово підкреслювали, що ветерани повинні бути належним чином підготовлені до спілкування та прийняття зовнішньої підтримки, чи то від громади, чи то від офіційних структур. Як заявила українська громадська організація "Після служби" (ПС), що працює з ветеранами, "не можна допомогти людині, яка не хоче допомоги". ПС повідомляє, що деякі поранені ветерани вирішують свої проблеми з психічним здоров'ям самостійно, через заняття спортом або виїжджаючи з України, щоб пожити в іншому місці. На противагу цьому, інші відчують, що змирилися зі своєю бідю і не можуть звернутися по підтримку. У той час як ПС прагне налагодити контакт з ветеранами та їхніми сім'ями, встановити довіру, визначити їхні потреби та надати відповідні ресурси, організація також застосовує механізм оцінки, який допомагає визначити готовність ветерана до активної участі у програмі.

Як було підкреслено під час конференції та підтверджено даними опитування, стратегії "рівний-рівному" виявляються дуже ефективними у подоланні небажання ветеранів звертатися по психіатричну допомогу.³⁸⁰ На думку респондентів, рекомендації та перенаправлення інших ветеранів, а також поширення історій успіху можуть слугувати важливими точками входу до допомоги та шляхами для демістифікації психологічної підтримки. Коригування комунікаційних стратегій задля дестигматизації та зміцнення довіри до психіатричної допомоги буде життєво важливим зусиллям для збільшення її використання.

4.5 Фізичні травми та медичні потреби

Інтерв'ю також висвітлили складні проблеми у наданні медичної допомоги пораненим солдатам, не в останню чергу через поширену недовіру до української системи охорони здоров'я, особливо до військових шпиталів, та бюрократичні перепони на шляху до отримання медичної допомоги та пільг по інвалідності. Респонденти не довіряють українській системі охорони здоров'я в питаннях лікування поранень, які отримують солдати. Деякі з них критикували якість медичної допомоги, що надається у військових шпиталях, припускаючи, що вони надають перевагу ампутаціям, а не складним процедурам, і мають гірше обладнання та технічне обслуговування, ніж цивільні лікарні. Респонденти також висловили занепокоєння нестачею цивільних лікарів в Україні; за час війни багато з них були мобілізовані або переїхали до інших країн Європи. У цьому контексті солдати отримують поранення, які неможливо вилікувати в Україні, і тому вони змушені їхати за кордон для отримання допомоги.

Зокрема, на лінії фронту, за словами респондентів та учасників конференції, медична допомога є не лише неадекватною, але й ризикованою. Жіночий ветеранський рух заявляє про недостатню кількість медичних аптек для бойових медиків та недостатню підготовку парамедиків. Крім того, препарати, що використовуються для знеболення на передовій, становлять серйозний ризик розвитку залежності з потенційно фатальними наслідками. Респонденти закликали Міністерство оборони переглянути перелік дозволених препаратів для знеболення.

Вірогідно, що багато ветеранів, які повертаються з війни, матимуть інвалідність та/або значні медичні потреби, і вони повинні пройти комісію для отримання статусу інвалідності та доступу до пільг по інвалідності. Однак цей процес, що залишився з радянських часів, повен корупції, бюрократичній неповороткості та неефективності, що ускладнює своєчасне отримання статусу інвалідності та пільг. Одна з респонденток

³⁸⁰ Деал та Андреассен, "Україна: Задоволення потреб ветеранів служби у сфері психічного здоров'я".

зазначила, що хоча державні медичні комісії необхідні для оцінки придатності ветеранів до мобілізації або реабілітації, інституційний процес може бути дещо дегуманізуючим. Вона підкреслила, що медичні комісії мають бути більш зручними та людиноорієнтованими, щоб ветерани могли отримати допомогу, якої вони так гостро потребують.

Солдати-неукраїнці стикаються з додатковими перешкодами у доступі до (медичної) допомоги, оскільки вони не мають права на отримання компенсації за поранення, пов'язані з війною, і змушені нести витрати самостійно. Це часто призводить до того, що солдати залишають іноземний легіон одразу після поранення, щоб шукати допомоги деінде і уникнути складного процесу доступу до охорони здоров'я в Україні.

Чимало респондентів зазначили, що, за прогнозами, кількість ветеранів зросте з нинішніх 800 000 до приблизно 2 мільйонів, і це викликає значне занепокоєння щодо потенційної кризи у сфері надання послуг підтримки. В уже перевантаженій системі, яка погано підготовлена до припливу ветеранів, тягар реінтеграції ветеранів-інвалідів і ветеранів з важкими медичними потребами неминуче ляже на плечі громад. У багатьох громадах, особливо в сільській місцевості, відсутня інклюзивна інфраструктура для людей з інвалідністю, і це може перешкоджати участі в громадському житті значної частини українських ветеранів. Респонденти підкреслили нагальну потребу збільшення економічної, психосоціальної та громадської підтримки, доступної для ветеранів з медичними потребами та/або інвалідністю. Вони підкреслили, що підтримка та стимули для таких змін мають бути спрямовані на державні служби та установи, а також на кожную іншу частину публічної царини.

4.6 Родинні зв'язки та сімейні потреби

Стосунки ветеранів зі своїми сім'ями вважаються життєво необхідними аспектами соціальної реінтеграції. Проте відновлення родинних зв'язків є складним викликом для солдатів, їхніх родин та тих, хто їх підтримує. Респонденти інтерв'ю та учасники конференції наголошували на тому, що служба в армії створює стрес для сімей. Часто існує мало можливостей для контакту між активними бійцями та членами їхніх родин вдома. Без контакту з близькими, активним бійцям бракує емоційної підтримки, яку надають їхні сім'ї, і вони можуть відірватися від своїх сімейних ролей та обов'язків. Вдома сім'ї страждають від невизначеності та тривоги щодо місцезнаходження і благополуччя членів сім'ї, які воюють, що посилює інші стресові фактори, спричинені їхньою відсутністю.

Однак, коли сім'ї ветеранів нарешті возз'єднуються, виникають інші проблеми. Респонденти та учасники конференції стверджували, що тривале перебування бійців в умовах насильницького конфлікту може ускладнити повернення до сімейного життя як для ветеранів, так і для їхніх родин. Солдати, які повертаються, часто зазнають значних змін у ставленні, поведінці та настрої, які їхні близькі можуть не передбачити або не прийняти. Недостатнє розуміння і непередбаченість членів їхніх родин щодо того, чого очікувати від ветеранів, які повертаються, може ще більше напружувати стосунки. Багато респондентів, особливо з ветеранського середовища, висловили бажання і потребу в спеціальних місцях, де ветерани та їхні сім'ї могли б відновити зв'язок, відволіктися від повсякденних обов'язків і відновити родинні зв'язки. Кілька респондентів виступили за створення реабілітаційних програм громадянського суспільства.

Союз ветеранів АТО повідомила про успішну ініціативу, орієнтовану на ветеранів та їхні сім'ї. Ця організація організовує щоденні екскурсії для ветеранів та їхніх родин з низкою заходів, які дозволяють їм відновити родинні зв'язки, покращити спілкування, провести якісний час разом і пристосуватися до сімейного життя. Представники організацією поділилися прикладами сімей, які перебували на межі розлуки, але змогли возз'єднатися завдяки таким заходам. Подібні екскурсії також можуть допомогти ветеранам налагодити зв'язки з іншими людьми за межами сім'ї, знайти бізнес-партнерів, радників та друзів. У майбутньому організація сподівається розширити програму, щоб охопити ветеранів та їхні сім'ї по всій Україні, а також сім'ї загиблих.

Вирішення проблем, з якими стикаються сім'ї ветеранів, шляхом надання індивідуальної підтримки та спеціальних послуг є надзвичайно важливим, оскільки неврегульована сімейна динаміка є екзистенційною проблемою для українського суспільства. В умовах постійних циклів мобілізації, які залишаються центральним елементом оборони України в осяжному майбутньому, стабільні сімейні стосунки мають ключову важливість.

4.7 Економічна реінтеграція

Зайнятість необхідна для успішної економічної реінтеграції ветеранів; економічна діяльність слугує важливим джерелом визнання та соціального капіталу, що дозволяє ветеранам встановити постійну і значущу точку опори в цивільному житті. Однак безробіття залишається значною проблемою для українських ветеранів. Офіційної статистики безробіття від українського уряду не існує, однак, згідно з опитуванням УВФ, 28% ветеранів є безробітними. Їхнє дослідження загального рівня безробіття свідчить про те, що можливості працевлаштування вкрай обмежені і що у 2023 році в Україні буде приблизно 186 000 безробітних ветеранів та цивільних осіб.³⁸¹

Однією з головних перешкод на шляху працевлаштування ветеранів є відсутність пристосувань для людей з інвалідністю. Оскільки кількість ветеранів, які повертаються з інвалідністю, зростає, існує нагальна потреба в інфраструктурі та політиці, які враховують їхні унікальні проблеми як на ринку праці, так і в соціальній інтеграції. Учасники інтерв'ю та конференції зазначили, що пріоритетність стабільного доходу та можливостей працевлаштування для всіх ветеранів має важливе значення для успішного процесу реінтеграції, оскільки це задовольняє їхні базові потреби та зменшує ризик розвитку ПТСР або інших психологічних проблем, пов'язаних з безробіттям та фінансовою нестабільністю.

Уже вжито заходів, що спрямовані на вирішення проблеми безробіття серед ветеранів. Наприклад, Коаліція ветеранських просторів ініціювала пілотну програму з підготовки ветеранів до роботи кейс-менеджерами. В якості пілоту вони залучають 30 ветеранів та членів їхніх сімей з різних регіонів, щоб "підготувати їх до роботи на місцевому рівні, наприклад, у соціальній сфері з ветеранами та їхніми сім'ями, а також у центрах надання адміністративних послуг". Основний обов'язок цих кейс-менеджерів - сприяти доступу інших ветеранів до пільг, підключати їх до послуг з економічної, соціальної та політичної реінтеграції, а також відстоювати права ветеранів. Однак, незважаючи на ці зусилля, організація зіткнулася з бар'єрами в комунікації, особливо в збройних силах, де закриті інформаційні канали можуть перешкоджати ефективному поширенню інформації про реабілітацію та реінтеграцію.

³⁸¹ Український фонд ветеранів (УВФ) та Соціологічна група "Рейтинг", "20-те загальнонаціональне опитування: образ ветеранів в українському суспільстві. 14-16 січня 2023 року".

Хоча підтримка "рівний-рівному" вважається корисною моделлю для економічної реінтеграції деяких ветеранів, особливо на етапах перекваліфікації або працевлаштування³⁸², респонденти застерігають, що негайне залучення до такої консультативної роботи після повернення з війни може спричинити ретравматизацію. Кілька респондентів навели приклади, коли ветерани, які взяли на себе роль кейс-менеджерів у громадських організаціях для підтримки правових потреб своїх колег-ветеранів, намагалися виконувати свою роботу, оскільки були обтяжені власним травматичним досвідом. Вони стверджували, що вкрай важливо подолати травму як передумову для реінтеграції.

Респонденти назвали розвиток навичок ветеранів ключовим аспектом у реінтеграції ветеранів в економіку та суспільство. Молоді ветерани становлять значну частину ветеранської спільноти і часто мають обмежену освіту, досвід роботи до військової служби та усталені соціальні й економічні ресурси. Респонденти підкреслили, що молоді ветерани потребують доступного навчання та освіти, аби допомогти їм подолати ці бар'єри.

Більшість респондентів визнали, що під час військової служби ветерани вже набули цінних навичок, які можна передавати іншим. Це навички, як критичне мислення, лідерство, стійкість та "тверді навички", такі як ІТ та інженерія. Однак проблема полягає в тому, щоб перевести ці навички в практичне застосування в цивільному житті для розширення економічної участі, а також, як підкреслили деякі учасники конференції, донести цінність цих навичок до потенційних роботодавців. Учасники конференції запропонували організовувати тренінги з передачі навичок для роботи в цивільному секторі під час військової служби, щоб полегшити ветеранам плавний кар'єрний перехід. Хоча такі організації, як АТОУВ, пропонують таке навчання в деяких регіонах, особливо на рівні сільських громад, воно поки що не здійснюється на систематичній і широкомасштабній основі.

Крім того, респонденти та учасники конференції висловили потребу в додаткових навчальних програмах та освітніх ініціативах для ветеранів, щоб отримати навички, яких вони не здобули під час військової служби, наприклад, англійську мову та бізнес-тренінги. Ветерани також можуть стикатися з перешкодами у доступі до існуючих освітніх ресурсів. Наприклад, щоб отримати доступ до вищої освіти, ветерани повинні конкурувати з цивільними особами за обмежену кількість місць в університетах, хоча цивільні особи мають більше часу, ресурсів і можливостей. Один з респондентів запропонував створити програми для ветеранів поза межами традиційних освітніх структур, такі як спеціальні сертифікати для ветеранів, технічна освіта, спеціалізоване професійне навчання та співпраця з потенційними роботодавцями.

В Україні існують освітні програми спеціально для ветеранів. Як зазначив один з учасників конференції, у Школі державного управління Національного університету "Києво-Могилянська академія" є магістерська програма та 3-місячні сертифікатні курси для ветеранів. Ці курси спрямовані на розвиток навичок, які можуть бути застосовані в контексті відновлення та зміцнення інфраструктури, оборони та кібернетичних можливостей України - можлива синергія, яка часто підкреслювалася щодо реінтеграції ветеранів з одночасним використанням їхнього дорогоцінного людського капіталу. У минулому УВФ підтримував ветеранські ініціативи з розмінування території та розширення фортифікаційних укріплень на лінії фронту.

³⁸² Центр зайнятості Вільних Людей, "Методика впровадження програми наставництва "рівний-рівному" для ветеранів".

За межами України існує безліч прикладів освітніх програм, орієнтованих на ветеранів. У Сполучених Штатах, наприклад, існують чотиримісячні ветеранські сертифікатні програми для здобуття затребуваних практичних професій, таких як теслярство та зварювання. Аналогічно, в Колумбії Національна служба професійної підготовки (SENA) пропонує подібні курси для колишніх комбатантів недержавних збройних угруповань, спрямовані на відточування навичок цивільного будівництва, щоб допомогти їм у будівництві власних будинків у сільській місцевості.

Багато респондентів та учасників конференції висловили думку, що існує гостра потреба у структурованих програмах бізнес-освіти, які б дозволили ветеранам розпочати власний бізнес та керувати ним. Деякі учасники, як-от заступник міського голови Калуша, запропонували створити програму, яка об'єднає ветеранів, яким бракує необхідних ноу-хау, з бізнес-лідерами з місцевих громад для наставництва та консультацій. Інші запропонували запропонувати інкубаційні програми для ветеранів, щоб вони могли розпочати свій бізнес.

Однак, обмеженість ресурсів часто є перешкодою для реалізації таких програм. Доступ до грантів та економічних можливостей часто залежить від ділових та мовних навичок, що створює бар'єр для ветеранів, які можуть мати проблеми з цими аспектами. Один з респондентів так описав цю ключову проблему: "Ветерани також потребують підтримки для реалізації свого бізнесу - адміністративної допомоги, ведення бухгалтерії тощо. - Я знаю, як щось виробляти, але мені важко бути бухгалтером, юристом, оформляти документи, наприклад, і мені потрібні люди, які це розуміють. Починати самому дуже важко".

Тим не менш, є кілька громадських організацій, які вже мають програми, що навчають ветеранів підприємництву та управлінню. Організації, серед яких Український ветеранський фонд та "Після служби", беруть активну участь у підготовці програм з навчання ветеранів основам підприємництва, зокрема, як керувати бізнесом, розуміти ризики та можливості. Наприклад, УВФ у співпраці з Українським католицьким університетом розробив серію курсів, які дозволяють ветеранам дізнатися про різні професійні теми. Організація "Після служби" (ПС) використовує свою мережу ветеранських груп для визначення програм і можливостей, які найкраще відповідають потребам ветеранів, чи то університетські курси, чи то курси, розроблені неурядовими організаціями. Вони також співпрацюють з університетами, щоб запропонувати безкоштовні або недорогі курси для ветеранів.

Учасники також підкреслили можливість поєднання навчання та працевлаштування з подальшим створенням ключових перехідних структур для підтримки потреб ветеранів. Наприклад, багато ветеранів прагнуть відпочити після завершення служби, що не завжди можливо зробити через робочі обов'язки після повернення. Щоб вирішити цю проблему, УВФ координує роботу з роботодавцями, щоб забезпечити ветеранів відгулами. Не всі ветерани користуються цією можливістю; деякі відчувають потребу негайно повернутися до роботи, щоб фінансово підтримувати себе та свої сім'ї, навіть коли їм потрібен час для вирішення проблем психічного здоров'я та адаптації до цивільного життя.

Учасники висловили думку, що приватний і державний сектори можуть сприяти працевлаштуванню та реінтеграції ветеранів через впровадження політик і програм підтримки ветеранів. Вже зараз багато компаній зацікавлені в розробці індивідуальних програм, адаптованих для ветеранів. Українські компанії стикаються з втратою 10-20% робочої сили; щоб вирішити цю проблему, деякі з них використовують стратегії

управління персоналом для ефективної інтеграції та реінтеграції ветеранів у робочу силу. Крім того, представники УВФ відзначили поточну ініціативу НАК "Енергетична компанія України", державного власника критичної інфраструктури, щодо надання психологічної підтримки та можливостей професійного розвитку для своїх ветеранів, які повертаються на роботу. Правові заходи, які захищають права ветеранів на відвідування терапевтичних сесій без страху звільнення, могли б ще більше сприяти успішному поверненню ветеранів до цивільного життя і при цьому зберігати стабільність зайнятості.

Ветерани та організації, що їх підтримують, визначають сільське господарство як ключовий сектор для інвестицій, підприємництва та ветеранського бізнесу. Представники УВФ підкреслили статус сільського господарства як ключового сектору, зазначивши, що "Україна - сільськогосподарська країна". Вони розповіли про конкурс, який вони організували для підтримки сільськогосподарського бізнесу спеціально для ветеранів, і в рамках якого вже профінансовано 10 проектів на суму 75 000 доларів США кожен. Успіх цих проектів не лише приносить користь сім'ям ветеранів, але й сприяє позитивному економічному зростанню в громадах. Крім того, як зазначили учасники конференції, залучення ветеранів до сільськогосподарських програм має терапевтичний ефект і сприяє відновленню постраждалих від війни територій, забезпечуючи ветеранів змістовною роботою і дозволяючи їм відновити зв'язок з рідною землею.

4.8 Реінтеграція на рівні громади

Успішна реінтеграція вимагає розуміння того, як ветерани хочуть брати участь у житті громади та взаємодіяти з цивільним населенням і навпаки. Багато респондентів з числа ветеранів висловили бажання, щоб до них ставилися "нормально" і щоб вони повернулися до свого життя, яким воно було до війни. Інші, однак, хочуть використати свій лідерський досвід з армії для активної участі у справах громади. Як пояснив один з учасників конференції, ветерани, які повернулися, "хочуть мати право голосу в житті громади, вони намагатимуться брати участь у виборчому процесі, намагатимуться долучитися до місцевої влади та інституцій. Вони можуть змінити цю країну. Вони будуть потужною громадою, коли війна закінчиться".

Задоволення потреб обох груп ветеранів вимагає мінімізації розриву між цивільними і військовими та сприяння плавному переходу для ветеранів шляхом заохочення їхньої активної участі у розвитку громади та прийнятті рішень. Однак багато респондентів і учасників конференції попередили, що громади не готові до очікуваного напливу ветеранів, який іноді називають "ветеранським цунамі", і ця непередбачуваність створить низку проблем для зусиль з реінтеграції ветеранів.

Нерозуміння цивільними досвіду ветеранів може призвести до поганого поведіння та непорозумінь. Багато респондентів-ветеранів згадували про проблеми у спілкуванні з цивільними після звільнення з армії і наголошували на важливості тренінгів з двостороннього спілкування для пом'якшення цих проблем і зміцнення взаємної поваги. Один з українських учасників конференції з УВФ навів як приклад кампанію у справах ветеранів для цивільних осіб, спрямовану на допомогу ветеранам у виконанні низки завдань, включаючи бюрократичну роботу з документами, з метою створення культури вдячності і взаємності по відношенню до ветеранів у державній сфері.

Інформаційна кампанія IREX та всеукраїнської програми психічного здоров'я до 2024 року "Ти як?" пропонує ще один приклад ініціативи, яка підвищує готовність громад до досвіду ветеранів. Інформаційна кампанія навчає громадськість тому, як уникнути потенційної повторної травматизації ветеранів, утримуючись від незручних запитань про їхню службу. Замість цього заохочується просте "дякую" на знак визнання їхньої жертви, яку вони принесли, прагнучи рухатися вперед у своєму житті.³⁸³ Такі кампанії мають вирішальне значення, оскільки загальна "повага" до ветеранів рідко переходить у "розуміння". Хоча значна частина суспільства висловлює позитивні почуття до ветеранів, багато хто з них відчуває себе відірваним від досвіду ветеранів, часто не знаючи, як діяти, що казати чи як підтримати.

Разом із наголосом щодо підготовки громад до повернення ветеранів, учасники конференції також зазначили, що ветерани повинні бути готові до змін, яких зазнають їхні громади за їхньої відсутності. На їхню думку, ветерани повинні бути обізнані з можливими трансформаціями в динаміці влади, моделями включення та виключення, а також потребами та очікуваннями. Так само, як ветерани, що повернулися, зазнали змін під час служби, так само змінилися і їхні громади. Як казав Геракліт: "Ніхто не може увійти в одну річку двічі, бо це вже не та сама річка, і він вже не та сама людина". Так само, як змінюються військовослужбовці на війні, так само змінюються їхні "ріки" - громади, сім'ї, соціальні мережі, до яких вони повернуться.

Ще одним джерелом потенційного розриву зв'язків і непорозуміння між цивільними особами та ветеранами є їхні різні очікування щодо того, що принесе реінтеграція. Як пояснює українська громадська організація "Братство з Прикарпаття" (БЗП): "Цивільні очікують, що військові повернуться, і ми виправимо корупцію, і будемо працювати разом, щоб зробити нашу країну більш схожою на Європу, але реальність така, що вони матимуть більше проблем, коли повернуться. Тож, як подолати цей розрив?" Крім того, БЗП уточнила, що деякі ветерани можуть ображатися на цивільних за те, що вони ведуть нормальне життя під час війни, і можуть очікувати, що громадянське суспільство буде їм щось винна після повернення.

Щоб подолати ці розбіжності та сприяти стійкості, згуртованості та спільній меті громади, учасники конференції "Поза війною" запропонували використовувати ресурси, ідеї та практики як цивільних, так і ветеранів, з особливим акцентом на цінний внесок молодих людей. Зокрема, учасники запропонували реалізовувати ініціативи, що поєднують соціальні та економічні потреби ветеранів і цивільних осіб. Спираючись на історичні прецеденти, такі як американський G.I. Bill після Другої світової війни, учасники конференції стверджували, що широкомасштабні ініціативи з реформування національної політики щодо інвалідності та охорони здоров'я можуть зробити суспільство більш інклюзивним і доступним для всіх, залучаючи як ветеранів, так і цивільне населення.³⁸⁴ Менш масштабні ініціативи, такі як благоустрій міських ландшафтів і парків, також можуть збагатити суспільне життя і сприяти зміцненню значущих зв'язків як з іншими людьми, так і з навколишнім середовищем.

Учасники конференції також підкреслили, що військові навички ветеранів, такі як адаптивність і наполегливість, можуть бути інтегровані в довгострокові лідерські структури в громадах, наводячи приклади колишніх комбатантів у Намібії та ветеранів у

³⁸³ Українські Національні Новини (УНН), ""Ти як?". Стартувала нова кампанія з ветеранами: Про що цей проект".

³⁸⁴ Підписаний президентом Франкліном Д. Рузвельтом 22 червня 1944 року, так званий G.I. Bill, надав американським ветеранам Другої світової війни кошти на навчання в коледжі, страхування на випадок безробіття та житло. (Національний архів, "Закон про адаптацію військовослужбовців (1944)".)

Сполучених Штатах, один з учасників запропонував оплачуване стажування для ветеранів, яке б використовувало ці навички і готувало їх до вирішення конфліктів і діяльності із залучення громад, що також привертає увагу до проблем, з якими стикаються ВПО.

На додаток до ініціатив, які поєднують соціальні та економічні потреби ветеранів і цивільних, респонденти та учасники конференції запропонували створити простори, спеціально присвячені ветеранам та їхнім потребам, що дасть можливість цивільним і ветеранам працювати разом задля успішної реінтеграції в суспільство. Більшість респондентів-ветеранів висловили бажання створити такий простір, де вони могли б розвивати товариські стосунки зі своїми ровесниками та надавати один одному ресурси як під час війни, так і після неї. Один з респондентів-ветеранів підкреслив важливість можливості бути зі своїми побратимами, зазначивши "Ми всі маємо однакові емоції, ми розуміємо один одного". Таке знайомство і спільний досвід між військовослужбовцями, на думку респондентів, полегшує спілкування і дозволяє їм відновити довіру та налагодити зв'язки у просторі, де вони більш впевнені, що їх зрозуміють.

Простори для підтримки "рівний-рівному", наставництва та співпраці відіграють важливу роль у психосоціальній реінтеграції, але вони також можуть сприяти ширшій реінтеграції в громаду. Міжнародний фонд «Відродження» відзначив успіх ветеранських хабів (Veteran Hub) у різних містах України, які в тому числі фінансують IREX та Фонд Віктора Пінчука. За підтримки донорів та місцевої влади ця мережа просуває децентралізований підхід до підтримки ветеранів, заснований на місцевих громадах, сприяючи налагодженню зв'язків між ветеранами та активістами на місцях. Ветеранські хаби слугують громадськими центрами, де ветерани, волонтери та активісти співпрацюють для захисту прав ветеранів, надання соціальної, психологічної, юридичної та освітньої підтримки ветеранам та їхнім сім'ям, а також обміну досвідом.

Хоча ветеранські хаби ефективні в міських умовах, існують проблеми з охопленням віддалених громад і сіл, і респонденти наголошують на необхідності створення подібних ветеранських центрів на рівні громад. До прикладу, один респондент вказав на мобільні групи, що діють як ветеранські центри в різних громадах, з метою децентралізації підтримки та її більшої адаптації до місцевих умов. Така ініціатива з реінтеграції на рівні громад також дає можливість частково відокремити місцеві фінансові асигнування від національної стратегії, що дає змогу більш адаптивно і динамічно реагувати на потреби ветеранів. Місцеві бюджети пропонують більшу гнучкість і свободу в управлінні витратами, що дозволяє громадам адаптувати програми до потреб ветеранів і сприяти власному розвитку з урахуванням їхніх потреб у висококонтекстуальний спосіб.

Крім того, одна з опитаних організацій висловила думку, що залучення цивільних осіб до роботи у ветеранських організаціях може мати багатогранні переваги у полегшенні комунікації та порозуміння, а також у підтримці потенціалу, коли ветерани переходять до наступного циклу розгортання. "Я думаю, що коли цивільне обличчя організації є її обличчям, це зменшує можливість її політизації, використання в політичних цілях", - пояснив один з представників. "Тому що це не ветеран. Йому допомагають ветерани". Така "демілітаризація" організацій, які підтримують ветеранів, може бути ефективною у подоланні розриву між ветеранами та цивільними.

Окрім створення просторів, присвячених ветеранам, респонденти також запропонували громадам включити рекреаційні та терапевтичні заходи в процес реінтеграції ветеранів і особливо заохочували використання арт-терапії. В Україні ініціатива за участю місцевих художників, які дають уроки малювання пораненим солдатам, отримала

позитивні відгуки від учасників. Такі ініціативи, на думку респондентів, можуть слугувати як формою терапії для ветеранів, так і засобом подолання розриву між цивільними та військовими. Один з учасників конференції на прикладі Північної Ірландії показав, як мистецтво може сприяти зціленню громади, і допомагати долати колективні травми через досвід обміну своїм мистецтвом серед колишніх учасників збройних формувань. Інші учасники запропонували громадам відкривати публічні уроки мистецтва або надавати можливість ветеранам вести уроки мистецтва для цивільних, щоб цивільні і ветерани могли взаємодіяти, розвіювати міфи і знаходити спільну мову.

Інші учасники припустили, що збільшення видимості ветеранів у публічній сфері може допомогти подолати розрив між цивільними і військовими. Одна з учасниць конференції навела приклад ініціативи жінок-ветеранок, які висаджують декоративні яблуні як видиму данину пам'яті жінкам-ветеранкам, які загинули на війні. Респонденти також запропонували розширити існуючу ініціативу: створення меморіальних дошок у навчальних закладах, щоб розповісти учням про жертви, принесені в обороні України. На таких дошках можна розмістити QR-коди з посиланнями на відеоролики, що розповідають про життя нинішніх військовослужбовців та загиблих воїнів.

Респонденти інтерв'ю та учасники конференції також підкреслили, що правоохоронні органи та система кримінального правосуддя можуть відігравати важливу роль в успішній реінтеграції ветеранів у суспільство. Зокрема, вони стверджували, що працівники цих інституцій повинні краще розуміти фізичні та психосоціальні потреби ветеранів. Як зазначив один з респондентів: "Поліція повинна розуміти, хто такі ветерани, як вони можуть реагувати, які у них можуть бути проблеми, як з ними спілкуватися і взаємодіяти. А також проінструктувати їх про те, якими будуть основні проблеми ветеранів із законом - домашнє насильство, зловживання психоактивними речовинами, вуличні бійки і т.д.". Щоб запобігти стигматизації та маргіналізації, правоохоронні органи, як і суспільство в цілому, повинні визнати, що проблеми зі зловживанням психоактивними речовинами та проблемна поведінка деяких ветеранів мають психоемоційне підґрунтя і не є відображенням їхнього "справжнього "я"".

Один з учасників конференції запропонував Проект відновного правосуддя для ветеранів (Veterans Restorative Justice Project, VRJP), який очолює Офіс військових спільнот Чиказького університету (Office of Military Affiliated Communities, OMAC), як зразок підтримки українських ветеранів, причетних до кримінальних злочинів. Програма пропонує комплексну допомогу ветеранам, залученим до системи кримінального правосуддя, як під час ув'язнення, так і після звільнення, шляхом надання допомоги у сфері психічного здоров'я та працевлаштування, забезпечення умов та нагляду з боку суддів-ветеранів, а також безперервної освіти.

Респонденти та учасники конференції наголошували на необхідності для ветеранів, які стикаються з юридичними проблемами, мати доступ до правової підтримки та допомоги з урахуванням травми. Міжнародний фонд "Відродження", організація, що працює над програмами амністії для ветеранів, пояснив, що криміналізація становить значну загрозу для ветеранів і що існує потреба в тому, щоб ветеранські адвокати працювали з судами, прокуратурою та поліцією над створенням процедур, що підтримують ветеранів. Кілька інших організацій, які працюють з ветеранами в системі правосуддя, також підкреслили необхідність фінансування правової допомоги, психологічної підтримки та навчальних програм.

Щоб заповнити ці прогалини в існуючій інституційній інфраструктурі та задовольнити попит на правові ресурси з боку ветеранів та ветеранських організацій, Міністерство

соціальної політики у співпраці зі Збройними силами розробляє програму, яка передбачає направлення соціальних працівників безпосередньо в батальйони з метою надання правової та соціальної реінтеграційної підтримки. Мета - зменшити тягар бюрократичних процедур для солдатів і полегшити їхній перехід до життя в суспільстві.

Будь-яка ініціатива, спрямована на підтримку успішної реінтеграції ветеранів у життя громади, вимагає врахування географічного контексту. Як зазначалося раніше, багато програм реінтеграції ветеранів реалізуються в містах. Однак, за даними IREX, значний відсоток (60-70%) ветеранів після демобілізації повертаються до сільської місцевості - ця тенденція пояснюється такими факторами, як прагнення до спокійного оточення. Респонденти та учасники конференції стверджують, що програми і політика повинні бути розроблені спеціально для ветеранів у сільській місцевості, в ідеалі забезпечуючи економічні можливості, одночасно сприяючи сталому розвитку сільського господарства, інклюзивності та доступності.

4.9 Брак довіри та інституційні проблеми

Дані свідчать про те, що недовіра до уряду та його партнерів на різних рівнях може перешкоджати успішному здійсненню зусиль з реінтеграції. Хоча респонденти, які висловлюють почуття недовіри, називають різні причини, багато з них критикують роботу уряду у військовій сфері і стверджують, що корупційні скандали і співпраця з російськими військами призвели до занепаду української армії. Один респондент стверджував, що український уряд підірвав свою армію через тиск з боку російської армії; інші описували дії українських посадовців, які нібито підірвали спроможність української армії.

Важливо верифікувати ці твердження, але для цілей цього проекту це дещо менш важливо, ніж сам факт, що ці уявлення існують, поширюються через соціальні мережі та інформують про те, як українські ветерани розуміють загрози та ризики, пов'язані із взаємодією з державними установами та державними службовцями.

Респонденти висловлюють скептицизм щодо зобов'язань держави піклуватися про добробут ветеранів. За словами респондента з організації "Veteranius", 70% ветеранів побоюються, що держава відмовиться від них. Деякі занепокоєння пов'язані з недостатнім представництвом ветеранів в уряді; лише невелика частина українського парламенту складається з ветеранів.

Навіть Мінветеранів, установі, яка спеціально займається інтересами ветеранів, за чутками, бракує повноважень, фінансових ресурсів і належного управління, і респонденти та учасники конференції висловлювали розчарування щодо його діяльності. Усі опитані організації виступали за системну реформу Мінветеранів з метою оновлення застарілої інфраструктури та політичної бази, покращення комунікації та налагодження співпраці з іншими відомствами, організаціями та установами, які опікуються потребами ветеранів. Як неурядові організації, так і Громадська рада описали значні проблеми у спілкуванні з Мінветеранів, що призводить до відчуття розчарування та марності серед тих, хто намагається усунути системну неефективність послуг з підтримки ветеранів.

Деякі респонденти висловлювали занепокоєння щодо обмеженого доступу до даних, якими оперує Міністерство у справах ветеранів. Вони наголошували, що повні й актуальні дані є важливою основою для розробки ефективної підтримки ветеранів, особливо на регіональному рівні. Проте, значна частина інформації, наприклад щодо

географічного розподілу ветеранів, наразі не є публічно доступною, що може ускладнювати надання адресної допомоги. Учасники також звертали увагу на те, що обмеження, пов'язані з воєнним станом, іноді використовуються як пояснення обмеженого обміну інформацією чи затримок у звітності. Громадська рада зазначає, що доступ до повних даних залишається обмеженим, попри неодноразові запити. Хоча обмін інформацією між державними установами є загальноновизнаним викликом, у воєнний час своєчасний доступ до даних набуває ще більшої ваги для належного забезпечення потреб ветеранів, зокрема тих, хто потребує складної реабілітації та підтримки в процесі реінтеграції.

Недовіра до здатності держави задовольнити потреби ветеранів також впливає з досвіду респондентів, які стикалися з бюрократичними складнощами, проблемами з управлінням ресурсами та всеохопною неефективністю. Багато хто заявив, що держава створює непотрібні адміністративні перешкоди для ветеранів у доступі до їхніх грантів та пільг. Ці перешкоди включають надмірні вимоги до документації, тривалі періоди невизначеності та відмови у задоволенні заявок. Бійці Іноземного легіону стикаються з ще більшими проблемами в доступі до державних програм і послуг через мовний бар'єр, відсутність постійного місця проживання або громадянства, а також незнання українських інституційних і правових процесів.

Сім'ї ветеранів також висловлювали скептицизм щодо уряду та його інституцій. Сім'ї загиблих воїнів стикаються з бюрократичними перепонами як у доступі до пільг, так і в адвокації своїх загиблих близьких. Громадська рада розповіла, що Верховна рада України проголосувала за створення Національного військового кладовища у 2021 році, але через три роки це кладовище досі не створене, а сім'ї загиблих, які хотіли поховати там своїх близьких, отримали невтішну відповідь від МОУ, що посилює їхню недовіру до державних інституцій.

Кілька респондентів також висловили занепокоєння щодо політичної експлуатації ветеранів. Деякі з них розповіли про випадки, коли місцева влада використовувала ветеранів для просування власного порядку денного, замість того, щоб залучати ветеранів до своєї політичної роботи. Такі дії не лише підривають єдність між цивільними та військовими, але й посилюють недовіру ветеранів до політичних інституцій. Респонденти критикували політичних лідерів за зосередженість на короткострокових цілях під час перебування на посадах і нехтування довгостроковим плануванням, що негативно впливає на ветеранів, особливо щодо бюджетних асигнувань і політичних реформ.

Поширена корупція також підживлює недовіру ветеранів до державних інституцій. Кілька респондентів вказали на корупцію, пов'язану з призовом на військову службу. Наприклад, скандал з хабарництвом в Одесі призвів до звільнення багатьох представників ТЦК. Два респонденти-ветерани припустили, що більша частка ветеранів у сільській місцевості може бути пов'язана з поширеністю корупції в містах; на їхню думку, в містах заможніші люди можуть підкупити офіцерів, щоб уникнути призову на військову службу, що спонукає багатьох ветеранів виїжджати з міст і жити в сільській місцевості. Крім того, один з респондентів припустив, що корупція вразила військові медичні заклади і призвела до вимагання пільг у ветеранів.

Наостанок, респонденти стверджували, що нездатність інститутів громадянського суспільства розвіяти стереотипи щодо українських ветеранських організацій породжує недовіру до ініціатив, спрямованих на підтримку ветеранів, і таким чином перешкоджає їхній реінтеграції. Зокрема, респонденти висловили занепокоєння тим, що стереотип

про мілітаризацію та радикалізацію українських ветеранських організацій зберігається як на міжнародному, так і, меншою мірою, на внутрішньому рівні. Цей стереотип, на їхню думку, заважає ветеранським організаціям отримати достатню фінансову підтримку і перешкоджає успішній реалізації їхніх програм. Незважаючи на прогрес у забезпеченні підтримки з боку міжнародних донорів та зменшення нерішучості з боку державних органів влади та інших національних суб'єктів щодо співпраці з ними, ветеранські організації все ще вказують на те, що інші організації громадянського суспільства могли б зробити більше для посилення внутрішньої та міжнародної взаємодії та подолання цих стереотипів.

4.10 Співпраця із зацікавленими сторонами та партисипативні програми

Як у громадянському суспільстві, так і в уряді, ініціативи, спрямовані на надання послуг та захист прав ветеранів, прагнуть краще відповідати їхнім реальним потребам. Однак вони часто стикаються з проблемами, такими як недостатнє фінансування, відсутність повних даних, складні правові процедури, комунікаційні труднощі та бюрократичні бар'єри. Попри ці труднощі, учасники конференції відзначили, що спеціалізовані соціальні послуги поступово розширюються, щоб краще відповідати конкретним потребам ветеранів на місцевому рівні.

Це розширення стало можливим завдяки більш тісній співпраці між різними секторами та змінам у законодавстві, що дозволили Міністерству у справах ветеранів закуповувати послуги у неурядових організацій. Цей підхід обіцяє покращення якості та доступності послуг, а також створення здорової конкуренції серед постачальників послуг у майбутньому.

Інтерв'ю виявили значні зусилля, спрямовані на об'єднання ветеранських неурядових організацій та створення міжсекторальних шляхів перенаправлення колишніх військовослужбовців. Респонденти з Жіночого ветеранського руху підкреслили "необхідність створення ефективних каналів комунікації та координації між НУО, що працюють в інтересах ветеранів". Вони розповіли про випадок, коли Міністр у справах ветеранів поспіхом розробив закон, який розрізняв осіб зі статусом ветерана до і після 21 лютого 2022 року - категоризація, яка вважалася шкідливою і такою, що розколює суспільство. У відповідь на це Жіночий ветеранський фонд підготувала лист до голови парламенту і швидко заручилася підтримкою інших ветеранських організацій: протягом години його підписали сорок, а протягом 24 годин - понад сто осіб. Ця колективна дія не дала закону набути чинності, і продемонструвала потенціал неурядових організацій об'єднуватися і впливати на політичні рішення та адвокацію в громадянському суспільстві.

Теоретично, такі політичні дії могла б здійснювати Рада ветеранів - дорадчий орган, до складу якого входять ветерани з кожної області, створений для надання рекомендацій Мінветеранів. Однак після зміни міністрів та російського вторгнення в Україну вплив Ради ветеранів зменшився. Незважаючи на це, ветеранські громадські організації продовжують активно долучатися до консультацій як на національному рівні, так і з міжнародними неурядовими організаціями, із особливою увагою на проекті на рівні громад та задоволенню місцевих потреб.

Іншим прикладом успішної співпраці зацікавлених сторін є громадська організація "Захист" - мережа з двадцяти ветеранських організацій у Хмельницькому, яка

сформувалася на початку повномасштабного вторгнення Росії. Ця мережа використовує досвід у різних сферах, і пропонує комплексний підхід до потреб ветеранів. Вони працюють з солдатами, реабілітують поранених і підтримують цивільне населення, яке постраждало від війни. Маючи п'ятнадцять центрів у Хмельницькій області, вони ефективно відстежують та реагують на запити ветеранів та їхніх родин, надаючи індивідуальну допомогу.

"Захист" співпрацює з місцевими органами влади, лікарнями, бізнесом та іншими неурядовими організаціями для створення та підтримки їхніх ветеранських центрів. Державний службовець з Хмельницької області підкреслив їхнє стратегічне бачення: "Ми працюємо над тим, щоб створити якомога більше можливостей для ветеранів... [Ми бачимо союз або альянс організацій, які працюють в єдиному напрямку". Цей підхід має на меті надати ветеранам різні можливості, сприяючи співпраці між організаціями та просуваючи єдиний фронт підтримки реінтеграції ветеранів". Їхній підхід фокусується на тому, щоб починати з локальних проектів для забезпечення ефективності, перш ніж розширювати масштаби, що відображає обережну стратегію, орієнтовану на громаду.

Респонденти та учасники конференції навели багато інших прикладів успішної співпраці зацікавлених сторін. Спортивні турніри, організовані реабілітаційними центрами, такі як "Ігри Нескорених", допомогли ветеранам впоратися з фізичними та психологічними проблемами. Інші ветерани отримали користь від реабілітаційної програми під керівництвом ізраїльської організації "Рівний рівному", яка об'єднує ветеранів з однолітками і направляє потенційно схильних до суїциду осіб до спеціалістів. Інша спільна ініціатива зосереджена на створенні комплексної системи реабілітації, яка включає психічне здоров'я та соціальну підтримку ветеранів та їхніх родин. Провідна організація співпрацює з військовими центрами та урядами, щоб забезпечити ветеранів робочими місцями. НУО "Юридична сотня", що надає правову підтримку, співпрацює з урядом, щоб домогтися змін у законодавстві, які принесуть користь ветеранам.

З урахуванням різноманітного досвіду ветеранів, респонденти та учасники конференції віддають перевагу підходам до реінтеграції, що передбачають залучення громадськості та забезпечують розробку програм і політик із місцевими особливостями. Їхній наголос на принципі "нічого про нас без нас" підкреслює важливість прямої та безпосередньої взаємодії з українськими солдатами та ветеранами. Крім того, безперервна взаємодія дозволить адаптивно та оперативно вносити зміни до програм і політик на основі інформації, отриманої в реальному часі. Респонденти та учасники конференції відзначили, що підходи, які передбачають залучення цивільних осіб до діяльності під керівництвом ветеранів, також можуть призвести до більш глибоких зв'язків і взаємної підтримки.

Партисипативні підходи також мають культурно-історичне значення. Один з респондентів запропонував контекстуалізувати комунікаційні проблеми ветеранів в історичних рамках радянської епохи, яка культивувала "амбіційність, колективізм і патерналізм" та покладання на владу у вирішенні проблем. Респондент наголосив на необхідності переходу до більш горизонтальної комунікації, із пріоритетністю зв'язкам із сусідами, ветеранами та співгромадянами. Ця точка зору збігається з думкою учасників конференції про те, що неурядові організації та відкриті суспільства відіграють вирішальну роль у розвитку комунікації та мереж підтримки ветеранів.

Учасники конференції зазначили, що громадянське суспільство України пропонує численні платформи, з якими ветерани можуть взаємодіяти. Зокрема, консультативно-дорадчі органи, в тому числі при Мінветеранів, дають можливість ветеранам брати

участь у розробці законопроектів. Однак учасники висловили занепокоєння щодо інклюзивності цих органів і поставили під сумнів адекватності представлення різних голосів у ветеранській спільноті, включно із сім'ями та діючими військовослужбовцями, або чи домінуючі групи переважають над ними. Вони також підкреслили, що багато організацій, як правило, мають вузьку сферу діяльності, зосереджуючись або на реінтеграційних заходах, або на постійній політичній участі, але рідко на обох.

Учасники конференції спиралися на свій досвід в інших країнах, щоб поділитися моделями партисипативних практик. Учасник, який займається реінтеграцією колишніх комбатантів у Колумбії, розповів про практику залучення громадськості в цій країні, де місцеве населення бере активну участь у розробці політики та програм реінтеграції. Однак перетворення порад у трансформаційні дії часто не відбувається через недостатній контроль - це урок для громадянського суспільства в Україні. Разом з іншими учасниками, які мають досвід роботи в Афганістані та країнах Африки на південь від Сахари, він стверджував, що по-справжньому трансформаційна участь включає в себе впровадження та оцінку, що вимагає адаптивного підходу для постійного вдосконалення. Адаптація до мінливих обставин має вирішальне значення для ефективності партисипативних програм і політик.

Один з учасників, який працює в Сьєрра-Леоне, запропонував "сходи участі" як інструмент для оцінки залучення громади та забезпечення її справжньої участі в процесах прийняття рішень. За шкалою від 1 до 8, сходи участі вимірюють, наскільки активно дослухаються до громад і наскільки ефективно їхній внесок втілюється в дії. За словами респондента, використання цієї шкали підкреслює необхідність змістовного залучення, яке виходить за рамки поверхневих консультацій. Приклад Сьєрра-Леоне показує, що розширення участі призводить до кращих результатів, і підкреслює важливість інклюзивності. Учасники конференції зауважили, що справді партисипативні процеси не є просто формальністю, а розширюють можливості громад і сприяють формуванню почуття приналежності і поваги серед ветеранів.

Однак учасники конференції попередили, що залучення зовнішнього фінансування може поставити під загрозу місцеву автономію і перешкодити справжньому лідерству. Щоб пом'якшити неправомірний вплив, вони рекомендували сприяти створенню середовища, що заохочує інакомислення, і впроваджувати всебічний моніторинг для забезпечення прозорості та підзвітності. Залучення місцевої журналістики та ветеранів також може допомогти зберегти цілісність проекту. Крім того, учасники наголосили на необхідності розподілу повноважень щодо прийняття рішень і коштів між організаціями для розширення їхнього охоплення та представництва. Визначення цільових сфер реінтеграції, оцінка факторів, що впливають на державну та донорську підтримку, а також зменшення бар'єрів на шляху до успіху програм є вкрай важливими.

Учасники конференції стверджували, що розробка комплексної та сталої стратегії реінтеграції в Україні включає в себе питання розподілу фінансування для забезпечення ветеранів та їхніх сімей, які перебувають у різних місцях та життєвих ситуаціях. Вони підкреслили необхідність того, щоб посередницькі інституції, такі як МОМ, полегшували комунікацію між донорами та організаціями-бенефіціарами - зокрема, вони могли б представляти пропозиції, які резонують з пріоритетами донорів, і при цьому підкреслювати місцеві знання та досвід. Для підтримки цих заходів учасники конференції запропонували розробити офіційну формулу включення та контрольний список пріоритетів для донорів.

Учасники конференції також підкреслили важливість міцного процесу створення коаліцій та міжорганізаційної координації для сприяння співпраці між зацікавленими сторонами та реалізації програм. Вони стверджували, що зацікавлені сторони повинні визнавати і примиряти розбіжності для більш ефективного досягнення спільних цілей. Учасники вказали на необхідність створення інституції-модератора, яка могла б координувати всі зацікавлені сторони у справах ветеранів та сприяти розширенню надання послуг - функція, яку наразі не виконує Мінветеранів.

5. Рекомендації та висновки

Перелічені нижче програмні та політичні рекомендації (у довільному порядку), що впливають зі збору даних, аналізу та висновків Інституту Коріолі, доповнюють пропозиції, викладені в існуючій літературі в Розділі 3.6.

5.1 Рекомендації

1. Інтегрувати різноманітні ветеранські ідентичності, особисті досвіди та точки зору у структури підтримки та інформаційні кампанії.

Важливо звертати увагу не тільки на те, як участь у бойових діях впливає на життя ветеранів після служби, але й на те, як цей досвід взаємодіє з іншими факторами, які формують їхні шляхи в армії та в процесі реінтеграції. Серед таких факторів можуть бути стать, ЛГБТКІА+ ідентичність, національність (особливо для іноземних бійців), регіональне походження в Україні, соціально-економічний статус, характер військового призову (добровільний чи призовний) та мотиви, які спонукали їх служити. Інституції, які працюють з ветеранами, а також громади, що їх приймають, повинні бути чутливими до різноманітних ідентичностей ветеранів, щоб створити атмосферу прийняття і підтримки. Це дозволить всім ветеранам відчувати себе частиною суспільства та сприятиме розвитку почуття приналежності до нього.

Для досягнення цієї мети поточні інформаційні кампанії в різних суспільних сферах, які проливають світло на вплив пережитого ветеранами досвіду на їхнє життя, поряд із зображенням ветеранів у ЗМІ, повинні включати наративи та історії, які підкреслюють неоднорідність ветеранської спільноти. Включення цих наративів передбачає демонстрацію особистих історій часто ігнорованих ідентичностей серед ветеранів, тим самим розширюючи розуміння внутрішньогрупового розмаїття серед ветеранської спільноти. Наприклад, останніми роками репрезентації жінок-ветеранів дедалі більше інтегруються в діяльність Міністерством оборони та Мінветеранів, включно із зображенням жінок-військовослужбовиць у їхніх заходах зі зв'язків з громадськістю та в соціальних мережах, або перейменування "Дня захисників України" 1 жовтня на "День захисника і захисниці України", що охоплює обидві статі в терміні "захисник".³⁸⁵

Крім того, Мінветеранів та інші зацікавлені сторони могли б провести дослідження з метою систематизації знань про ветеранське минуле та підготувати матеріали, що інформують про різноманітний досвід служби та реінтеграції, пов'язаний з ідентичністю, які можна було б розповсюдити серед організацій та фахівців, що працюють з ветеранами та місцевими громадами. Впровадження цієї обізнаності в діяльність, спрямовану на подолання розривів між ветеранами і цивільним середовищем, є особливо важливим, оскільки саме тут можна створити широку базу взаєморозуміння і запобігти відчуженню ветеранів від їхніх громад. Крім того, підвищення уваги до різних груп ветеранів, які користуються великою повагою за свою службу, може сприяти створенню більш інклюзивного та згуртованого українського суспільства в більш широкому масштабі.

2. Адаптувати пропозиції з підтримки реінтеграції до життєвого циклу ветеранів.

Польові дослідження Інституту Коріолі виявили, наскільки важливо адаптувати політику реінтеграції до вікових груп, враховувати відмінності в потребах, які спостерігаються між старшим і молодшим поколіннями ветеранів в Україні. Велика когорта нових ветеранів,

³⁸⁵ Рьодерс, "Ветеранка: Підтримка жінок-захисниць України".

які з'явилися внаслідок повномасштабного вторгнення, часто вступають на військову службу в молодому віці, не маючи освіти, налагодженої кар'єри та сім'ї до призову, стикаються з унікальними проблемами у своєму житті після закінчення служби. Більше того, вища частота призову на військову службу серед цих осіб і труднощі з побудовою цивільного життя з нуля можуть посилити почуття розчарування і недовіри.

Одним із способів вирішення цієї проблеми є інтеграція інформації про можливості освіти і навчання, які можна адаптувати до безперервного циклу служби, та надання прямого доступу до них у рамках стандартної підготовки перед звільненням у запас. Це має виходити за рамки простого представлення вільного портфоліо програм, натомість пропонуючи комплексні кар'єрні шляхи, які дають молодим ветеранам відчуття автономії, спрямованості та відповідальності за своє життя, незважаючи на бойові дії, що тривають. Крім того, молоді ветерани можуть потребувати більш активної інформаційно-просвітницької роботи з боку громадських організацій, асоціацій взаємодопомоги та державних установ, з урахуванням їх меншої обізнаності з послугами з реінтеграції та консультування.

Крім того, системи підтримки між поколіннями за участю ветеранів Донбасу та нових солдатів можуть відігравати життєво важливу роль у сприянні обміну знаннями та згуртованості, незважаючи на розбіжності між поколіннями. З огляду на те, що молодь є більш вразливою до ізоляції та політичної радикалізації, фахівцям з реінтеграції також може знадобитися активізувати зусилля, спрямовані на заохочення активної участі молодих ветеранів у житті їхніх громад.

Тим часом, багато старших ветеранів висловлюють потребу в підтримці, спрямованій на зміцнення і розвиток їхніх сімейних стосунків. Сім'ї ветеранів часто борються з розривами, спричиненими військовою службою, і психологічними втратами, яких вона завдає військовослужбовцям, що повертаються додому. Для більш ефективного подолання цих викликів допомога з реінтеграції може зробити послуги сімейного консультування стандартною практикою, що виходить за рамки індивідуального психічного здоров'я і психосоціальної підтримки.

Крім того, ця демографічна група могла б виграти від більшої гнучкості у працевлаштуванні. Такі кроки, як запровадження адаптаційного періоду тривалістю кілька місяців після звільнення, встановлення тимчасового паритету в оплаті праці на посадах з неповним робочим днем, створення можливостей для віддаленої роботи або поступового входження в життя організації, де це можливо, можуть сприяти більш плавному переходу та покращенню сімейного добробуту. Загалом, різний процес і досвід ветеранів підкреслюють необхідність проведення оновлених досліджень для розуміння і оцінки мінливих потреб різних вікових груп на заміну статичному підходу до життєвих циклів, що існує в нинішній системі.³⁸⁶ Цей заклик також поширюється на їхні сім'ї, оскільки дані, зібрані для цього проекту, також свідчать про соціальні та внутрішньо-/зовнішньогрупові відмінності між членами сімей учасників попередніх воєн та їхніми молодими дружинами, братами і сестрами під час нинішньої війни.

3. Посилити цілісні системи підтримки сімей ветеранів та родин загиблих.

Дані інтерв'ю та діалоги під час конференцій показали, що сім'ї ветеранів та родини загиблих стикаються зі значними проблемами, включаючи емоційне напруження,

³⁸⁶ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

фінансову нестабільність та недостатню інституційну підтримку. Інтерв'ю підкреслили ерозію сімейних зв'язків під час служби, оскільки ветерани часто намагаються підтримувати контакт з близькими, залишаючи сім'ї справлятися з невизначеністю і тривогою. Після повернення додому ветерани часто стикаються з труднощами реінтеграції в сімейне життя, а зміни в поведінці та емоційна дистанція загострюють ці проблеми. Крім того, сім'ї часто не мають доступу до спеціальних служб підтримки, які відповідають їхнім специфічним потребам, включаючи психологічне консультування, правову допомогу та ресурси з працевлаштування.

Деякі підходи до залучення сімей до перехідного процесу згадуються в інших рекомендаціях. Однак масштаби потреб вимагають цілеспрямованої роботи в поєднанні з ініціативами, орієнтованими на ветеранів. Наприклад, централізовані центри підтримки сімей у партнерстві з місцевими органами влади та організаціями могли б пропонувати спеціалізовані послуги, зокрема правову допомогу, психологічне консультування, допомогу в працевлаштуванні, а також мережі підтримки за принципом "рівний-рівному". Розвиток як особистих, так і цифрових платформ забезпечить доступність незалежно від географічного розташування.

Також рекомендується оцінити контекстуально відповідні програми для надання емоційної підтримки ветеранам та їхнім сім'ям. Слід також вивчити можливості масштабування цих програм. Вони можуть включати сімейну терапію, консультування сімей загиблих у зв'язку з важкою втратою, а також канали спілкування за принципом "рівний-рівному", які дозволяють сім'ям ділитися досвідом і стратегіями подолання труднощів. Слід посилити і розвивати послуги раннього втручання для подолання психологічного впливу війни на сім'ї до того, як вони переростуть у більш серйозні проблеми.

Нарешті, пряма фінансова допомога, більш доступні стипендії для дітей ветеранів та програми зайнятості, що надають пріоритет професійному навчанню та кар'єрному зростанню для дружин ветеранів і сімей загиблих, могли б сприяти економічній стабільності на рівні домогосподарств та економічному відновленню на національному рівні. Для сімей ветеранів, які ведуть власний бізнес, повинні існувати надійні та зрозумілі плани підтримки на період відсутності чоловіка або дружини, пов'язаної з виконанням службових обов'язків, які можуть включати такі пільги, як тимчасові податкові пільги

У поєднанні з цією та вищезазначеними рекомендаціями необхідно також спростити бюрократичну підтримку та підвищити обізнаність про ці послуги серед цільових демографічних груп через співпрацю між організаціями громадянського суспільства, державними органами та ветеранськими групами.

4. Створити ґендерно-чутливу політику реінтеграції на всіх етапах і рівнях.

Це передбачає забезпечення достатньої кількості спеціалізованої медичної допомоги, адаптованої до унікальних потреб жінок. Як зазначено в "Концепції політики щодо ветеранів та їхніх сімей" (2023), розробленій Veteran Hub та ін., фахівці з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки повинні пройти навчання, щоб ефективно реагувати на ґендерні особливості проходження служби та реінтеграції, уникаючи при цьому посилення поширених стереотипів щодо . Крім того, в рамках майбутніх інвестицій у військово-медичну експертизу та цивільну систему охорони здоров'я необхідно розширити охоплення ветеранок спеціалізованими послугами з охорони фізичного здоров'я, включно з репродуктивним здоров'ям та охороною материнства.

Слід зазначити, що ґендерно-чутливе медичне обслуговування має також охоплювати питання, що стосуються ветеранів-чоловіків, включаючи рекомендації щодо відновлення статевого життя після поранення або під час прийому ліків, таких як антидепресанти та знеболювальні, як це передбачено матеріалами ініціативи Veteran Hub "ReSex". Іншим аспектом є проведення інформаційно-просвітницьких кампаній, подібних до тих, що описані в Рекомендації 2, для активного розвіювання упереджень, стереотипів і міфів, які досі існують навколо ветеранок.³⁸⁷

Як підкреслювали представники Жіночого ветеранського руху під час польових досліджень Інституту Коріолі, по-справжньому інклюзивна політика щодо передуює етапу реінтеграції; оборонний бюджет повинен передбачати належним чином підбрану форму, спорядження, взуття та бронешити, щоб запобігти серйозним пораненням і травмам. Ґендерно-чутлива політика реінтеграції також означає визнання та підтримку ролі жінок поза межами фронтових обов'язків, включаючи їхню життєво важливу роль у догляді за хворими, наданні основних послуг, управлінні сімейним бізнесом під час служби чоловіка, а також у більш широких оборонних зусиллях. IREX та інші організації наголошують на необхідності співпраці з жіночими ветеранськими організаціями, наприклад, для вирішення таких питань, як ґендерні проблеми, з якими стикаються жінки-ветерани на ринку праці.³⁸⁸ Однак, також важливо підтримувати ці організації та інші громадські організації, які очолюють жінки, у розширенні їхніх ініціатив, спрямованих на просування жіночого лідерства, зміцнення миру в громадах та підвищення стійкості, особливо тих, що стосуються вразливих груп, таких як ВПО.

Як показали результати інтерв'ю та конференції, дуже важливо розуміти розширення прав і можливостей ветеранок не як ізольовану мету, а як можливість посилити конструктивну участь жінок у суспільному житті та визнання їхнього багатогранного внеску і жертв, які вони роблять у цей кризовий період. Деякі з цих імперативів знайшли змістовне визначення в Національному плані дій (НПД) України з питань ЖМБ, включаючи участь у процесах прийняття рішень, розбудову стійкості до викликів у сфері безпеки, підтримку постконфліктного відновлення та боротьбу з ґендерно зумовленим насильством і сексуальним насильством, пов'язаним з конфліктом.³⁸⁹ Однак його реалізація залишається недостатньою. Наприклад, лише у грудні 2023 року - через 22 місяці після повномасштабного вторгнення та понад 3 роки після ухвалення плану - Міністерство оборони нарешті затвердило спеціально розроблені бронешити для жінок, як це передбачено в НПД.³⁹⁰ У цьому контексті корисно створити механізми підзвітності щодо порядку денного ЖМБ у державних установах і чітко включити його стратегічні цілі в рамки політики реінтеграції ветеранів.

5. Створити добре підготовлені та надійні служби психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (ПЗПСП)

Найважливішим кроком для ефективного вирішення складного комплексу проблем психічного здоров'я, з якими стикаються ветерани після повернення із зони конфлікту, є підвищення їхньої готовності звертатися по допомогу як таку. Це дослідження підтверджує результати попередніх досліджень, які вказують на подвійне визнання важливості послуг з охорони психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, а також

³⁸⁷ Veteran Hub; Veteran Hub, "RESEX - про сексуальне життя солдатів, які отримали поранення".

³⁸⁸ IREX, "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні".

³⁸⁹ Кабінет Міністрів України, Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 "Жінки, мир, безпека, ґендерна рівність і розвиток" на період до 2025 року.

³⁹⁰ Суд, "Міноборони затвердило перші бронешити для жінок-військовослужбовців".

на небажання ветеранів розглядати лікування як життєздатний варіант для себе, що поєднується з низьким рівнем довіри до постачальників послуг з охорони психічного здоров'я. Як у існуючій літературі, так і в польових дослідженнях ІК наголошується на дестигматизації допомоги через комунікаційні стратегії і залучення громади, а також на важливій ролі перенаправлень від інших ветеранів.

Дивлячись на розвиток подій в Україні та порівняльні кейси³⁹¹, структури "рівний-рівному", ймовірно, відіграватимуть важливу роль у нормалізації психосоціальної підтримки та розширенні її використання. З огляду на широке розмаїття ветеранських громадських організацій та міцні зв'язки у ветеранській спільноті, існують широкі можливості для розширення ініціатив із психосоціальної підтримки за принципом "рівний-рівному", спираючись на успішні моделі, що вже існують. У цьому контексті, підготовка консультантів з психічного здоров'я для зменшення бар'єрів доступу, запропонована в одному зі звітів МОМ, може бути застосована до ветеранів, які перебувають у цих місцях підтримки.³⁹²

Крім того, надання ветеранам комплексної професійної підготовки з питань психічного здоров'я може стати важливим шляхом до економічної реінтеграції, водночас задовольняючи їхні прагнення до альтернативних способів служіння своїм братам і сестрам по зброї, які часто зустрічаються. Це не лише зменшить навантаження на недоукомплектовану цивільну і військову систему охорони психічного здоров'я, але й підвищить довіру ветеранів до цієї системи та її доступність для них.

Ще одним наріжним каменем для кращого адаптації заходів з психосоціальної підтримки до потреб ветеранів є врахування профілю ветеранів (наприклад, члени іноземних легіонів, призовники, добровольці, колишні військовополонені, ветерани з інвалідністю) та місцевих умов (наприклад, міська чи сільська місцевість), оскільки наслідки для психічного здоров'я, пов'язані зі службою та реінтеграцією, можуть відрізнятися між ними.

Дані, зібрані ІК, також вказують на необхідність вирішення проблеми моральної травми - нової концепції в психології та психіатрії, яка, як показали нещодавні дослідження, пов'язана з симптомами ПТСР в українських.³⁹³ Дані про потреби ветеранів у сфері психічного здоров'я також вказують на необхідність проведення досліджень щодо комплексного впливу та взаємодії різних стресових факторів, таких як ПТСР, безробіття, стигматизація та перспектива повторної мобілізації, щоб краще інформувати ветеранів про послуги із психосоціальної підтримки. Розширення та коригування цих можливостей, вірогідно, матиме позитивний відгук. Дослідження 2013 року, проведене у Великій Британії, підкреслило економічне навантаження на медичні та соціальні служби внаслідок невідповідного переходу від військової до цивільної служби, що стосується психологічного благополуччя осіб, які звільняються зі служби. За оцінками дослідження, протягом одного року приблизно 80,9 млн. фунтів стерлінгів витрачається на вирішення таких проблем, як зловживання алкоголем і наркотичними речовинами, ПТСР, невротичні розлади і розпад сім'ї.³⁹⁴

³⁹¹ Джайн та ін., "Підтримка односторонніх та результати для ветеранів з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) у програмі реабілітації в умовах стаціонару".

³⁹² Кінселла та Арас, "Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні".

³⁹³ Засекіна та ін., "Вплив воєнних травм на українське військове та цивільне населення".

³⁹⁴ ПРООН, "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті".

Крім того, дані ІК свідчать про те, що існує ціла низка терапевтичних методів, які можуть бути корисними для задоволення складних потреб ветеранів у сфері психічного здоров'я. Окрім традиційного психологічного консультування та медикаментозного лікування, багатообіцяючі результати у сприянні емоційному самовираженню та згуртуванню громади демонструють арт-терапії, такі як малювання, ліплення з пластиліну та театр. Такі ініціативи, як уроки малювання, що проводяться місцевими художниками, не лише допомогли ветеранам висловити свій досвід, але й сприяли зміцненню почуття солідарності та взаєморозуміння в громадах. Ці мистецькі підходи доповнюють традиційну терапію і пропонують альтернативні шляхи психологічного відновлення, водночас сприяючи колективному процесу емоційного зцілення, побудови наративів і соціальної інтеграції. Взаємопов'язаний характер впливу воєнного часу на психічне здоров'я населення підкреслює необхідність комплексного терапевтичного підходу, який охоплює не лише ветеранів, а й їхні сім'ї, громади та громадські інституції. Крім того, вивчення інноваційних методів лікування, таких як психоделічна терапія і медичний канабіс, є далекоглядним підходом до психосоціальної підтримки для ветеранів. Ці методи лікування, на заваді яких стоять юридичні та соціальні перешкодами, потребують більш широких клінічних досліджень та потужної адвокатури, аби дійсно бути дієвими.

6. Запровадити комплексну реформу медичної допомоги ветеранам.

Система військової охорони здоров'я України потребує суттєвої перебудови для вирішення багатогранних проблем надання медичної допомоги пораненим солдатам. Перш за все, необхідна модернізація військових госпіталів. Ці заклади мають бути оснащені найсучаснішим медичним обладнанням та утримуватися за найвищими стандартами. Формування партнерських відносин з міжнародними медичними установами буде мати вирішальне значення для придбання новітнього обладнання та технологій. Крім того, необхідно посилити навчальні програми для військово-медичного персоналу. Ці програми мають бути зосереджені на передових хірургічних технологіях та комплексному лікуванні, що не обмежується ампутаціями. Необхідно впроваджувати програми безперервного професійного розвитку, забезпечуючи медичним працівникам конкурентоспроможну заробітну плату та можливості кар'єрного зростання для утримання їхнього досвіду в Україні.

На передовій недостатня медична допомога створює значні ризики. Необхідно збільшити постачання та розподіл високоякісних аптек для бойових медиків, а також забезпечити спеціалізовану підготовку парамедиків для ефективного лікування складних поранень на полі бою. Крім того, Міністерство оборони має переглянути та врегулювати використання знеболювальних препаратів, щоб зменшити ризики звикання до них.

Бюрократичні процеси отримання статусу інвалідності та пільг для ветеранів потребують суттєвого реформування. Впорядкування та гуманізація роботи медичних комісій має вирішальне значення для усунення корупції та неефективності. Необхідно запровадити зручний, орієнтований на людину підхід, щоб ветерани отримували своєчасні та шанобливі оцінки. Також рекомендується запровадити прозорий процес оскарження для ветеранів, незадоволених результатами оцінювання. Децентралізація послуг шляхом створення регіональних центрів оцінки інвалідності дозволить зменшити навантаження на ветеранів із сільської місцевості, що пов'язане з поїздками. Інтеграція цифрових платформ для дистанційних консультацій та подачі заяв пришвидшить процес, підвищить доступність та зменшить витрати для держави та ветеранів.

Розширення можливостей цивільної системи охорони здоров'я є ще одним важливим елементом. Такі стимули, як податкові пільги та пільги на житло, можуть допомогти залучити та утримати цивільних лікарів в Україні. Розвиток програм міжнародного співробітництва для тимчасового залучення іноземних медичних експертів може заповнити прогалини та забезпечити навчання місцевого персоналу. Крім того, необхідні програми, що сприятимуть і фінансуватимуть лікування за кордоном у разі поранень, які неможливо вилікувати в Україні. Створення альянсів з міжнародними медичними установами сприятиме безперервності лікування та реабілітації українських солдатів за кордоном.

Підтримка ветеранів з інвалідністю має бути значно посилена для забезпечення їхньої успішної реінтеграції в цивільне життя. Інвестиції в інклюзивні інфраструктурні проекти як у сільській, так і в міській місцевості сприятимуть адаптації ветеранів з інвалідністю, забезпеченню їхньої доступності до громадських об'єктів, транспорту та житла. Необхідно сприяти проведенню інформаційно-просвітницьких програм у громадах, які сприятимуть розумінню та підтримці реінтеграції ветеранів. Важливими є комплексні програми економічної підтримки, включно із професійною підготовкою, допомогою у працевлаштуванні та грантами на малий бізнес для ветеранів-інвалідів. Покращення послуг психосоціальної підтримки та забезпечення доступу до консультування, груп взаємодопомоги і психіатричної допомоги, пристосованих до унікальних потреб ветеранів, сприятиме подальшому розвитку цих процесів.

Солдати-неукраїнці стикаються з додатковими перешкодами у доступі до медичної допомоги та компенсацій. Розширення права на медичну допомогу та компенсації для цих солдатів є визнанням їхнього внеску та жертв. Спрощення процесу доступу неукраїнських солдатів до медичних послуг та пільг в Україні може стати одним із кроків до такого визнання. Надання юридичної допомоги неукраїнським солдатам, які орієнтуються в українській системі охорони здоров'я, та створення фонду фінансової допомоги для покриття їхніх медичних витрат вирішить ці проблеми.

Впровадження та моніторинг цих комплексних реформ потребують міжсекторальної співпраці. Робоча група, до складу якої увійдуть урядовці, військові, медичні працівники та представники ветеранських організацій, має здійснювати нагляд за реалізацією цих реформ. Партнерство з міжнародними організаціями та (і) неурядовими організаціями дозволить залучити експертизу та ресурси. Регулярні оцінки та аудити системи військової охорони здоров'я, процесів оцінки інвалідності та програм підтримки ветеранів забезпечать постійне вдосконалення та підзвітність. Впровадження механізму зворотного зв'язку з ветеранами, який дозволить їм висловлювати свої проблеми та пропозиції, забезпечить постійне реагування політики на їхні потреби.

7. Впроваджувати підхід до соціальної та економічної реінтеграції, що базується на сильних сторонах.

Існуючі напрацювання та українські партнерські організації ІК постійно підкреслюють, що ветерани часто розглядаються як проблема, яку потрібно вирішити за допомогою існуючої політики, а не як актив, який потрібно розвивати. Така перспектива сприяє патерналістському ставленню як у державі, так і в суспільстві в цілому до життєдіяльності ветеранів. Для оптимізації соціально-економічної реінтеграції ветеранів критично важливо прийняти підхід, заснований на сильних сторонах, який зміщує акцент із залежності від соціальних виплат, що надаються державою, на підкреслення і

використання внутрішніх можливостей і потенціалу ветеранів.³⁹⁵ Такий підхід визнає соціально-демографічний профіль ветеранів, які переважно складаються з молодих, активних людей працездатного віку або старше, які мають професійний досвід, і заохочує їх до повноцінної участі в економічному житті.³⁹⁶

Як зазначено в літературі, під час польових досліджень Інституту Коріолі та конференції "Поза війною", стратегія реінтеграції на основі сильних сторін повинна починатися з визнання різноманітних навичок, якими володіють ветерани, окрім безпосередньої участі в бойових діях. Багато ветеранів повертаються до цивільного життя з досвідом роботи в якості техніків, інженерів, логістів та ІТ-спеціалістів, а також з іншими надзвичайно цінними навичками, якими володіє цивільна робоча сила. Крім того, вони уособлюють різні реляційні та суб'єктивні компетенції, такі як лідерство, адаптивність і стійкість. Програми реінтеграції можуть більш ефективно зорієнтувати ветеранів на відповідні можливості працевлаштування, систематично визначаючи їхні навички та сильні сторони, ефективно повідомляючи про них роботодавцям і водночас надаючи роботодавцям стратегії для розпізнавання та використання цих активів. У цьому контексті доречно адаптувати можливості перекваліфікації до цих індивідуальних переваг і розпочинати цей процес ще до демобілізації, згладжуючи перехід до цивільної зайнятості та підвищуючи впевненість ветеранів у своїй придатності для цивільного ринку праці заздалегідь.

Крім того, спеціальний досвід ветеранів може бути використаний для заповнення прогалин у політиці підтримки, подібно до тренінгів з психосоціальної підтримки, запропонованих у Рекомендації 4. Наприклад, у рамках пілотного проекту Коаліції громадських організацій "Ветеранські простори" ветеранів та членів їхніх сімей можна навчити бути кейс-менеджерами на місцевому рівні, допомагаючи іншим ветеранським сім'ям в адміністративних центрах отримати доступ до пільг і сприяючи їхньому зв'язку з послугами, необхідними для їхньої економічної, соціальної та політичної реінтеграції.

Ще одним аспектом реінтеграції на основі сили є заохочення інтеграції в громаду через ширше залучення ветеранів до громадської діяльності, що допомагає трансформувати сприйняття ветеранів у суспільстві від утриманців до учасників і лідерів. Політика і програми можуть використовувати лідерські здібності ветеранів з цією метою, надаючи їм можливості для громадянської освіти і розвитку, участі у виборчих процесах та залучення їх до прийняття рішень у місцевих органах влади та установах.

Ветерани мають потенціал суттєво змінити політичний простір України, і зокрема наповнити як національну, так і місцеву політику такими якостями, як патріотизм, прагматизм, підзвітність та глибоке усвідомлення ціни корупції. Важливо, що ветерани також вирізняються надзвичайно високим рівнем довіри серед співвітчизників порівняно з низьким рівнем довіри до політиків.³⁹⁷ Наприклад, вони можуть впливати на життя громади, ініціюючи та беручи участь у колективних діях, розвиваючи соціальний капітал між собою та іншими членами громади через культурні заходи, допомагаючи вразливим верствам населення, таким як ВПО та люди з інвалідністю, або прикрашаючи парки та міські пейзажі. Сприяння налагодженню значущих зв'язків між цивільними та ветеранами, що може бути досягнуто на різних рівнях суспільства та управління, є важливим для створення культури довіри та взаємності. Це дає ветеранам відчуття

³⁹⁵ Röders and McFee, "Research Brief".

³⁹⁶ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

³⁹⁷ Одарченко, "Українські ветерани можуть трансформувати повоєнний політичний ландшафт країни".

мети в цивільному житті і допомагає цивільному населенню сформувати реалістичні та зрозумілі очікування щодо них. Крім того, участь у формуванні життя громади та місцевої чи навіть національної політики дозволяє ветеранам інтегрувати свої ідеї та погляди в публічну сферу, роблячи процес прийняття рішень у таких механізмах, як надання послуг, більш підзвітним для них і таким, що реагує на їхні потреби на системному рівні.

8. Пропонувати конкретні, ефективні в часі та раціональні можливості для навчання та освіти, що відповідають попиту на робочу силу в Україні.

Спостереження за низьким рівнем використання пілг на освіту серед ветеранів висвітлює важливу проблему³⁹⁸: наявність програм сама по собі недостатня, якщо вони не пристосовані до потреб ветеранів та обставин, в яких вони перебувають, і не надають чіткого і негайного шляху до працевлаштування. Для ефективно підтримки переходу ветеранів до виконання цивільних ролей та доповнення підходу, що базується на сильних сторонах ветеранів, дуже важливо забезпечити можливості для навчання та освіти, які будуть ефективними в часі та тісно пов'язані з поточними потребами українського ринку праці.

Національний університет "Києво-Могилянська академія" подає яскравий приклад у цьому відношенні, так як пропонує адаптовані освітні програми, спеціально розроблені для ветеранів. Серед них - спеціалізовані короткі сертифікатні курси та магістерські програми Школи державного управління, які покликані використати навички, набуті ветеранами до та під час військової служби, і застосувати їх у таких критично важливих сферах, як розвиток інфраструктури та кібербезпека. Ці програми розроблені для того, щоб ветерани могли перетворити свій військовий досвід на цінні навички для української робочої сили, безпосередньо сприяючи відбудові, відновленню та поточним оборонним зусиллям країни. Пріоритетне впровадження прискорених курсів може надати ветеранам швидкий спосіб "наздогнати" цивільний капітал, який вони не змогли розвинути під час служби. Оптимізація програм з метою скорочення необхідних витрат часу може запобігти тривалим періодам відсутності на ринку праці, що часто є перешкодою для ветеранів, які намагаються відновити свою економічну активність. Ці прискорені курси мають вирішальне значення для швидкого отримання ветеранами сертифікатів і навичок, які користуються високим попитом на ринку праці, ефективно долаючи розрив між військовою і цивільною кар'єрою.

Для тих, хто прагне професійної незалежності, можна розгорнути комплексні курси з підприємництва, щоб запропонувати покрокове керівництво щодо започаткування та управління бізнесом, охоплюючи такі основні аспекти, як аналіз ринку, фінансовий менеджмент та операційна діяльність. Ці курси мають акцентувати увагу на бізнес-плануванні, управлінні ризиками та сталості, а також включати потужний компонент наставництва від досвідчених бізнес-лідерів, у тому числі ветеранів, для надання рекомендацій та можливостей для налагодження контактів. Інтеграція членів родин, надання міні-грантів та податкових пілг, пріоритетність підприємств, що належать ветеранам, у процесах державних закупівель, а також партнерство з навчальними закладами та неурядовими організаціями мають вирішальне значення для забезпечення доступності та відповідності місцевим швидкозростаючим секторам економіки. Розвиток структурованих інкубаційних програм та підтримуючих екосистем з такими ресурсами, як початкове фінансування, робочі місця, юридичні консультації,

³⁹⁸ Український ветеранський фонд (УФВ), "Портрет ветерана російсько-української війни".

наставництво та платформи для співпраці, сприятиме подальшому підвищенню підприємницького успіху ветеранів та їх інтеграції в ширшу економіку, враховуючи виклики, пов'язані з досягненням успішного підприємництва в більш широкому розумінні.

Модель чутливого до попиту та економічно ефективного навчання також може бути реалізована в державному секторі, де держава фінансує навчальні програми для ветеранів. У цій моделі держава покриває витрати на отримання професійних ліцензій або проходження навчальних курсів. Натомість ветерани зобов'язуються відпрацювати певний період на державних посадах, таким чином повертаючи свої інвестиції в освіту через державну службу. Після виконання цього зобов'язання вони отримують допомогу в переході до роботи в приватному секторі, можливо, з державними підрядниками. Така схема може ефективно вирішити проблему гострого дефіциту робочої сили в державному секторі, особливо у відповідь на збільшення адміністративних потреб Міністерства оборони через приплив нових ветеранів. Інтеграція ветеранів на посади в державному секторі через прямі канали надає негайне полегшення і сприяє їхньому сталому переходу до майбутньої роботи в приватному секторі.

9. Координувати підходи "від війни до торгівлі", які органічно поєднують реконструкцію, реабілітацію, реінтеграцію та генерування доходів як частину ширшої суспільної перебудови.

На основі даних, зібраних для цього дослідження, рекомендується розробити комплексний підхід "від війни до комерції" - тобто всеосяжну структуру, спрямовану на економічну реінтеграцію ветеранів шляхом безперешкодної інтеграції реконструкції, реабілітації, реінтеграції та отримання доходу. Ця багатогалузева стратегія має охоплювати технічну освіту, навчання навичкам на робочому місці, корисні для громади ініціативи, психосоціальну підтримку та підтримку людей з інвалідністю, а також розвиток навичок, які можуть бути передані. Координація з приватним сектором забезпечує відповідність навчальних програм місцевим ринкам праці, покращує матеріально-технічне забезпечення та розширює коло покупців розроблених продуктів і послуг.

Перший компонент цього підходу зосереджений на реконструкції та розмінуванні, що має важливе значення для відбудови зруйнованих війною територій і забезпечення безпеки для подальшого розвитку. Заходи в рамках цього компоненту включають знешкодження наземних мін і боєприпасів, що не вибухнули, ремонт інфраструктури та відновлення основних послуг, таких як водопостачання, електропостачання і транспорт. Основними учасниками цих зусиль є державні установи, міжнародні неурядові організації, спеціалізовані організації з розмінування та інженерні фірми.

Реабілітація та психосоціальна підтримка є другим наріжним каменем цієї стратегії. Задоволення фізичних, психологічних і соціальних потреб ветеранів і постраждалого цивільного населення має першочергове значення. Це передбачає надання медичної та психологічної допомоги, створення груп підтримки та сприяння процесам зцілення в громадах. Зацікавленими сторонами є медичні працівники, фахівці з психічного здоров'я, соціальні працівники та громадські організації, які спільно працюють над забезпеченням комплексної допомоги.

Реінтеграція та отримання доходів мають вирішальне значення для інтеграції ветеранів у місцеву економіку та забезпечення стабільних засобів до існування. Основні заходи включають розвиток малого бізнесу, кооперативів і соціальних підприємств, заохочення

підприємництва, коли це доречно, об'єднання ресурсів для досягнення економії за рахунок масштабу в інших випадках, а також полегшення доступу до фінансування та інвестицій. Місцевий бізнес, фінансові установи, державні програми економічного розвитку та міжнародні агенції розвитку можуть підтримати такі заходи. У зв'язку з цим, технічна освіта та навчання на робочому місці є важливими для забезпечення учасників відповідними навичками та знаннями, необхідними на ринку праці. Сюди входять програми професійно-технічного навчання, стажування, сертифікаційні курси та безперервний професійний розвиток. Навчальні заклади, центри професійного навчання, галузеві експерти та партнери з приватного сектору відіграють життєво важливу роль у реалізації цих програм.

Ініціативи, корисні для громади, покращують ресурси та умови життя, водночас сприяючи соціальній згуртованості. Проекти громадських робіт, покращення громадських просторів та ініціативи зі сталого розвитку довкілля є одними з видів діяльності, що сприяють досягненню цієї мети. Ці ініціативи, як правило, реалізуються місцевими органами влади, громадськими організаціями, екологічними групами та громадянським суспільством. Зосередження уваги на ініціативах, спрямованих на покращення спільного користування, не лише зменшує ризик обурення та розчарування тих груп населення, які не входять до переліку бенефіціарів, але й сприяє інтеграції та залученню різних людей з різним досвідом та походженням.

Забезпечення доступу та підтримки людей з інвалідністю має вирішальне значення для того, щоб зробити програми інклюзивними. Це передбачає надання допоміжних технологій, адаптацію навчальних програм, забезпечення фізичної доступності та надання індивідуальних послуг підтримки. Зацікавлені сторони, такі як організації, що відстоюють інтереси людей з інвалідністю, фахівці з реабілітації, експерти з доступності та консультанти з інклюзивного дизайну, відіграють важливу роль у цих зусиллях.

Координація з приватним сектором також має відбуватися з метою узгодження навчальних програм з потребами ринку та забезпечення доступу до ринку товарів і послуг. Співпраця з компаніями приватного сектору для виявлення прогалин у навичках, розробки навчальних програм, організації стажування та працевлаштування, а також створення ланцюжків поставок гарантує актуальність навчання та наявність покупців на вироблені товари. Галузеві асоціації, торгові палати, великі корпорації, малі та середні підприємства є потенційними зацікавленими сторонами в цьому контексті.

Реалізація цього підходу починається з комплексної оцінки потреб для визначення місцевих викликів і можливостей. Потім розробляються стратегічні плани, в яких визначаються конкретні цілі, терміни та обов'язки. Створюються багатосторонні партнерства за участю уряду, приватного сектору, громадянського суспільства та міжнародних організацій, щоб забезпечити широке представництво та внесок. Необхідно також забезпечити фінансування та ресурси з різних джерел, включаючи державні бюджети, міжнародну допомогу, інвестиції приватного сектору та благодійні внески.

Поетапна імплементація починається з нагальних потреб, таких як розмінування, реконструкція, розвиток озброєнь і оборонних систем, поступово інтегруючи довгострокові ініціативи, такі як освіта і створення нових джерел доходу. Постійний моніторинг і оцінка гарантують, що цілі досягнуті, а стратегії скориговані за необхідності. Розробка стратегій завершення, які забезпечують стійкість ініціатив після початкового етапу реалізації, і масштабування успішних моделей на інші регіони або сектори є ключовими для максимізації впливу.

Очікувані результати підходу "Від війни до торгівлі" включають посилення безпеки та інфраструктури, покращення здоров'я та добробуту, розширення економічних можливостей, соціальну згуртованість, інклюзивний розвиток та ринкову затребуваність. Відбудовані громади будуть безпечними і вільними від наземних мін, з покращеним фізичним і психічним здоров'ям ветеранів і цивільного населення. Нові підприємства та кваліфіковані робочі місця збільшать зайнятість і можливості для отримання доходу, сприяючи сталому забезпеченню засобів до існування. Зміцнення зв'язків між громадами зменшить напруженість у відносинах між ветеранами і цивільним населенням, а програми, що враховують потреби всіх учасників, включно з людьми з інвалідністю, забезпечать інклюзивний розвиток. Навчальні програми, узгоджені з потребами місцевого ринку праці, гарантуватимуть працевлаштування та економічну інтеграцію, створюючи цілісний і сталий шлях для економічної реінтеграції ветеранів і сприяючи ширшій суспільній перебудові та довгостроковій стабільності.

10. Розробляти та впроваджувати політику та програми реінтеграції за участі, під керівництвом низових ланок та на базі громад.

Ветерани, представники громадських організацій та інші зацікавлені сторони під час польових досліджень CI та конференції "Поza війною" послідовно підтримували стратегії реінтеграції за участі ветеранів, які забезпечують локалізацію програм і політик, їхню прив'язку до конкретного контексту та відповідність реальним потребам на місцях. Керівний принцип "нічого для нас без нас" підкреслює важливість залучення українських ветеранів, їхніх родин та громад безпосередньо і негайно до розробки цих програм. Постійне залучення сприяє встановленню цінного зворотного зв'язку, що дозволяє адаптивно та оперативно вносити корективи на основі інформації, отриманої в режимі реального часу.

Дослідження, проведені в інших умовах, показали, що повноцінне залучення бенефіціарів до розробки та реалізації програм є не просто формальністю, а пов'язане з кращими та стійкішими результатами реінтеграції.³⁹⁹ Більше того, представники міжнародних організацій вважають, що майбутня підтримка має бути дедалі більше децентралізована і спрямована на різноманітні місцеві організації, створені для роботи в інтересах ветеранів у їхніх громадах.⁴⁰⁰ Інтеграція цивільних осіб у діяльність під керівництвом ветеранів може значно покращити взаєморозуміння та підтримку, заклавши основу для системи підтримки, керованої громадою.

Міжнародний досвід, яким поділилися учасники конференції, підкреслив необхідність розширення практики участі за межі початкового планування, включно з надійним наглядом за реалізацією та постійним зворотним зв'язком за результатами оцінювання. Це гарантує, що програми не лише розробляються за безпосередньої участі тих, кого вони стосуються, але й можуть бути адаптовані до мінливих обставин, що підвищує загальну ефективність політики.

Впровадження таких інструментів, як "сходи участі" Джулс Преті, може бути корисним для оцінки глибини залучення громади. Цей інструмент забезпечує структурований спосіб вимірювання того, наскільки активно залучені громади та наскільки ефективно їхній внесок впливає на процеси прийняття рішень. Сходи участі Преті окреслюють спектр рівнів залучення громад до проектів розвитку, починаючи від найменш

³⁹⁹ Кілрой, *Реінтеграція колишніх комбатантів після конфлікту*.

⁴⁰⁰ Жмурко, Якушко та Закотюк, "Аналітичний звіт за результатами дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у ветеранській сфері 2023".

ефективних до найбільш активних форм участі. На найнижчому рівні знаходиться "пасивна участь", коли люди просто отримують інформацію про рішення, прийняті ззовні, без жодної можливості внести свій вклад чи надати зворотній зв'язок. Такий підхід передбачає односторонні оголошення з боку влади без урахування реакції громади, обмежуючи потік інформації до того, що контролюється зовнішніми фахівцями. І навпаки, на найвищому рівні шкали "самомобілізація" позначає сценарій, коли громади не лише беруть участь у самостійному аналізі та формуванні порядку денного, але й самостійно отримують доступ до зовнішніх ресурсів і контролюють їх. Ця типологія розглядає, хто контролює порядок денний, доступ до ресурсів та динаміку влади в процесах, що відбуваються за участі громадськості⁴⁰¹

Повсюдна присутність зовнішнього фінансування вимагає організованого вкладу знизу для підтримки місцевої автономії та справжнього представництва. Впровадження механізмів моніторингу та низових перевірок доброчесності, прозорості та підзвітності фінансування може забезпечити відповідність проектів поставленим цілям. Створення офіційних керівних принципів і контрольних списків пріоритетів для донорів також може допомогти цьому процесу. Створення потужних та інклюзивних коаліцій у громадянському суспільстві може посилити спроможність та передачу знань у цій сфері. Об'єднання досвіду та координація адвокаційних зусиль також може покращити представництво, наприклад, вразливих груп, таких як жінки-ветерани та ветерани з інвалідністю. Крім того, сучасний ландшафт реінтеграції вимагає більшої кількості посередницьких інституцій, таких як МОМ, які є життєво важливими для ефективного подолання складнощів, пов'язаних з донорством, зниження бар'єрів доступу до фінансування для низових громадських організацій, а також забезпечення того, щоб виділені кошти відповідали потребам і були результативними.

11. Розробляти та впроваджувати комплексні ініціативи з розбудови довіри.

Уряд України разом зі сторонніми партнерами із різних царин має розробити та впровадити комплексні ініціативи з розбудови довіри, спрямовані на подолання розриву між ветеранами та цивільними громадами. Участь і прозорість були згадані в попередній рекомендації. Розбудови довіри можна додатково досягти шляхом створення ветерансько-цивільних консультативних рад на місцевому та регіональному рівнях. Такі ради сприятимуть відкритому діалогу, взаєморозумінню та спільному вирішенню скарг. Залучаючи як ветеранів, так і цивільне населення до процесів прийняття рішень, такі ради забезпечать адаптацію програм реінтеграції до потреб обох груп, тим самим посилюючи соціальну згуртованість і зменшуючи недовіру.

Запровадити ініціативи з прозорості та підзвітності для подолання недовіри до установ, організацій, постачальників медичних послуг та держави. Це включає регулярні громадські форуми, де ветерани можуть висловити свої проблеми безпосередньо представникам уряду та інституцій, незалежні наглядові органи для моніторингу якості та доступності послуг для ветеранів, а також посилені комунікаційні стратегії для забезпечення інформування ветеранів про їхні права та наявні ресурси. Також дуже важливо, щоб новостворений офіс військового омбудсмена українського уряду став дієвим каналом для розгляду скарг і забезпечення справедливого ставлення до ветеранів в інституційних рамках.⁴⁰²

⁴⁰¹ Кілрой, "Від конфлікту до власності".

⁴⁰² Укрінформ, "Міністерство оборони України ініціює створення військового омбудсмена - нового інституту захисту прав військовослужбовців".

Виконання обіцянок та управління очікуваннями мають вирішальне значення для відновлення довіри до держави та пов'язаних з нею суб'єктів та інституцій.⁴⁰³ З огляду на це, вкрай важливо, щоб український уряд і сузір'я міжнародних акторів, які співпрацюють з ним, ефективно керували очікуваннями і виконували те, що вони обіцяють ветеранам. В умовах існуючого розриву довіри і глибокого цинізму, невиконання обіцянок може експоненціально збільшити завдану шкоду і поглибити відчуття безправ'я, сприяючи ризикам незахищеності і нестабільності в довгостроковій перспективі.

Будучи обличчям держави, "вуличні бюрократи"⁴⁰⁴ (ті, хто відповідає за щоденну взаємодію з громадськістю) - критичні і часто недооцінені актори - відповідають за (пере)будову відносин з державою в умовах переходу від війни до миру.⁴⁰⁵ Вони також часто є останніми, на кого звертають увагу при інвестуванні в професіоналізацію та інституційне зміцнення. Тому рекомендується розробити тренінги для чиновників з питань професійної поведінки, травмо- та конфлікто-чутливих підходів. Ці тренінги також повинні включати питання боротьби з корупцією, щоб забезпечити повагу, підтримку та прозорість взаємодії ветеранів з бюрократами. Впровадження цих заходів може значно покращити якість надання послуг, підвищити довіру до державних установ та забезпечити ветеранів справедливою та ефективною підтримкою. Враховуючи високу частоту згадок про недовіру серед співрозмовників під час польових досліджень, учасників інтерв'ю та відвідувачів конференцій, а також життєво важливе значення довіри для безпеки та соціальної згуртованості у повсякденному житті, ці ініціативи повинні супроводжуватися дослідженнями для встановлення надійних базових оцінок для вимірювання покращень у цих сферах.

12. Розробити комплексну основу для того, щоб правова система та система правосуддя були краще підготовлені та оснащені для задоволення унікальних потреб ветеранів, забезпечуючи їхню ефективну реінтеграцію в суспільство та захист їхніх прав.

Згідно з висновками звіту, що додається, українська правова система та система правосуддя стикаються зі значними проблемами у задоволенні специфічних потреб ветеранів. Ветерани часто стикаються з правовими та інституційними бар'єрами, такими як складна бюрократія, обмежений доступ до спеціальної правової підтримки ветеранів та загальне нерозуміння їхніх унікальних обставин. Для вирішення цих проблем необхідно розробити комплексну систему, яка включатиме спеціалізоване навчання, збільшення ресурсів та розвиток юридичних послуг, орієнтованих на ветеранів.

Спеціалізоване навчання для правників та працівників системи правосуддя має вирішальне значення. Оснащення суддів, прокурорів, державних захисників та іншого юридичного персоналу знаннями та навичками, необхідними для задоволення специфічних правових потреб ветеранів, має фундаментальне значення. Цього можна досягти шляхом розробки та впровадження обов'язкових навчальних програм, які охоплюють військову культуру, загальні правові питання, з якими стикаються ветерани, обізнаність про психічне здоров'я та підходи, що враховують травму. Партнерство з ветеранськими організаціями та фахівцями у сфері психічного здоров'я може забезпечити комплексну та актуальну підготовку юристів.

⁴⁰³ Макфі, "Амбівалентний мир: Недовіра, примирення та зустріч з інтервенцією в Колумбії".

⁴⁰⁴ Липський, *Вулична бюрократія: Дилеми індивіда у сфері державних послуг*.

⁴⁰⁵ Берніят, "Обличчя миру".

Крім того, забезпечення доступу ветеранів до правових послуг, спеціально адаптованих до їхніх потреб, має першорядне значення. Значним кроком уперед стало б створення спеціальних клінік правової допомоги для ветеранів у рамках існуючих систем правової допомоги та укомплектування їх фахівцями, які пройшли підготовку з правових питань, що стосуються ветеранів. Інформаційно-просвітницькі програми для інформування ветеранів про наявні правові ресурси та їхні права, а також створення мережі адвокатів pro bono, які спеціалізуються на ветеранських справах, нададуть додаткову підтримку та розширять доступ ветеранів до правосуддя.

Інтегрована система підтримки, яка сприяє співпраці між різними секторами, може забезпечити цілісну підтримку ветеранів. Впровадження системи кейс-менеджменту, що координує юридичні, психологічні та соціальні послуги, забезпечує безперервний підхід, орієнтований на ветеранів. Сприяння партнерству між організаціями правової допомоги, групами підтримки ветеранів, закладами охорони здоров'я та соціальними службами має важливе значення для задоволення багатогранних потреб ветеранів. Розробка протоколів тісної співпраці правової системи з організаціями підтримки ветеранів може забезпечити вирішення правових питань ветеранів у контексті їхнього загального добробуту.

Розширення доступу до правосуддя шляхом спрощення юридичних процедур та зменшення бар'єрів для ветеранів, які шукають правосуддя, також є критично важливим. Впорядкування адміністративних процедур доступу ветеранів до правових послуг та пільг, впровадження заходів для зменшення тягаря юридичної документації та запровадження судових процедур, дружніх до ветеранів, зокрема створення ветеранських судів або спеціалізованих судів, що спеціалізуються на питаннях ветеранів, зробить правову систему більш доступною та чутливою до потреб ветеранів. Ініціативи з дивергентного або відновного правосуддя в поєднанні з відповідними реабілітаційними програмами для звинувачень, пов'язаних зі зловживанням психоактивними речовинами, могли б не лише краще служити ветеранам, але й зменшити навантаження на правову систему та витрати на її утримання.

Збір даних та дослідження є життєво важливими для розуміння правових проблем, з якими стикаються ветерани, та оцінки ефективності впроваджуваної політики. Проведення регулярних опитувань та досліджень правових потреб та досвіду ветеранів, використання отриманих даних для розробки політики, виявлення прогалин у наданні послуг та вимірювання впливу програм правової підтримки є необхідними кроками. Публікація щорічних звітів про стан правового забезпечення ветеранів забезпечить прозорість та постійне вдосконалення у задоволенні потреб ветеранів.

Інформування громадськості та адвокація також є важливими компонентами. Проведення інформаційних кампаній, спрямованих на висвітлення правових проблем, з якими стикаються ветерани, та наявних служб підтримки, може підвищити обізнаність громадськості. Адвокація змін у політиці на національному та місцевому рівнях з метою посилення правового захисту ветеранів та заохочення включення ветеранських питань у ширші дискусії та ініціативи щодо правової реформи призведе до більш інклюзивної та ефективної політики. Через вирішення цих проблем українська правова система та система правосуддя можуть стати більш пристосованими до унікальних потреб ветеранів, сприяти їхній успішній реінтеграції в цивільне життя, а також забезпечити визнання та підтримку їхнього внеску в суспільство.

13. Вдосконалити та розширити існуючу емпіричну базу для розробки програм та політики, щоб забезпечити релевантні, економічно ефективні та скоординовані дії.

Долучатися до комплексного збору даних, постійних досліджень та систематичної оцінки існуючих ініціатив з метою інформування та оптимізації політичних рішень. Сприяти та посилювати міжвідомчий обмін даними та просувати культуру обміну інформацією між залученими установами та зацікавленими сторонами.

По-перше, створити централізоване сховище даних, яке консолідує інформацію з різних джерел, включаючи державні органи, неурядові організації та наукові установи. Це сховище має регулярно поповнюватися даними про демографічні характеристики ветеранів, профілі їхньої служби, стан здоров'я, економічні умови та правові питання. Забезпечення точності та доступності даних сприятиме прийняттю обґрунтованих рішень, а також дозволить зацікавленим сторонам відстежувати прогрес і виявляти нові потреби.

Слід проводити регулярні опитування та дослідження, зосереджені на різноманітному досвіді та проблемах, з якими стикаються ветерани. Ці опитування повинні збирати детальну інформацію про фізичне та психічне здоров'я, зайнятість, освіту, соціальну інтеграцію та правові проблеми. Використання якісних методів дослідження, таких як інтерв'ю та фокус-групи, може забезпечити глибше розуміння життєвого досвіду ветеранів і виділити сфери, які потребують цілеспрямованого втручання.

Варто також працювати над усуненням зростаючої втому від досліджень, яка спостерігається серед українських ветеранських спільнот, із забезпеченням ефективного проведення досліджень та уникнення їх дублювання. Оптимізація досліджень та координація між різними організаціями може допомогти запобігти перевантаженню респондентів-ветеранів, зберігаючи при цьому якість збору даних. Справжня взаємодія з ветеранами та управління їхніми очікуваннями протягом усього дослідницького процесу є важливими елементами чутливості до конфлікту та розбудови довіри. Хоча дослідження на національному рівні часто є комплексними, існує значна прогалина в розумінні потреб ветеранів у сільських громадах. Цим громадам часто бракує інструментів або знань для точного визначення проблем своїх ветеранів, що робить дослідження на місцевому рівні необхідними для забезпечення того, щоб ветерани в недостатньо охоплених послугами районах отримували необхідну їм увагу.

Слід в розробку передових аналітичних інструментів і технологій для покращення аналізу та візуалізації даних. Використання таких інструментів, як географічні інформаційні системи (ГІС), інтелектуальний аналіз даних і машинне навчання, може виявити закономірності і тенденції, які допоможуть розробити більш цілеспрямовані та ефективні заходи. Навчальні програми для дослідників і політиків, присвячені цим технологіям, сприятимуть подальшому підвищенню їхньої спроможності ефективно використовувати дані. Дані та методи повинні бути розроблені таким чином, щоб охоплювати різноманітний досвід і бути дезаггегованими за віком, статтю, етнічною приналежністю та географічним розташуванням. Забезпечити прозорість і публічне поширення результатів досліджень.

Варто розробити надійну систему моніторингу та оцінки для всіх програм підтримки ветеранів. Ці механізми повинні включати чіткі показники успіху, часові рамки для оцінки та механізми зворотного зв'язку з ветеранами та надавачами послуг. Систематично

оцінюючи результати програм, можна буде визначити найкращі практики, усунути прогалини в наданні послуг та забезпечити ефективний розподіл ресурсів.

Варто заохотити співпрацю між державними органами, науковими установами та ветеранськими організаціями для проведення міждисциплінарних досліджень з питань ветеранів. Спільні дослідницькі ініціативи можуть використовувати різноманітні знання та перспективи, що призведе до більш повного та детального розуміння факторів, які впливають на реінтеграцію ветеранів. Крім того, розвиток партнерства з міжнародними організаціями може сприяти обміну знаннями та кращими практиками з інших контекстів.

5.2 Висновок

У цьому проектному звіті ми заглибилися в широкий спектр літератури та оригінальних досліджень, щоб синтезувати оцінку нагальних проблем і потреб українських ветеранів та їхніх родин. У ньому визначено системні недоліки, що зберігаються, та запропоновано комплексний план дій для їх усунення, визнаючи, що збереження існуючої системи реінтеграції ветеранів, особливо в умовах безпрецедентного навантаження та відповідальності, може призвести до численних негативних наслідків. Серед інших соціальних і політичних ризиків - неспроможність держави забезпечити встановлені гарантії, маргіналізація ветеранів у суспільстві, втрата їхнього людського капіталу, збільшення навантаження на бюджети всіх рівнів, погіршення обороноздатності держави.⁴⁰⁶

Однак найважливішим є те, що трансформація, запропонована в цьому дослідженні, має вирішальне значення для виконання морального обов'язку забезпечити українську ветеранську спільноту та їхні сім'ї належною турботою, безпекою життєдіяльності та можливостями для розширення прав і можливостей, тим самим визнаючи їхні жертви під час захисту своєї батьківщини та їхній внесок у стабільність і безпеку в регіоні в цілому. Підходи і стратегії, викладені в цьому документі, спрямовані як на задоволення нагальних потреб, так і на довгострокову мету створення підготовленого, чуйного, розуміючого та інклюзивного суспільства для мільйонів ветеранів і членів їхніх родин, які виходять з конфлікту в майбутньому.

Як з'ясувалося під час цього дослідження, політика реінтеграції в Україні є багатостороннім процесом, до якого залучені центральні та місцеві органи влади, громадянське суспільство, громади та сім'ї. Використання їхніх спільних можливостей та досвіду, а також оптимізація їхньої співпраці та координації сприятиме створенню більш ефективної та стійкої ветеранської політики в майбутньому. Важливо, що цей процес має відбуватися за принципом "знизу догори" - через залучення ветеранів до участі у розробці політичних програм та сприяння місцевим ініціативам громадянського суспільства, які є найближчими до їхніх бенефіціарів. Хоча в цьому форматі важко врахувати всі нюанси поточного досвіду ветеранів і запропонувати точні рішення для складного набору суб'єктів та обставин, цей аналітичний документ містить вказівки та рекомендації, які допоможуть спрямувати цей міжсекторальний порядок денний у перспективне русло.

Ефективна та адекватна реінтеграція ветеранів в Україні залишається критично важливою для майбутнього країни. Вона потребує постійної міжнародної уваги та

⁴⁰⁶ Veteran Hub, "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей".

фінансування - реальність, яку дедалі більше визнають міжнародні союзники та прихильники України. Нещодавно, наприклад, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) і Національний банк України (НБУ) підписали угоду про покращення доступності фінансового сектору для ветеранів війни. Ця ініціатива ґрунтується на постійних зусиллях ЄБРР, спрямованих на підвищення стійкості людського капіталу, вирішуючи значні проблеми, пов'язані з виснаженням кваліфікованої робочої сили в Україні через переміщення та військову службу. Крім того, ЄБРР ініціював Програму реінтеграції ветеранів у партнерстві з двома великими українськими банками, щоб розблокувати 250 млн євро для приватного сектору, зокрема, для підтримки підприємницької діяльності ветеранів та просування компаній з дружньою до ветеранів політикою. Програма також зосереджена на допомозі фінансовим установам у реінтеграції ветеранів, особливо в рамках малих і середніх підприємств.⁴⁰⁷

Цей аналітичний документ містить стратегічні рекомендації щодо оптимального розподілу таких коштів, спрямування їх на правильні ініціативи та спирається на потужний портфель найкращих практик і безпосередній досвід тих, на кого ці питання безпосередньо впливають. Це узгоджує дослідження з мінливим ландшафтом фінансування та можливостей, гарантуючи, що відповідні політики будуть актуальними та адаптованими до мінливих потреб і ресурсів, доступних для зусиль з реінтеграції ветеранів.

Інститут Коріолі продовжуватиме уважно стежити за розвитком подій у цій сфері, із прагненням реалізовувати проекти безпосередньо з українськими ветеранами та їхніми сім'ями на місцях, а також відстежувати та вдосконалювати пропозиції, викладені в цьому аналітичному документі, за допомогою подальших досліджень. Інформаційно-аналітичний центр прагне й надалі долати розрив між місцевими потребами, політичними рекомендаціями та їхнім практичним застосуванням, будучи ключовим каналом інформації про політику щодо ветеранів в Україні. Через діалог, залучення зацікавлених сторін на всіх рівнях, сприяння партнерствам та наданню постійному аналізу і зворотньому зв'язку, ІК прагне підтримувати всеосяжну та адаптивну структуру для реінтеграції ветеранів у майбутньому. Ветерани є не лише опорою країни на фронті, але й уособлюють її розмаїття та силу у своїй цивільній діяльності, роблячи значний внесок у її соціальну та економічну стійкість. Розробка ефективної політики реінтеграції передбачає посилення цієї сили та усунення всіх контекстуальних і системних перешкод, які заважають повному використанню їхнього потенціалу - зусилля, які підтримуються шляхом висунення на перший план перспектив самих захисників України та надання їм необхідної відповідальності за цей процес.

⁴⁰⁷ Беннетт, "ЄБРР та Національний банк України обіцяють підтримку ветеранів війни".

Посилання

- АрміяInform. "Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних силах України - нові дані від Кадрового центру", 12 квітня 2021 року.
<https://armyinform.com.ua/2021/12/04/skilky-zhinok-vijskovosluzhbovcziv-sluzhat-u-zbrojnyh-sylah-ukrayiny-novi-dani-kadrovogo-czentru/>.
- АрміяInform. "У нашій армії служать понад 31 000 жінок", 3 квітня 2021 року.
<https://armyinform.com.ua/2021/03/04/v-nashomu-vijsku-sluzhyt-ponad-31-tysyacha-zhinok/>.
- Балюк, Світлана, Наталія Клаунінг та Людмила Четвертухіна. "Роль ветеранської спільноти у розвитку демократичного суспільства", червень 2022.
http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/FES_VETERAN_M_final.pdf.
- Бандура, Роміна та Паула Рейнал. "Інвестиції в психічне здоров'я матимуть вирішальне значення для економічного майбутнього України". Центр стратегічних і міжнародних досліджень (CSIS), серпень 2023 року.
<https://www.csis.org/analysis/investing-mental-health-will-be-critical-ukraines-economic-future>.
- Барсукова, Олена. "У Міноборони розповіли, скільки жінок служитимуть у ЗСУ станом на 2024 рік". *Правда Життя*, 3 серпня 2024 року.
<https://life.pravda.com.ua/society/skilki-zhinok-sluzhit-u-zsu-statistika-minoboroni-2024-300413/>.
- Басмат, Дмитро. "Україна бачить сплеск кількості жінок-солдатів: понад 10 000 жінок служать на лінії фронту, каже віцепрем'єр-міністр". *Kyiv Independent*, 7 грудня 2024 року. <https://kyivindependent.com/ukraine-sees-surge-in-female-soldiers-with-over-10-000-women-serving-on-front-lines-deputy-pm-says/>.
- Беннетт, Ванора. "ЄБРР та Національний банк України обіцяють підтримку ветеранів війни", 4 вересня 2024 року. <https://www.ebrd.com/news/2024/ebd-and-national-bank-of-ukraine-pledge-support-for-war-veterans.html>.
- Брус, Станіслав та Анна Пашкіна. "Політика щодо ветеранів в Україні: історичний розвиток та сучасні виклики". Правозахисний центр захисту прав військовослужбовців "Принсип", 23 лютого 2024 року.
<https://www.pryncyp.com/en/analytics/veterans-policy-in-ukraine-historical-development-and-present-challenges/>.
- Берджесс, Ребекка. "Втрачені ветерани Донбасу". *Law & Liberty* (блог), 21 лютого 2021 року. <https://lawliberty.org/the-lost-veterans-of-donbas/>.
- Бернхат, Гвен. *Обличчя миру: Державна педагогіка в умовах дезінформації в Колумбії*. Чикаго, Іллінойс: Видавництво Чиказького університету, 2022.
<https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/F/bo180167952.html>.
- Кабінет Міністрів України. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 "Жінки, мир, безпека, безпека" на період до 2025 року. Л. № 1544-р (2020). <https://1325naps.peacewomen.org/wp-content/uploads/2024/04/Updated-NAP-1325-until-2025-Edited-English-version.pdf>.
- Корт, Ельзо. "Міноборони затвердило перші бронежилети для жінок-військовослужбовців". *Kyiv Independent*, 27 грудня 2023 року.
<https://kyivindependent.com/defense-ministry-certifies-first-body-armor-vest-for-female-soldiers/>.
- Діл, Мартін та Міхаель Андреассен. "Україна: Задоволення потреб ветеранів служби у сфері психічного здоров'я". *Міжнародний журнал соціальної психіатрії* 69, № 7 (2023): 1825–28. <https://doi.org/10.1177/00207640231175610>.

- ESCWA. "Організації громадянського суспільства - Економічна та соціальна комісія Організації Об'єднаних Націй для Західної Азії". Режим доступу: <http://www.unescwa.org/sd-glossary/civil-society-organizations>.
- Сусіди ЄС на Сході. "EU4DigitalUA: Україна запустила новий електронний сервіс для виплат ветеранам війни - EU NEIGHBOURS East", 20 лютого 2023 р. <https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eu4digitalua-ukraine-launches-new-electronic-service-for-payments-to-war-veterans/>.
- Європейський парламент. "Два роки війни: стан української економіки у 10 діаграмах", лютий 2024 року. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_BRI\(2024\)747858](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_BRI(2024)747858).
- Академія Фольке Бернадотта. "Критичний шлях України: Ефективна реінтеграція ветеранів". *Академія Фольке Бернадотта*, листопад 2023 року. <https://fba.se/en/newspress/News/2023/ukraines-critical-journey-effective-veteran-reintegration/>.
- Центр зайнятості Вільних Людей. "Методика впровадження програми наставництва для ветеранів "рівний-рівному". Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), 2022. <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/metodolohiya-vprovadzhennya-prohramy-mentorstva-dlya-ekskombatantiv/ok-rivnyy-rivnomu>.
- Фрідман, М. Дж., Бовін, М. Дж. та Везерс, Ф. В. "Критерії DSM-5 для ПТСР". Довідник з ПТСР: Наука і практика, 3-тє вид., за ред. [Включайте редакторів, якщо потрібно], 19-37. Гілфорд Прес, 2021.
- Галан, Любов. "Три найкритичніші проблеми ветеранського руху: політика, ефективність та статус [The three most critical issues facing the veterans movement are politics, effectiveness, and status]". Свідомості, 14 жовтня 2023 року. <https://svidomi.in.ua/page/try-naikrytychnishi-problemy-veteranskoho-rukhu-polityka-efektyvnist-ta-status>.
- Глобальна ініціатива проти транснаціональної організованої злочинності. "Важке повернення: Зниження ризиків організованої злочинності серед ветеранів в Україні", липень 2024 року. <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2024/07/The-hard-return-Mitigating-organized-crime-risks-among-veterans-in-Ukraine-Gi-TOC-July-2024.pdf>.
- Глобальний інститут публічної політики (GPPI). "Довга тінь Донбасу". Global Public Policy Institute, 10 травня 2021 року.
- Гіна, Райан. "Види військових звільнень - розуміння різниці". Військовий гаманець. 5 квітня 2024 року. <https://themilitarywallet.com/types-of-military-discharges/>.
- Холл, Бен. "Призов до армії стає токсичним питанням для українських лідерів". *Financial Times*, 1 січня 2024 року.
- Гаврилишин, Андре, Рорі Екардт та Наталія Якушко. "Управлінські дослідження війни в Україні: Побудова теорії та підтримка практиків". *European Management Journal* 42, no. 5 (жовтень 2024): 647–52. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2024.01.003>.
- Герсак Віталій, Катерина Одарченко та Ірина Копаниця. "Будуємо мости: ветеранська політика у США та Україні". Вільні та вірні; Політа; Біла стрічка Україна, 2024. <https://www.slideshare.net/slideshow/building-bridges-veteran-policy-in-the-us-and-ukraine/267198687>.
- Грисюк, Дарина. "Скільки жінок захищають Україну від російського вторгнення?". *Офіційний сайт України* (блог), 26 березня 2024 року. <https://war.ukraine.ua/articles/how-many-women-are-defending-ukraine-against-russia-s-invasion/>.
- IDDRS. "Реінтеграція на рівні громади. IDDRS 4.30 Реінтеграція". Режим доступу: .

- IDDRS. "Реінтеграція. IDDRS 4.30 Реінтеграція". Режим доступу: <https://dev-iddrs-client.bicc.de/>.
- International Alert. "Що далі для ветеранів в Україні? Сприяння інклюзії для покращення архітектури реінтеграції колишніх учасників бойових дій". Аналітична записка, березень 2019 року.
- Міжнародна організація з міграції (МОМ). "МОМ та Німеччина підтримають реінтеграцію ветеранів в Україні". МОМ ООН у справах міграції | Україна, 25 січня 2023 року. <https://ukraine.iom.int/news/iom-and-germany-will-support-veterans-reintegration-ukraine>.
- Міжнародна організація з міграції (МОМ). "Звіт про внутрішнє переміщення в Україні: Загальне опитування населення". Міжнародна організація з міграції (МОМ), 23 січня 2023 року.
- Міжнародна організація з міграції (МОМ), Європейський Союз (ЄС) та Міністерство у справах ветеранів (Мінветеранів). "Реінтеграція ветеранів в Україні: Національне дослідження", лютий 2022 року.
- Іоанес, Еллен. "Опір України побудований на спинах волонтерів". *Vox*, 26 лютого 2022 року. <https://www.vox.com/2022/2/26/22952073/ukraine-civilian-volunteers-kyiv-war-effort>.
- IREX. "Опитування надавачів послуг з охорони психічного здоров'я". Резюме результатів, Київ, Україна, 2021.
- IREX. "Дизайн опитування щодо реінтеграції ветеранів, орієнтований на використання послуг охорони здоров'я серед ветеранів". Аналітичний звіт. Програма реінтеграції ветеранів, липень 2021.
- IREX. "Результати опитування щодо реінтеграції ветеранів-жінок в Україні". Аналітичний звіт. Програма реінтеграції ветеранів, липень 2021.
- IREX. "Результати опитування щодо досвіду реінтеграції ветеранів, соціальної стигми та мереж підтримки". Аналітичний звіт. Програма реінтеграції ветеранів, липень 2021.
- IREX. "Результати опитування щодо використання пільг та досвіду реінтеграції ветеранів". Аналітичний звіт. Програма реінтеграції ветеранів, липень 2021.
- IREX. "Результати опитування щодо поточних умов працевлаштування ветеранів у сфері реінтеграції". Аналітичний звіт. Програма реінтеграції ветеранів. Київ, UA: IREX, Veteran Hum та KMIC, 14 липня 2021 року.
- Джайн, Шайлі, Кейтлін Маклін, Емеральд П. Адлер та Крейг С. Розен. "Підтримка однолітків та результати для ветеранів з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) у програмі реабілітації в стаціонарі". *Community Mental Health Journal* 52, № 8 (листопад 2016): 1089–92. <https://doi.org/10.1007/s10597-015-9982-1>.
- Келлі, Мадлен. "Українські жінки, що воюють". *Who What Why*, 23 січня 2024 року. <https://whowhatwhy.org/international/ukraine/ukraines-fighting-women/>.
- Кілрой, Волт. "Від конфлікту до відповідальності: Підходи до реінтеграції колишніх комбатантів у Сьєрра-Леоне за участі громадськості". *Ірландські дослідження міжнародних відносин* 22, № 1 (1 січня 2011): 127–44. <https://doi.org/10.3318/ISIA.2011.22.127>.
- Кілрой, Волт. *Реінтеграція колишніх комбатантів після конфлікту*. Лондон: Palgrave Macmillan UK, 2015. <https://doi.org/10.1057/9781137428998>.
- Кінселла, Метт та Волкан Арас. "Заключний аналітичний звіт: Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні з особливим акцентом на інклюзивність особливо вразливих ветеранів та роль, яку можуть відігравати ветеранські організації у розбудові

інклюзивності". Міжнародна організація з міграції (МОМ), листопад 2023 року. https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd1861/files/documents/2024-01/veterans-social_reintegration_eng.pdf.

Кириллова Юлія, Владислава Знов'як та Альона Казанська. "Потреби та перешкоди ветеранів у працевлаштуванні". Соціологічне дослідження. Український фонд ветеранів (УФВ), липень 2023 року.

Кирилова Юлія, Владислава Знов'як, Альона Казанська та Маріанна Ткалич. "Потреби ветеранів 2023". Український фонд ветеранів (УФВ), 2023.

Кудімова, Дар'я. ""Це категорія сильних людей". Міністр у справах ветеранів розповів про допомогу ветеранам та їхнім родинам". *Радіо Свобода*, 09:20:58Z, сек. Соціальна. <https://www.radiosvoboda.org/a/laputina-intervyu-ministerstvo-dopomoha-veteranam/32422428.html>.

Кузьо, Тарас. "Революція Євромайдану, Крим і російсько-українська війна: чому настав час переглянути українсько-російські дослідження". *Свразійська географія та економіка* 59, no. 3-4 (4 травня 2018 року): 529–53. <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1571428>.

Кузьмін, Андрій. "Куди поділися 354 райони? Анатомія гучної реформи", 8 липня 2020 року. <https://glavcom.ua/publications/kudi-znikayut-rayoni-pislyamova-do-guchnoji-reformi-zelenskogo-697326.html>.

Ліпський, Майкл. *Вулична бюрократія: Дилеми особистості у сфері державних послуг*. Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, США: Фонд Рассела Сейджа, 1980.

Літц, Бретт Т., Стайн, Натан, Ділейні, Елізабет, Лебовіц, Леслі, Неш, Вільям П., Сілва, Кароліна та Магуен, Шира. "Моральна травма та моральне відновлення у ветеранів війни: Попередня модель та стратегія втручання". *Огляд клінічної психології* 29, № 8 (2009): 695–706. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>.

Луцевич, Оріся. "Відновлення України після війни та роль громадянського суспільства: Опитування українських ОГС, проведене Chatham House - Оновлення 2024 року". Chatham House, 2024.

Мальчевська, Ольга. "Це як гра зі смертю" - українські жінки-військовослужбовці на передовій". *BBC News*, 10 лютого 2023 року. <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-66254964>.

Марценюк Тамара, Гриценко Ганна, Квіт Анна. "Невидимий батальйон": Жінки у військових операціях АТО в Україні". *Києво-Могилянський часопис права і політики* 0, № 2 (27 грудня 2016 р.): 171–87. <https://doi.org/10.18523/kmlpj88192.2016-2.171-187>.

Макфі, Ерін. "Амбівалентний мир: Недовіра, примирення та зустріч з інтервенцією в Колумбії". Чиказький університет, 2019.

Мелкозерова, Вероніка. "Зеленський дозволив іноземцям служити в Національній гвардії України". *Politico*, 22 лютого 2024 року. <https://www.politico.eu/article/volodymyr-zelensky-allow-foreigners-serve-national-guard-ukraine-war>.

Міністерство у справах ветеранів України. "Аналітична інформація за даними Міністерства у справах ветеранів України". Електронний набір даних, 8 січня 2024 року. <https://data.mva.gov.ua/>.

Міністерство у справах ветеранів України. "Положення про Міністерство у справах ветеранів України [Положення про Міністерство у справах ветеранів України]". Міністерство у справах ветеранів України, 23 квітня 2019 року. <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennay-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy>.

- Міністерство у справах ветеранів України. "Положення про Раду ветеранів України". Міністерство у справах ветеранів України. Режим доступу: <https://mva.gov.ua/gromadskosti/category/191-council-of-veterans-of-ukraine/polozhennya-pro-radu-veteraniv-ukraini>.
- Міністерство у справах ветеранів України. "Юлія Лапутіна розповіла, як держава допомагає ветеранам та їхнім рідним [Юлія Лапутіна розповіла, як держава допомагає ветеранам та їхнім рідним]". Міністерство у справах ветеранів України, 15 жовтня 2023 року. <https://mva.gov.ua/ua/news/yuliya-laputina-v-intervyu-rbk-ukrayina-rozpovila-yak-derzhava-dopomagaye-veteranam-ta-yihnim-ridnim>.
- Національний архів. "Закон про адаптацію військовослужбовців (1944)", 1944. <https://www.archives.gov/milestone-documents/servicemens-readjustment-act>.
- Одарченко, Катерина. "Ветерани України можуть трансформувати повоєнний політичний ландшафт країни". *Atlantic Council* (блог), 4 листопада 2024 року.
- УВКПЛ ООН. "Міжнародні стандарти: Спеціальний доповідач з питань прав людини внутрішньо переміщених осіб". Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Режим доступу: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-internally-displaced-persons/international-standards>.
- Олеарчик, Роман. "Людські ресурси стають останнім викликом для України, яка готується до тривалої війни". *Financial Times*, 26 листопада 2023 року. <https://www.ft.com/content/25711074-5e1a-494a-9d7c-ccb535f671d5>.
- Оурдам, Ремі. "Надлюди, центр, який ремонтує найтяжчих поранених на війні в Україні". *Le Monde*, 2 червня 2024 року. https://www.lemonde.fr/en/international/article/2024/02/06/superhumans-the-center-that-repairs-ukraine-s-most-gravely-war-wounded_6499486_4.html.
- Палікот, Олександр. "Жінки на війні: українські жінки-солдати мріють про свободу, борються за виживання". *RadioFreeEurope/RadioLiberty*, 26 січня 2023 року. <https://www.rferl.org/a/ukraine-war-women-soldiers-female-freedom-survival/32240805.html>.
- Верховна Рада України. "Про Єдиний державний реєстр ветеранів війни". Офіційний веб-сайт Верховної Ради України, 27 жовтня 2023 р. <https://zakon.rada.gov.ua/go/700-2019-%D0%BF>.
- Офіс Президента України. "Президент підписав закони про національний спротив та збільшення чисельності Збройних Сил". Офіційне інтернет-представництво Президента України, 29 липня 2021 року. <https://www.president.gov.ua/en/news/glava-derzhavi-pidpisav-zakoni-pro-nacionalnij-sprotiv-i-zbi-69809>.
- Президент Росії. "Послання президента Російської Федерації", 24 лютого 2022 року. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>.
- Прес-служба Верховної Ради України. "Верховна Рада України ухвалила закон, що спрощує процедуру отримання статусу учасника бойових дій", 11 серпня 2023 року. <https://www.rada.gov.ua/news/razom/243377.html>.
- Рейтер. "Хронологія подій: Події, що призвели до вторгнення Росії в Україну". *Reuters*, 3 січня 2022 року. <https://www.reuters.com/world/europe/events-leading-up-russias-invasion-ukraine-2022-02-28/>.
- Рьодерс, Джонатан. "Ветеранка: Підтримка жінок-захисниць України". *Коментар* (блог) *Королівського інституту об'єднаних збройних сил Великої Британії (RUSI)*, 11 березня 2023 року. <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/veteranka-supporting-ukraines-female-defenders>.

- Рьодерс, Джонатан та Ерін Макфі. "Аналітичний звіт: Підхід до (ре)інтеграції колишніх озброєних осіб, заснований на сильних сторонах". Довіра після зради, грудень 2022 року. <https://doi.org/10.59498/59608>.
- Роджерс, Сандра, та Сілвер, Стівен М. Світло в серці темряви: EMDR та лікування осіб, які пережили війну та тероризм. 1st ed. W. W. Norton & Company, 2001.
- Сараджян, Саймон. "Середній вік українських солдатів перевищує 40 років, і це може бути проблемою". *Russia Matters*, 11 березня 2023 року. <https://www.russiamatters.org/blog/average-age-ukrainian-soldiers-past-40-and-could-be-problem>.
- Сасс, Гвендолін. "Нове військове залучення України на Донбасі". Фонд Карнегі за міжнародний мир, 3 травня 2018 року. <https://carnegieendowment.org/europe/strategic-europe/2018/05/ukraines-new-military-engagement-in-the-donbas?lang=en>.
- Шаффт, Кай А. та Девідд Дж. "Обіцянки та дилеми участі: Дослідження дії, методологія пошукових конференцій та розвиток громад". *Товариство розвитку громади. Журнал* 34, № 1 (березень 2003): 18–35. <https://doi.org/10.1080/15575330309490101>.
- Шлегель, Саймон. "Пом'якшення гендерних наслідків кризи біженців в Україні". *Кризова група*, 16 березня 2022 року. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/eastern-europe/ukraine/mitigating-gendered-effects-ukraines-refugee-crisis>
- Сегура, Крістіан. "Нова битва для українських солдатів: Реінтеграція в цивільне життя". *El País*, 4 серпня 2024 року. <https://english.elpais.com/international/2024-04-08/a-new-battle-for-ukrainian-soldiers-reintegrating-into-civilian-life.html>.
- Селезньова, Віолетта, Ірина Пінчук, Інна Фельдман, Володимир Вірченко, Бо Ванг та Норберт Скокаускас. "Битва за психічне благополуччя в Україні: Криза психічного здоров'я та економічні аспекти послуг з охорони психічного здоров'я у воєнний час". *Міжнародний журнал систем охорони психічного здоров'я* 17, № 1 (25 вересня 2023 р.): 28. <https://doi.org/10.1186/s13033-023-00598-3>.
- Сербенюк Анастасія, В'ячеслав Камінський, Яна Кумпаненко, Алла Ваш-Маргіта та Ірина Малишева. "Вплив війни в Україні на репродуктивне здоров'я жінок-військовослужбовців". *Міжнародний журнал гінекології та акушерства* 163, № 2 (листопад 2023): 409–15. <https://doi.org/10.1002/ijgo.14990>.
- Середа, Павло, Маріан Махлузарідес, Надія Новосьолова та Селін Уретічі. "Повернення додому: Розуміння перспектив ветеранів в Україні після 24 лютого 2022 року." reSCORE Україна, 2023.
- Шульженко, Дар'я. "Їй потрібна броня. Українські жінки-військовослужбовці закликають до рівності". *Kyiv Independent*, 13 жовтня 2023 року. <https://kyivindependent.com/proving-our-worth-ukraines-female-soldiers-and-their-fight-for-equality/>.
- Сінгх Намріта С., Сергій Богданов, Бенджамін Доті, Емілі Хароз, Андрій Гірник, Віра Чернобровкіна, Лора К. Мюррей, Джудіт К. Басс та Пол А. Болтон. "Досвід психічного здоров'я та функціонування серед населення, що постраждало від конфлікту: Якісне дослідження з військовими ветеранами та переміщеними особами в Україні". *Американський журнал ортопсихіатрії* 91, no. 4 (2021): 499–513. <https://doi.org/10.1037/ort0000537>.
- Степанюк, Наталія. "Цивільна мобілізація у воєнний час: Демографічний профіль, мотивації та шляхи залучення до добровольчої діяльності в умовах війни на Донбасі в Україні". *Nationalities Papers: Журнал націоналізму та етнічності*, 13 травня 2022 року. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.82>.

- Новий голос України. "Українські ветерани виступають за створення на національному рівні служби реабілітації та патронажу на кшталт ФСБ". *Новий голос України*, 4 липня 2023 року. <https://english.nv.ua/nation/lucky-urges-for-patronage-service-creation-for-ukrainian-military-at-national-level-50407896.html>.
- Українські Національні Новини (УНН). ""З тобою все гаразд?". Стартувала нова кампанія з ветеранами: Про що цей проєкт", 27 лютого 2024 року. <https://unn.ua/en/news/are-you-okay-launched-a-new-campaign-with-veterans-what-is-this-project-about>.
- Український фонд ветеранів (УФВ). "Портрет ветерана російсько-української війни". *Ветеранський Фонд* (блог). Доступно 14 липня 2023 року. <https://veteranfund.com.ua/en/useful-info/portrait-of-a-veteran-in-russian-ukrainian-war/>.
- Всеукраїнський фонд ветеранів (ВФВ) та Соціологічна група "Рейтинг". "20-те загальнонаціональне опитування: Образ ветеранів в українському суспільстві. 14-16 січня 2023 року", 2023.
- Український фонд ветеранів (УФВ). "27-е загальнонаціональне опитування: Образ ветеранів в українському суспільстві. 2-5 березня 2024 року", 2024.
- Укрінформ. "Міністерство оборони України ініціює створення військового омбудсмена - нового інституту захисту прав військовослужбовців". *Укрінформ*, 4 березня 2024 року. <https://en.interfax.com.ua/news/general/977945.html>.
- Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). "Огляд міжнародної практики реінтеграції ветеранів: Міркування для України у воєнному та післявоєнному контексті". Київ, Україна: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй, 2023.
- Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). "Пошук рішень для підтримки реінтеграції ветеранів в Україні". *ПРООН*, 9 грудня 2022 року. <https://www.undp.org/ukraine/news/seeking-solutions-support-reintegration-veterans-ukraine>.
- Ван Метр, Лорен та Джон Бурстлер. "Подорож з Донбасу: Нагальна потреба України захистити своїх ветеранів". Атлантична рада, 21 вересня 2020 року. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/ukraines-veterans/>.
- Величко-Трифонюк Руслана, Юлія Кирилова, Владислава Знов'як та Ірина Доля. "Поточні потреби та бачення можливостей кар'єрного та професійного зростання ветеранів". Український фонд ветеранів (УФВ), 2024. <https://veteranfund.com.ua/analitics/aktualni-potreby-ta-bachennia-mozhlyvostey-dlia-kar-iernoho-i-profesiynoho-zrostannia-veteraniv/>.
- Верховна Рада України. "Про оборону України". Урядовий. Закон України, 1992. <https://zakon.rada.gov.ua/go/3551-12>.
- Верховна Рада України. "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту". Урядовий. Закон України, 1993. <https://zakon.rada.gov.ua/go/3551-12>.
- Верховна Рада України. "Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції" [Про створення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антиантитерористичної операції], 8 листопада 2014 року. <https://web.archive.org/web/20160123221012/http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/326-2014-%D0%BF>.
- Veteran Hub. "Концепція політики щодо ветеранів та їхніх сімей: Експертні рекомендації для розробки оновленої державної політики щодо ветеранів та їхніх сімей". Київ, UA: Veteran Hub, жовтень 2023.

Veteran Hub. "RESEX - про сексуальне життя солдатів, які отримали поранення",
доступно з 2024 року. <https://resex.veteranhub.com.ua/>.

Єрмак, Наталія. "Новий військовий додаток має намір революціонізувати управління
армією в Україні: Новий додаток має на меті зробити послуги для солдатів
"безпаперовими", але війська на нього ще не підписалися". *Kyiv Independent*, 9
березня 2024 року. <https://kyivindependent.com/new-military-app-is-set-to-revolutionize-way-ukraine-runs-its-army/>.

Засекіна, Лариса, Тамара Дучимінська, Антонія Біфулько та Джакомо Біньярді.
"Наслідки воєнної травми в українських учасників бойових дій та цивільного
населення: Моральні травми та пов'язані з ними симптоми психічного
здоров'я". *Військова психологія*, 24 липня 2023 р., 1-12.
<https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2235256>.

Жмурко, Ольга, Валерія Якушко та Артем Закотюк. "Аналітичний звіт за результатами
дослідження: Організації громадянського суспільства, що працюють у
ветеранській сфері 2023". UA: ICAP Єднання та Vox Populi, 2023.

Додаток А: Список інтерв'ю

Дата	Місцезнаходження	Індивідуальний/ Група	Стать	Роль(и)	Організація	Сектор
23. 23 серпня	Варшава	I	M	Посадова особа сектору	Незалежний	Оборона та безпека
24. 23 серпня	Київ	I	M	Комунікації/ Колишній генеральний директор	Міжнародний легіон, бойовий товариш	Військові
24. 23 серпня	Київ	I	M	Радник	Простір можливостей	Уряд / НУО
25. 23 серпня	Київ	I	M	Президент	Пісня Слугби	НУО
25. 23 серпня	Київ	I	F	Доброволець	Пісня Слугби	НУО
25. 23 серпня	Київ	I	M	Кейс-працівник (працевлаштування та освіта)	Пісня Слугби	НУО
25. 23 серпня	Київ	I	F	Кейс-працівник (психосоціальне консультування)	Пісня Слугби	НУО
25. 23 серпня	Київ	I	M	DDR-Lead	МОМ	Міжнародний розвиток
25. 23 серпня	Київ	I	M	Свинцевий.	Легіон "Свобода Росії"	Військові
25. 23 серпня	Київ	I	M	Ветеран на реабілітації	Реабілітаційний центр	Фізична особа
25. 23 серпня	Київ	I	M	Ветеран на реабілітації	Реабілітаційний центр	Фізична особа
26. 23 серпня	Київ	I	F	Керівник проекту: Розмінування та документування воєнних злочинів	ICC	Гуманітарна допомога
26. 23 серпня	Київ	I	M	Програмний директор	МОМ	Міжнародний розвиток
26. 23 серпня	Київ	I	F	Грошові перекази	Гуманітарне реагування	Гуманітарна допомога
26. 23 серпня	Київ	I	M	Зменшення шкоди від стихійних лих	Корпус Милосердя	Гуманітарна допомога
28. 23 серпня	Київ	I	F	Персонал	Правова НУО та Жіноча ветеранська мережа	НУО
28. 23 серпня	Київ	I	F	Директор	Жіноча ветеранська мережа	НУО
28. 23 серпня	Київ	I	F	Екс-міністр у справах ветеранів,	Коаліція ветеранських просторів	Уряд / НУО

				Координаційна група		
28. 23 серпня	Київ	I	F	Програмний менеджер	Міжнародний фонд "Відродження"	НУО
29. 23 серпня	Київ	I	F	Член Громадської ради; керівник	Громадська рада - Міністерство у справах ветеранів; Веста	Уряд / НУО
29. 23 серпня	Київ	I	F	Дослідження та аналіз	Фонд ветеранів України	Уряд
29. 23 серпня	Київ	I	F	Перекладач; Проекти	Фонд ветеранів України	Уряд
29. 23 серпня	Київ	I	M	Ветеран; Проекти; Сільське господарство	Фонд ветеранів України	Уряд
30. 23 серпня	Київ	I	M	Ветеран на реабілітації	Пісня Слугби	Фізична особа
19. 23 вересня	Калуш	I	M	Заступник мера	Калуська міська влада	Уряд
19. 23 вересня	Калуш	I	F	Мати солдата на передовій	Brattia з Прикарпаття	НУО
19. 23 вересня	Калуш	I	M	Військовий священик (досі служить/волонтер)	Колишній військовослужбовець Міністерства оборони, а тепер волонтер на фронті через церкву	Військові / НУО (планується)
19. 23 вересня	Калуш	G	M, F	Учасники "Братства з Прикарпаття" (Добровольці)	Усі ветерани, окрім тих, хто пішов добровольцями після початку повномасштабного вторгнення, до цього не були пов'язані з армією	Військові / НУО
19. 23 вересня	Калуш	G	M	Члени, ветерани	Спілка ветеранів антитерористичної операції	Військові / НУО
20. 23 вересня	Калуш	G	M, F	Лідери; один з них - ветеран	Brattia з Прикарпаття	НУО
21. 23 вересня	Калуш	I	F	Засновник та керівник	Захист (або Оборона, залежно від перекладу)	НУО
10. 23 серпня	Костянтинівка	I	M	Діючий боєць іноземного легіону (німецька)	Н/Д	Спеціальні операції
07. 23 серпня	Київ	I	M	Активний боєць Іноземного легіону	Н/Д	Іноземний легіон

07. 23 серпня	Київ	I	M	Документаліст	Незалежний	Медіа
11. 23 серпня	Костянтинівка	I	M	Активний боєць Іноземного легіону	Н/Д	Спеціальні операції
11. 23 серпня	Костянтинівка	I	M	Активний іноземний легіон Винищувальни й легіон	Н/Д	Іноземний легіон
11. 23 серпня	Костянтинівка	I	M	Активний боєць Іноземного легіону	Н/Д	Іноземний легіон
11. 23 серпня	Костянтинівка	I	M	Активний боєць Іноземного легіону	Н/Д	Іноземний легіон
11. 23 серпня	Костянтинівка	I	M	Активний іноземний легіон Винищувальни й легіон	Н/Д	Іноземний легіон
13. 23 серпня	Київ	I	M	Діючий боєць іноземного легіону (США)	Н/Д	Іноземний легіон
13. 23 серпня	Київ	I	F	Плануємо відкрити театральну компанію в Києві	Державний департамент США	Мистецтво

Додаток В:

Методологія проведення конференцій та польових досліджень

Передумови

13-14 жовтня Інститут Коріолі провів першу щорічну конференцію "Поза війною" під назвою "Глобальні ідеї для підтримки стратегій реінтеграції українських ветеранів, які повернулися з фронту" в Лондонській школі економіки та політичних наук (LSE). Конференція зібрала науковців, практиків, політиків та колишніх учасників бойових дій з 18 країн для розробки плану дій, спрямованого на вирішення багатьох соціальних, економічних та психологічних проблем, з якими стикаються українські ветерани після повернення з фронту.

"Поза війною" було задумано в дусі глобальної порівняльної перспективи, що ґрунтується на всеосяжній, транскордонній термінології "колишні озброєні учасники" (ОУВ). Цей термін стосується всіх осіб, які раніше брали участь в організованому збройному насильстві, включаючи членів ополчень, банд, злочинних організацій, партизанів, повстанців і державних військових, серед інших. Концептуалізація ЗБВ виходить за рамки обмежених ярликів, таких як "колишній повстанець", "колишній член картелю" або "військовий ветеран", дозволяючи проаналізувати спільні соціальні, економічні та психологічні проблеми ЗБВ у різних категоріях озброєних груп і географічних регіонах, визнаючи при цьому контекстуальні особливості становища українських ветеранів. Такий підхід зробив дебати доступними для тих, хто менш знайомий з війною в Україні, і синхронізував міркування всіх учасників навколо об'єднуючої теми.

Формат конференції дозволив запрошеним науковцям і практикам, які працюють з різними суб'єктами та середовищами організованого насильства, мати спільний концептуальний знаменник, який став основою для обміну думками під час конференції. Це сприяло синтезу досвіду та епістем з різних напрямків дослідження організованого насильства для розробки пропозицій, спрямованих на допомогу українським ветеранам та їхнім сім'ям. Ці пропозиції будуть сформульовані в аналітичному документі, що ґрунтуватиметься на результатах дискусійних сесій конференції, який буде розповсюджений серед відповідних зацікавлених сторін в уряді, міжнародних організаціях та громадянському суспільстві. Визначаючи нагальні та довгострокові потреби ветеранів, на які звернули увагу українські партнери, присутні на конференції, та розробляючи рекомендації, що ґрунтуються на інноваційному поєднанні ідей, отриманих від різних експертів, документ має на меті реалізувати мету заходу, надавши стислу, але всебічну інформацію про цю складну сферу діяльності та ефективно вплинути на політичні пріоритети в ній.

Структура заходу

Перший день конференції, 13 жовтня, розпочався з інавгураційного круглого столу за участю Ганни Демиденко з Українського жіночого ветеранського руху, Юлії Кирилової з Українського фонду ветеранів та Костянтина Татаркіна з Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX), який приєднався до дискусії дистанційно. Доктор Марні Хоуллетт, викладач кафедри російської та східноєвропейської політики в Оксфордському університеті, модерувала дискусію, зробивши огляд поточних положень, викликів та

пріоритетів реінтеграції в Україні. Особливий інтерес викликали такі теми, як програми реінтеграції ветеранів, які проживають за кордоном, залучення сімей ветеранів до процесу інтеграції, вплив на дітей ветеранів та готовність українського суспільства прийняти ветеранів, які повертаються. День завершився нетворкінг-вечерею в LSE.

Другий день розпочався з виступу Ейдена Асліна, британського ветерана, який служив в українській морській піхоті, який поділився своїм досвідом з ранніх етапів війни, включаючи його п'ятимісячний полон російськими військами до звільнення в результаті обміну полоненими. Потім учасники протягом дня працювали в шести різних секціях (по одній вранці та ввечері), обговорюючи теми "Виклики, пов'язані з ідентичністю", "Невидимі рани війни", "Довга тінь війни", "Жінки війни", "Реінтеграція на рівні громад" та "Розробка програм і політик за участю громадськості". Пленарні доповіді після кожного блоку сесій забезпечили можливість різним групам поділитися своїми висновками один з одним, чому сприяло резюме, надане секретарем, що дозволило обмінятися думками та коментарями. Після кількох заключних зауважень конференція завершилася вечерею в історичному лондонському пабі "Ye Olde Cheshire Cheese".

Концепція та методологія

Методологія конференції ґрунтувалася на всебічному підході, що передбачає передачу керівництва щодо її планування та проведення в руки українських ветеранів, які були суб'єктами зустрічі, а також практиків і політиків, залучених до їхньої підтримки. Обґрунтуванням застосування методології участі є те, що УБД і ті, хто безпосередньо працює з ними, найкраще підходять для визначення проблем, що впливають на їхній контекст, і, отже, для визначення пріоритетів і тем, які обговорюватимуться під час конференції. Це мало на меті поставити відомство українських ветеранів у центр формату, який об'єднує безліч зацікавлених сторін, що генерують ідеї щодо положень, які безпосередньо їх стосуються, за принципом "нічого про нас без нас".⁴⁰⁸

Концептуальна основа конференції, а також теми та питання для суботніх секційних засідань були сформовані на основі 33 інтерв'ю, проведених в Україні дослідниками Інституту Коріолі в період з 23 серпня по 23 вересня 2023 року. У цих інтерв'ю взяли участь ветерани, директори програм реінтеграції, соціальні працівники, представники громадянського суспільства, волонтери, політики та інші учасники (**Додаток А**). Підхід Інституту Коріолі "Дослідження та дії" дотримується парадигми, згідно з якою дослідження не проводяться лише "про" окремих людей. Замість цього, КІ взаємодіє з місцевими зацікавленими сторонами в рамках спільної групи, визначаючи проблему, яку необхідно дослідити, і спільно плануючи та виконуючи подальші процеси.⁴⁰⁹ Таким чином, підготовча робота до конференції була проведена у тісній координації з представниками українських партнерських організацій, які сприяли проведенню польових досліджень і були присутні на заході, - Українським фондом ветеранів Міністерства у справах ветеранів, Рухом жінок-ветеранів України та Радою міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX).

⁴⁰⁸ Кілрой, *Реінтеграція колишніх комбатантів після конфлікту*.

Потім досвід, перспективи та ключові моменти, виявлені під час інтерв'ю, були систематично закодовані, що дозволило індуктивно визначити шість основних тем, які лягли в основу суботніх секційних засідань, що є методологічним ядром конференції:

1. **"Довга тінь війни", тобто реінтеграція в умовах триваючого насильства**, оскільки бойові дії тривають з моменту анексії Криму Росією в 2014 році, а рішуче і чітке припинення збройних дій в Україні малоймовірно в найближчому майбутньому. Інтерв'ю показали, що ветерани та їхні сім'ї стикаються з низкою проблем, включаючи інфраструктурні питання, прогалини в даних про місцезнаходження ветеранів та нерівність між поколіннями. Ці проблеми ускладнюються бюрократичними перепонами та тривалим перебуванням на фронті, особливо після російського вторгнення. Вкрай важливо відрізнити розбудову миру та реінтеграцію від "постконфліктного" контексту, оскільки очікується, що нестабільність триватиме ще довгі роки.
2. **"Виклики, пов'язані з ідентичністю", тобто гетерогенність соціальних і політичних ідентичностей ветеранів, таких як батьки, професіонали, релігійні чи громадські лідери тощо.** Інтерв'ю висвітлили, як ці люди рухаються між кількома ідентичностями одночасно, піднімаючи важливі питання про самооцінку, очікування, політичні орієнтації та конкуруюче розуміння того, як досвід, пов'язаний з війною та реінтеграцією, впливає на поточні життєві траєкторії.
3. **"Невидимі рани війни", тобто психосоціальні проблеми реінтеграції.** В умовах інтенсивної та жорстокої війни проблеми психічного здоров'я, особливо пов'язані з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) та моральною травмою, як очікується, стають головною проблемою після забезпечення основних засобів до існування. Нехтування цими проблемами може призвести до різних ризиків, включаючи насильство, радикалізацію та зловживання психоактивними речовинами. Результати польових досліджень свідчать про те, що недовіра до інституцій, прогалини в наданні послуг та опір міжнародним моделям психосоціальної підтримки серед ветеранського населення створюватимуть проблеми для імпорту підходів, які недостатньо узгоджуються з культурними уявленнями про психічне здоров'я та благополуччя.
4. **"Жінки війни", тобто актуальність гендерного досвіду реінтеграції. Жінки стикаються з різними проблемами, фізичними, психологічними та соціальними, до і після виходу з конфлікту.** Дослідницькі інтерв'ю свідчать про брак спеціалізованої медичної та психіатричної допомоги і значний дисонанс між тим, як жінки-бійці сприймають себе (патріотично налаштовані, беруть участь у місіях, займають штурмові позиції), і шкідливими стереотипами, які застосовуються до них (лише на допоміжних ролях, йдуть до армії, щоб знайти чоловіків). Крім того, дружини, вдови та сестри відіграють важливу роль у підтримці зусиль з реінтеграції, займаючи різні керівні посади.
5. **"Реінтеграція на базі громади", тобто соціальна та економічна реінтеграція з використанням ресурсів, підтримки та зв'язків у місцевих громадах.** Цей підхід підкреслює залучення громади як найважливіший аспект процесу реінтеграції. В українському контексті він дозволяє місцевому фінансуванню бути більш гнучким і реагувати на потреби ветеранів, незалежно від національних

стратегій. Ключові елементи цього підходу охоплюють місцеві мережі підтримки, послуги з охорони психічного здоров'я, підтримку в працевлаштуванні та освіті, житлову допомогу, наставництво за принципом "рівний-рівному", юридичну та фінансову допомогу, рекреаційні заходи, залучення громадськості та підтримку сім'ї.

- 6. "Спільна розробка програм і політики", тобто активна участь, співпраця та залучення цільових "бенефіціарів" реінтеграції.** З огляду на те, що це було методологічним обґрунтуванням процесу планування конференції, його реалізація також обговорювалася для більш широкої сфери програмування, спрямованого на українських ветеранів. Йдеться про цілісний та інклюзивний підхід, який наголошує на активній участі, співпраці та залученні цільових "бенефіціарів", а також родин, громад та організацій, до яких вони належать. Метою партисипативної реінтеграції колишніх озброєних осіб є формування у колишніх комбатантів почуття власності та відповідальності, а також сприяння соціальній згуртованості та стабільності в перехідних суспільствах. Інтерв'ю виявили виклики, що стоять на заваді партисипативним програмам, зокрема, маргіналізацію з боку державного сектору, частково через пріоритети воєнного часу, а частково через непрозорість держави за багатьма напрямками.

Тематика секційних засідань та відповідні дискусійні питання, що ґрунтуються на тих самих даних, були скориговані та затверджені у тісній співпраці з вищезгаданими українськими партнерами, які брали участь у польових дослідженнях. Те ж саме стосувалося рамкового документу конференції, надісланого запрошеним, будь-яких підготовчих читань і матеріалів, що розповсюджувалися серед них (багато з яких були видані безпосередньо цими організаціями), а також загальних міркувань щодо формату конференції, який, окрім секційних засідань, включав дві пленарні доповіді та інавгураційний круглий стіл у перший день конференції. Крім того, організатори подбали про збалансоване представництво українців у кожному секційному засіданні, яких модератори прямо заохочували брати на себе ініціативу в обговоренні та висловлюватися, якщо учасники відхилялися від менш релевантних тем або якщо щось було викривлено.

Обговорення в секціях проходили в горизонтальному, розмовному стилі, вільно структурованому навколо навідних запитань до кожної теми. Модератори дозволяли розмові розвиватися органічно, але забезпечували рівну участь усіх учасників, які представляли різні сфери регіонального досвіду, щоб повністю задіяти різноманітність у кімнаті. Учасники обговорювали теми, спираючись на свої різноманітні знання, а також інтегруючи порівняльні перспективи щодо колишніх озброєних акторів в інших регіонах світу з українським випадком, при цьому критично визнаючи особливий характер останнього. Метою кожної сесії була спільна розробка відповідних політичних або програмних рекомендацій, спрямованих на вирішення проблем, виявлених під час опитування, та встановлення адекватних пріоритетів.

Як продовження логіки участі, застосованої до українського керівництва конференції, усім учасникам була надана можливість прокоментувати підготовлені плани секційних засідань до початку заходу. Крім того, до- і післяконференційні опитування слугували механізмом для оцінки епістемічного впливу дискусій та врахування відгуків щодо формату, логістики та комунікації в майбутніх ітераціях франшизи "Наші на війні". Крім

того, захід включав дві вечери, щоб сприяти поєднанню структурованого і неформального спілкування між учасниками. Це дозволило отримати додаткові можливості для неформального навчання і сприяло інтенсивному налагодженню контактів.⁴¹⁰

Детальні нотатки, зроблені під час суботніх секційних засідань, які містять широкий спектр ідей та пропозицій щодо забезпечення реінтеграції в Україні на різних рівнях управління та секторальних рівнях, а також порівняльні емпіричні приклади з різних світових контекстів, слугують основою для підсумкового аналітичного документу за результатами конференції та рекомендацій, які в ньому викладені. Подібно до процесу планування конференції, цей документ пройде кілька раундів редагування та рецензування, які проводитимуться українськими ветеранами та фахівцями з реінтеграції. Основні рекомендації цього аналітичного документу, розроблені на основі багатонаціональної та міждисциплінарної зустрічі, спланованої та проведеної за широкої участі учасників, будуть присвячені найбільш актуальним пріоритетам та викликам, що формують досвід українських ветеранів, які повернулися з фронту.

telIndex":408}, "citationItems":[{"id":192, "uris":["http://zotero.org/users/local/fiSrvdqY/items/JVXKMYEI"], "itemData":{"id":192, "type": "post-weblog", "title": "ЄБРР та Національний банк України обіцяють підтримку ветеранів війни", "URL": "https://www.ebrd.com/news/2024/ebrd-and-national-bank-of-ukraine-pledge-support-for-war-veterans.html", "author":{"family": "Bennett", "given": "Vanora"}}, {"issued":{"date-parts":["2024",9,4]}}, {"schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"} Беннетт, "ЄБРР та Національний банк України обіцяють підтримку ветеранів війни".

⁴¹⁰ Кілрой, *Реінтеграція колишніх комбатантів після конфлікту*.

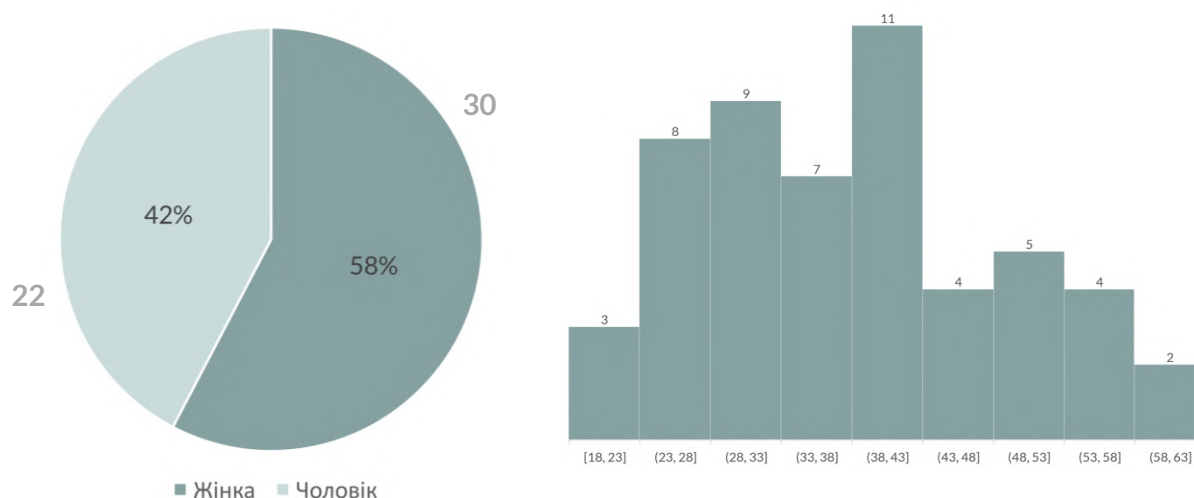

Додаток С: Статистика конференцій

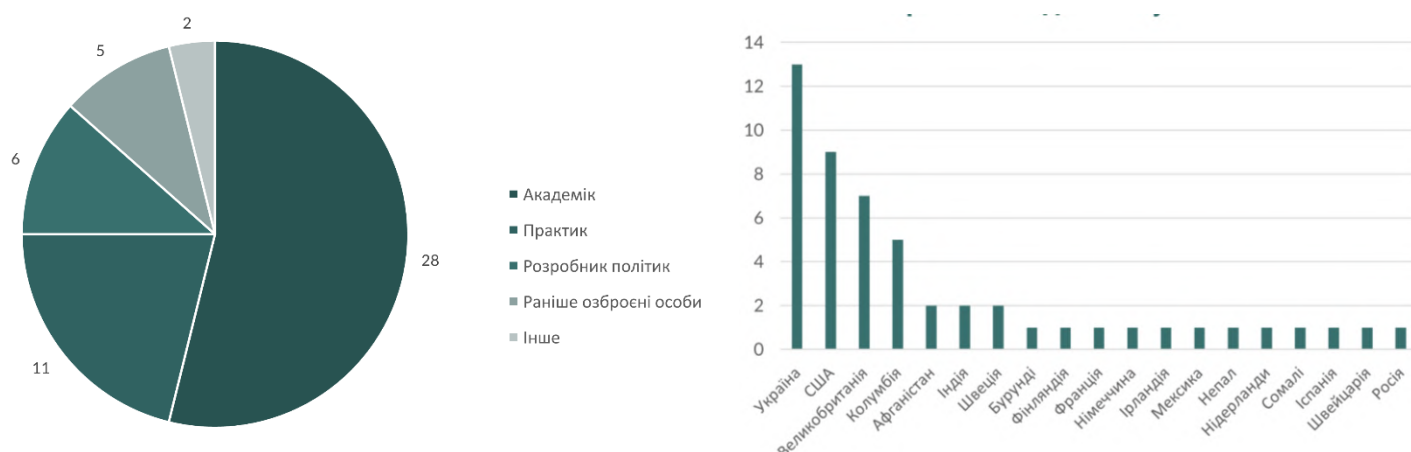
Демографічні показники

У конференції "Поза війною" взяли участь 52 особи з 19 країн, 30 (58%) з яких були жінки і 22 (42%) чоловіки, середній вік яких становив приблизно 39 років. За кількістю присутніх на конференції були представлені такі країни, як Україна (13), США (9), Великобританія (7) і Колумбія (5). Більшість учасників були науковцями (28 [54%]), за ними йшли практики (11 [21%]), політики (6 [12%]), колишні учасники бойових дій (5 [10%]) та інші (2 [4%]) (див. діаграми нижче). Учасниками конференції здебільшого були існуючі контакти мережі Інституту Коріолі та рекомендовані ними кандидати або запрошені через пошук в Інтернеті людей, які працюють у відповідних тематичних сферах. Окрім українських фахівців-практиків з вищезгаданих ветеранських організацій, до конференції долучилися представники Міжнародної організації з міграції (МОМ), Інституту дослідження миру в Осло (PRIO), Інституту з вирішення міжнародних конфліктів та реконструкції (IICRR), організації "Інклюзивний мир", Німецького інституту глобальних і регіональних досліджень (GIGA), Фонду Коппеля та інших. Серед науковців були присутні викладачі Лондонської школи економіки, Оксфордського університету, Королівського коледжу Лондона (KCL), Чиказького університету, Школи Картера з питань миру та врегулювання конфліктів при Університеті Джорджа Мейсона та Університету Анд.

Рисунки 1 та 2: Віковий та гендерний склад учасників

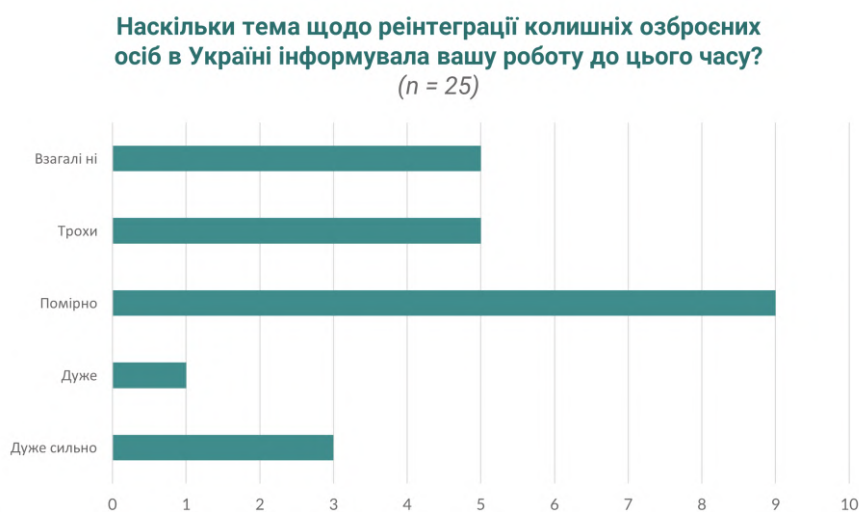
Рисунки 3 та 4: Досвід учасників та країни походження

Опитування перед конференцією

Хоча переважна більшість учасників конференції мали досвід роботи у сфері миробудівництва, дослідження миру і конфліктів або організованого насильства, не всі активно займалися у своїй роботі конкретно темою реінтеграції колишніх озброєних осіб (ОЗГ). З 23 респондентів 10 (37%) заявили, що їхня робота до цього часу була мало пов'язана або взагалі не пов'язана з питаннями реінтеграції колишніх озброєних осіб. Більшість відповідей (9 [32%]) вказують на "помірний" вплив, лише одна людина відповіла "дуже", а троє заявили, що це вплинуло на їхню роботу "значною мірою" (**рис. 5**). Мета конференції полягала в тому, щоб у рівній мірі долучити до дискусії осіб з меншим ступенем залучення до реінтеграції ППО, привернути їхню увагу до її важливості в Україні та інших країнах, а також заохотити їх частіше розглядати цю тему у своїх майбутніх дослідженнях/практиках.

Рисунок 5

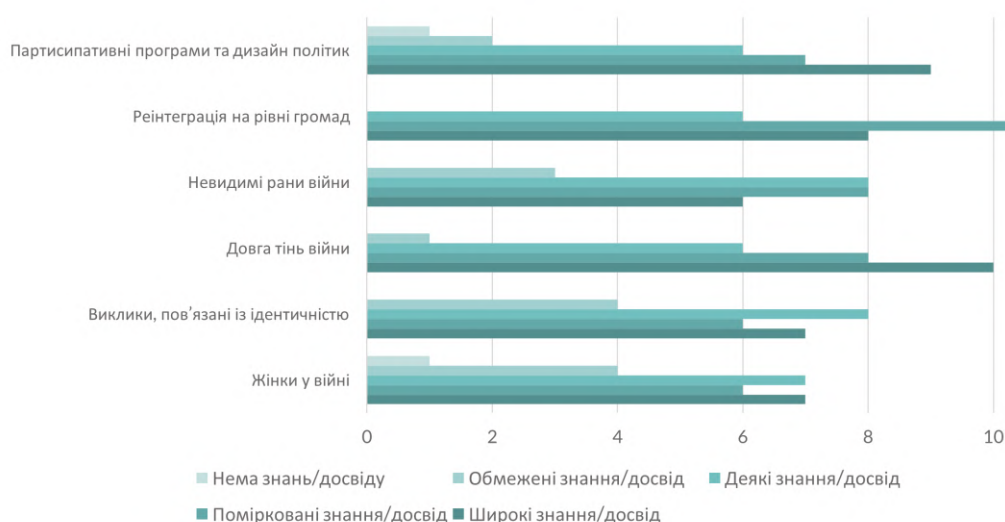

Учасники вказали на високий проміжний рівень попередніх знань/досвіду за шістьма темами секційних засідань конференції (з 25 відповідей в середньому 3,81 бала за шкалою від 1 [найнижчий] до 5 [найвищий]) (**діаграма 6**). Серед усіх тем найчастіше обирали "широкі знання/досвід" (47 разів), далі йшли "помірні знання/досвід" (46 разів), "деякі знання/досвід" (41 раз), "обмежені знання/досвід" (14 разів), тоді як "не маю знань/досвіду" щодо даної теми загалом було вказано лише двічі. Респонденти були найбільш обізнані з темами "Довга тінь війни" та "Реінтеграція на рівні громад", кожна з яких отримала в середньому 4,08 бала. Серед них перша отримала найбільшу кількість "широких" відповідей (10), а друга - найбільшу кількість "помірних" відповідей (11) у розділі. Аналогічно, "Спільна розробка програм і політики" отримала середній бал 3,84, "Невидимі рани війни" - 3,68 і "Виклики, пов'язані з ідентичністю" - 3,64, тоді як учасники були найменше знайомі з темою "Жінки війни" (середній бал - 3,56). "Жінки війни" також була темою з найбільш рівномірно розподіленим або "вирівняним" рівнем знань/досвіду серед учасників (1,47 стандартних відхилень [SD] від середнього значення), за нею йшли "Виклики, пов'язані з ідентичністю" (2,11 SD) і "Партисипативна політика та розробка програм" (2,14 SD). Незважаючи на те, що учасники працювали лише у двох призначених для них секціях, конференція сприяла обміну знаннями між групами завдяки пленарним доповідям, що супроводжували сесії, а також неформальним соціальним заходам конференції. Опитування, проведене після конференції, засвідчило загальне підвищення рівня обізнаності учасників з темами конференції.

Малюнок 6

Оцініть свої знання/досвід щодо таких тем (Україна чи деінде) (n = 25)

Учасники висловили різні мотиви і цілі участі в конференції, включаючи бажання допомогти українським ветеранам та їхнім сім'ям, маючи можливість отримати нові знання, налагодити академічні та професійні зв'язки, а також поділитися своїми думками, знаннями і досвідом з колегами. Розуміння ситуації з реінтеграцією в Україні слугувало ключовим рушієм для багатьох учасників, з особливим інтересом до безпосереднього навчання від залучених зацікавлених сторін та присутніх ветеранів. Учасники також високо оцінили політично-орієнтований формат конференції і прагнули зробити свій внесок у розробку практичних рішень, спрямованих на вирішення нагальних потреб на місцях. Один з респондентів сформулював свої цілі наступним чином:

"Навчитися розуміти, які основні виклики існують на даний момент, що було зроблено в минулому і що українці мають зробити в майбутньому, як ми можемо втілити нагальні пропозиції в конкретну політику".

Крім того, учасники виявили зацікавленість у міжнародному, міжсекторальному та порівняльному характері заходу, а також у можливості дізнатися про інші контексти реінтеграції для використання у власній роботі. Їхні цілі полягали в тому, щоб краще концептуалізувати загальні виклики, з якими стикаються колишні озброєні суб'єкти в усьому світі, обговорити практики і політику реінтеграції, застосовні в Україні та за її межами, а також зміцнити свої глобальні зв'язки з науковцями, політиками і практиками в цій галузі. Крім того, було підкреслено мету застосування висхідних, партисипативних підходів при розробці політики щодо українських ветеранів. Як сказав один з кандидатів, поєднуючи кілька з цих мотивів:

"Я вважаю, що проблеми успішної реінтеграції колишніх комбатантів є фундаментальними для здатності суспільства здійснювати перехід від війни до миру, запобігати поверненню до війни та долати її наслідки. Я не вивчав реінтеграцію в такому контексті, як Україна, але відчуваю, що з кожного контексту можна винести важливі уроки, які допоможуть краще планувати. Хоча закінчення війни в Україні, на жаль, все ще виглядає дуже далеким, ніколи не рано починати планувати реінтеграцію та інші пов'язані з нею завдання у сфері розбудови миру. Мене особливо

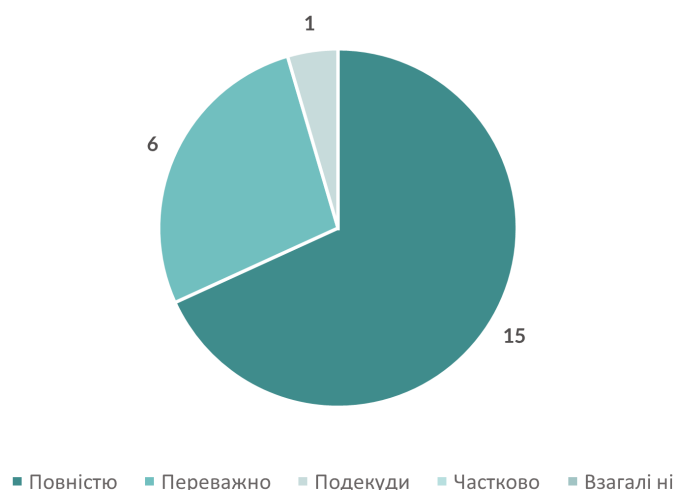
цікавлять підходи до планування та реінтеграції за участі громадськості; розуміння багатьох взаємопов'язаних процесів реінтеграції через призму соціального капіталу (норми, мережі та довіра); а також зв'язок між реінтеграцією та правосуддям перехідного періоду. Я дуже радий можливості взяти участь у розмові про всі ці питання, а також налагодити зв'язки і побудувати відносини з іншими людьми, які працюють у цій сфері".

Опитування після конференції

З 22 респондентів 15 (68%) зазначили, що вони "повністю" досягли своїх цілей щодо цієї конференції. Водночас 6 осіб (27%) зазначили, що вони досягли їх "переважно", а одна особа - "частково" (5%) (рис. 7). Це свідчить про загальну високу задоволеність різноманітними результатами конференції щодо початкових цілей і мотивацій, зокрема, щодо ґрунтового навчання, набуття досвіду, інтелектуального обміну між колегами та налагодження міжнародних зв'язків.

Рисунок 7

Наскільки ви досягли своїх цілей, взявши участь у конференції

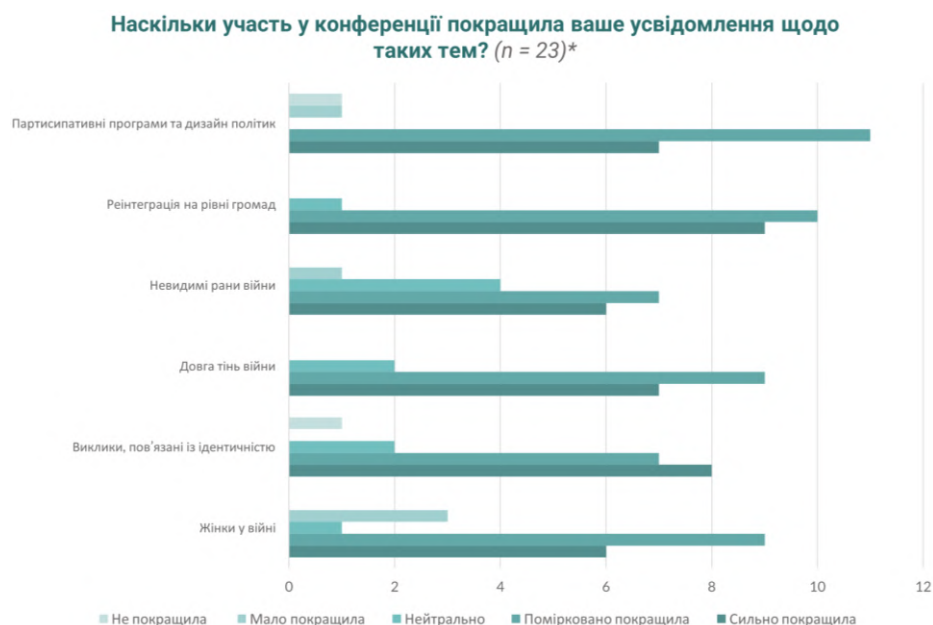

У пост-опитуванні учасники могли вказати на підвищення рівня обізнаності з шістьма темами конференції, які вони вважали важливими (рис. 8). Серед тем "помірне збільшення" обізнаності було обрано 53 рази, "значне збільшення" - 43 рази, "нейтральне" - 10 разів, а "незначне збільшення" і "не відбулося" - лише 5 і 2 рази відповідно. Найбільш значне зростання обізнаності було пов'язане з "Реінтеграцією на рівні громад" (в середньому 4,4 бала, 20 респондентів), далі йдуть "Довга тінь війни" (в середньому 4,27 бала, 18 респондентів), "Виклики, пов'язані з ідентичністю" (в середньому 4,16 бала, 18 респондентів), "Розробка програм і політики за участю громадськості" (в середньому 4,1 бала, 20 респондентів) і "Невидимі рани війни" (в середньому 4,0 бала, 18 респондентів). Лише "Жінки війни" отримали трохи менше 4 балів із середнім показником 3,94 (19 респондентів). Примітно, що цей порядок корелює з послідовністю середніх оцінок попередніх знань/досвіду, зафіксованих в опитуванні перед конференцією, з порівнянням відривом (0,46 проти 0,52 бала), що свідчить про послідовне поглиблення попередніх знань серед учасників та учасниць. Цей зв'язок ґрунтується на загальній когнітивній тенденції і посилюється тим фактом, що секційні

кімнати були розподілені частково на основі вподобань учасників та їхнього особистого бекграунду. Розподіл відповідей, який не обмежувався лише відповідними секціями, свідчить про вищезгаданий внутрішньогруповий обмін знаннями під час конференції. Загалом, середнє підвищення рівня обізнаності на 4,14 бала за темами свідчить про те, що захід був дуже успішним у розвитку знань учасників у різних підтемах, які він охоплював - з невеликим застереженням, що було зафіксовано лише той прогрес, який учасники вважали важливим, не враховуючи частину менш значущих/неіснуючих змін у рівні обізнаності.

Рисунок 8

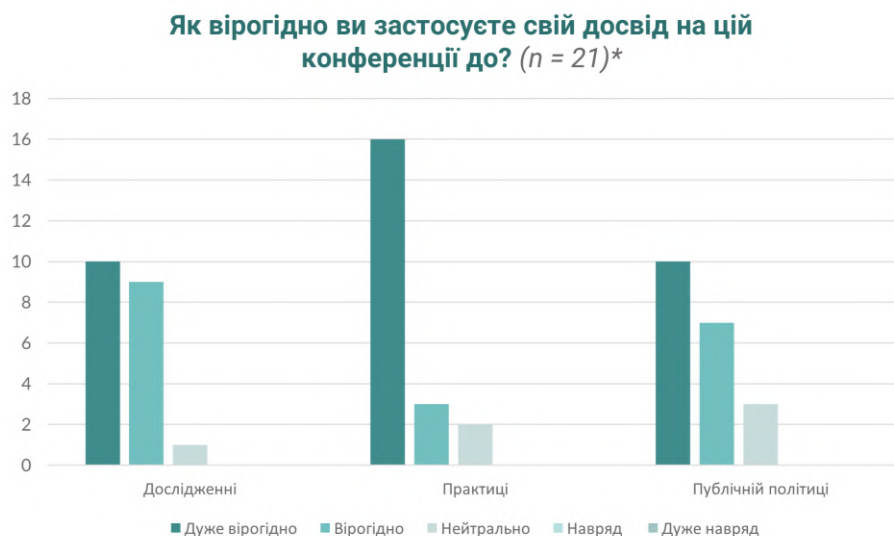

*Загальна кількість респондентів; відповіді на окремі теми варіювалися від 18 до 20.

Більшість з 21 респондента повідомили, що "надзвичайно ймовірно", що вони застосують свій досвід, отриманий на конференції "Поза війною", у дослідженнях (10 [47%]), практиці (16 [76%]) та державній політиці (10 [47%]), тоді як 9 (42%), 3 (14%) та 7 (33%), відповідно, вважають це "ймовірним". Лише 6 кандидатів відповіли нейтрально, і жоден з них не опустився нижче цієї категорії (рис. 9). Це свідчить про те, що конференція успішно надихнула учасників інтегрувати ці нові знання у власну роботу або міжсекторальну взаємодію, незалежно від того, чи стосується це українського випадку, порівняльної реінтеграції ЗЗР, чи умов організованого насильства загалом. Очікується, що вплив "Поза війною" у майбутньому стане каталізатором нової змістовної взаємодії з цими темами та сприятиме застосуванню інноваційних підходів і прийняттю обґрунтованих рішень у різних професійних сферах діяльності учасників. Помітний акцент учасників на застосуванні отриманих під час заходу знань на практиці відображає орієнтований на дії і практичний характер конференції, що узгоджується з навмисною розробкою організаторами її формату.

Рисунок 9

*Категорія "Я не працюю в цьому секторі" з двома відповідями, прихованими для зручності читання.

Учасники також надали чудові відгуки про проведення конференції, оцінивши її на "відмінно" (74,6%) або "дуже добре" (25,4%) за загальну організацію, розповсюдження інформації та заходи/методологію конференції (**рис. 10**). Остання категорія, можливо, найважливіший аспект конференції, отримала найвищу оцінку: 18 респондентів (86%) оцінили її на "відмінно", а 3 респонденти (14%) - на "дуже добре". "Поширення інформації" отримало найбільш збалансовану оцінку (62% "відмінно" проти 38% "дуже добре"), що підкреслює необхідність зосередити увагу на вдосконаленні комунікаційної стратегії в майбутніх конференціях, організованих Інститутом Коріолі.

Малюнок 10

У письмових відгуках про сильні сторони цієї зустрічі учасники високо оцінили глобальний і міждисциплінарний підхід конференції, що дозволив знайти креативні рішення в результаті обміну думками між людьми, які стикаються зі схожими проблемами, але в різних контекстах. Злагоджена і ретельно спланована організація заходу також отримала високу оцінку за ефективне використання часу і обсягу, а також

включення різноманітних можливостей для неформального спілкування в зручних місцях з гарним харчуванням. Крім того, учасники високо оцінили різноманітний, добре збалансований склад учасників, серед яких переважали жінки, що представляли політиків, практиків, ветеранів та дослідників, які пропонували широкий спектр досвіду та знань. Також було позитивно відзначено, що захід проводився під керівництвом України:

"Конференція була винятковим поєднанням людей, які глибоко переймаються питаннями впливу та досліджень, і це був чудовий досвід взаємодії з дослідниками та практиками з різним досвідом, які були готові ділитися отриманими уроками, а також прислухатися до голосів з України, намагаючись по-справжньому зрозуміти ситуацію. Було чудово, що були присутні представники з України, щоб зрозуміти поточну ситуацію, а також зрозуміти їхню реакцію на погляди дослідників, особливо щодо реінтеграції".

"Широке коло науковців, практиків і тих, кого безпосередньо торкнулася війна, дозволило провести змістовну дискусію, яка вийшла за рамки теоретичних рамок, і дозволила кожній групі глибоко зануритися в недоліки та шляхи вирішення проблеми реінтеграції ветеранів в Україні".

Крім того, учасники підкреслили придатність формату дискусій конференції з невеликими секціями для більш глибокого і цілеспрямованого обміну думками, чому сприяло надання підготовчих матеріалів і модерація, яка належним чином спрямовувала і каталізувала дискусії. Загалом, сильні сторони, окреслені в опитуванні, відображають успіх конференції в сприянні динамічному обміну думками і значущим зв'язкам між різними учасниками, залучаючи їх до цілісного і порівняльного підходу до питання реінтеграції українських ветеранів. Найважливіша мета конференції, яка полягала в тому, щоб учасники привезли додому плідний і цінний досвід, була досягнута, згідно з численними відгуками:

"Після того, як я дізнався про виклики, з якими стикаються ветерани, я змінив своє ставлення до їхньої поведінки. Я розвину в собі дух розуміння і буду підтримувати їх замість того, щоб засуджувати. Я кажу так, тому що раніше я критикував багатьох своїх знайомих ветеранів, вважав їх безвідповідальними, недбалими і тому подібне".

"Дуже цінний захід. Багато їжі для роздумів; дискусії та дебати викликали кілька ідей, з якими я буду працювати і активно намагатимусь впроваджувати їх у розробку та реалізацію проектів у моїй повсякденній роботі. Я познайомився з кількома людьми, з якими продовжуватиму спілкуватися і зустрічатися, в тому числі в Україні, з метою просування ідей, співпраці та координації. Мати таку широту і глибину знань і досвіду в одній відносно невеликій групі (тобто досить маленькій, щоб сприяти обговоренню, налагодженню професійних зв'язків і т.д.) було дійсно вражаюче. Щиро дякую!"

Учасники також надали цінні відгуки про те, як можна покращити досвід конференції. Кілька пропозицій стосувалися потреби у більшій кількості часу з бажанням мати більше/довше секційних засідань і додаткових можливостей для нетворкінгу. Часто звучала ідея продовжити конференцію на два повних дні замість півтора, а також висловлювалися побоювання, що учасники можуть втомитися від щільного графіку. Додатковий час, як зазначив один з учасників, також дав би можливість створити більш відчутні результати на місці, наприклад, пленарні доповіді після секційних засідань.

Учасники також висловили бажання більш поглибленого висвітлення конкретних тем, таких як працевлаштування та перекваліфікація, освітні програми та реінтеграція сім'ї, а також залучення додаткових експертів до секційних засідань, можливо, за допомогою онлайн-участі. Інститут Коріолі планує, що наступна конференція "Поза війною" триватиме цілих два дні, щоб додати більше дискусійних форматів, можливостей для нетворкінгу та розподілити випадки інтенсивних обговорень на більш тривалий період часу. Це дасть максимальну користь учасникам, які знайдуть час, щоб приїхати з усього світу, за незначно вищу ціну.

corioli.org